видається з 1961 року

СУЧАСНІСТЬ

Юрій Винничук
Юрій Барабаш
Олесь Ільченко
Кость Москалець
Дмитро Горбачов

3 • 2010

3, 2010

СУЧАСНІСТЬ

Зміст

Розмова з сучасником

3 *Юрій Винничук.* Письменник-оркестр

Поезія

13 *Лесь Белей.* Причинки до шкіцу п'яти американських поетів
15 Шкій п'яти американських поетів
(Вільям Карлос Вільямс, Волес Стівенс, Лоренс Ферлінґетті, Чарльз Буковскі, Джим Моррісон)

Проза

29 *Орхан Памук.* Нове життя

Поезія

97 *Василь Старун.* Із книги «Другий сніг»

Проза

101 *Олесь Ільченко.* Збирачі туманів

Критика

112 *Ігор Котик.* Дихати за Беккетом
118 *Костянтин Москалець.* Бобок Набокова або Вмирання насолоди

Культурологія

124 *Юрій Барабаш.* «В Петрополіським лабіринті...»
147 *Дмитро Горбачов, Олена Соломарська.* Кобзар як інтелектуал та естет

Полеміка

163 *Тарас Чухліб.* Хто вони гайдамаки — козаки, «бомжі»чи «вурдалаки»?

Критика

186 *Інна Долженкова.* Останній романтик
194 *Григорій Штонь.* Кураж вседозволеності

Критика

204 *Ірина Грабовська.* Українська «жінка-лицар» між міфом і реальністю

Редакційна рада

Співголови редакційної ради:
Іван Дзюба, Ігор Юхновський

Члени Ради:
Богдан Гаврилишин, В'ячеслав Кириленко, Вадим Скуратівський, Василь Герасим'юк, Василь Шкляр, Владислав Верстюк, Володимир Моренець, Дмитро Стус, Іван Дзюба, Ігор Юхновський, Іван Драч, Іван Малкович, Максим Стріха, Микола Жулинський, Мирослав Маринович, Наталя Яковенко, Оксана Забужко, Олександр Іванків, Олександр Івахненко, Сергій Комісаренко, Тарас Гунчак, Христина Певна

Редакція:

Головний редактор — Тарас Федюк

Заступник головного редактора — Павло Вольвач

Редактор відділу літератури — Олесь Ільченко

Відповідальний секретар, редактор відділу громадського життя — Олександр Маслак

Дизайн — Ростислав Лужецький

Верстка — Олесь Петік

Літературний редактор — Олександра Коросько

Коректор — Ольга Куценко

Випусковий редактор — Тамара Клюкіна

Редакція не рецензує і не повертає надіслані рукописи. Відповідальність за достовірність інформації несуть автори публікацій. Думки авторів не завжди збігаються з поглядом редакції. При використанні матеріалів посилання на «Сучасність» обов'язкове.

Формат 70x100/16; Тираж 1000 прим. Видавець: ТОВ «Гамазин»; свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2318 від 18.10.2005.
Віддруковано на ТОВ ВПК «Експрес-Поліграф»;
Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2
Замовлення № ___

Інформаційний партнер

Передплатний індекс 90278;
www.vsiknygy.net.ua

Журнал видається за сприяння Голови Громадського руху «ЗА УКРАЇНУ!» В'ячеслава Кириленка
www.zaua.org

Юрій Винничук

Письменник-оркестр

Важко в сучасній українській літературі знайти ще одну таку постать, як Юрій Винничук. Уродженець Івано-Франківська, який став більшим львів'янином за інших корінних жителів Львова і видав про це місто десятки цікавих і помітних книжок, поет, прозаїк, перекладач, редактор, провокатор, жінколюбець, містифікатор, вантажник, сутенер, пісняр, сценарист, автор понад двадцяти найрізноманітніших книжок – і все це одна особа!

Поза сумнівом, Юрій Винничук, котрий зараз дописує свою нову книжку, редагує відновлений «Post-Поступ» і працює над укладанням антологій – одна з найпомітніших постатей літературного процесу, постать не тільки харизматична, а й суперечлива, відома відвертими книжками еротики, літературними містифікаціями (через які багато науковців набили собі ґулі на лобі), перекладами Богуміла Грабала, легендарним театром «Не журись!» та непримиренною боротьбою з графоманією на всіх рівнях.

Ця наша розмова з Юрієм Винничуком – це, перш за все, спроба показати читачам непересічну особистість і цікавого письменника.

– Пане Юрію, чи пам'ятаєте свій перший написаний художній текст? Про що він був?

– Я можу зацитувати. Цього віршика я написав у п'ятому класі.

Сонце гріє, вітер віє,
Над могилою-горбком,
Там Шевченко спочиває
Тихим-вічним сном... і т. д.

Я думаю, що кожен письменник переходить через певний період графоманії. Це — яскравий приклад. Правда, я на цьому не зупинився і сотворив ще з півсотні співомовок у стилі Руданського, а в дев'ятому класі написав історичну повість під впливом Андрія Чайковського.

— А що кінцево вплинуло на Ваше бажання вступити на філологічний факультет, обрання професії письменника, адже Ваш батько був лікарем, а мама — економістом? До цього спричинилася певна атмосфера в родині, в колі друзів, нарешті, Ваша власна романтична натура чи щось зовсім інше?

— Батьки, звісно, були проти. І вони мали рацію. Тато пхав мене в мединститут. Але перспектива розтинати трупи мене не тішила. Тоді він почав мене вмовляти, аби я став зубним техніком, тобто виготовляв коронки. Техніки в ті часи заробляли більше, ніж лікарі. Але я вперся, бо мною керувала нестримна жага читання. Я в першу чергу читач, а не письменник. І пишу я лише тому, що мені чогось бракує в українській літературі. Тому намагаюся позатикати дірки. А в родині склалася сприятлива атмосфера, бо батьки теж були читачами, вірші писали тато, його брат, бабця присилала віршовані листи з Сибіру. Маминого рідного брата Юрія Сапігу, студента кременецького пединститут, розстріляли у 1941-му. А він теж писав вірші й малював картини. Мене назвали на його честь, і я тепер несу його хрест, бо мені здається, що я доживаю за нього. Я не забуваю його, хоча ніколи не бачив, але він живе у мені. Одне слово, я обрав філологію. Це була моя помилка, треба було піти на історичний, бо тоді я зміг би ще вступити у московський Літературний інститут. А туди після філології не приймали.

— Що стало причиною Вашого переїзду з Франика до Львова? І як у той час різнилося творче середовище цих міст?

— Коли я у 1973 році закінчив інститут, то опинився перед пустелею. Я отримав спрямування в глухе село Одеської області, їхати мені туди не хотілося. На останньому курсі мене почали діставати з КГБ. Викликали, запитували, вимагали пояснень. Можливо, вшитися на село було б найкращим виходом, але я не поїхав. А незабаром у мене зробили обшук, вилучили трохи старих книжок і рукописів. І хоча нічого антирадянського там не було, однак мені світила тюрма. Тоді моя мама таємно від мене поїхала у Москву до якогось високого чина в КГБ, із яким вона вчилась у Львові в торгово-економічному. Він подивився на список конфіскованого і розсміявся. Один дзвінок вирішив усю справу. Правда, мій тато ще вставив на шару зуби кагебістові, який робив обшук, і на цьому все скінчилося. Але мені вже місця в Станіславові не було, я втік до Львова. Тут, зрештою, була хата мого діда і тут я знайшов близьке мені середовище. Тим часом у Станіславові такого середовища не було. У Львові жила вся наша родина, ми сюди часто приїздили з батьками, тому цей переїзд відбувся без стресів. Але Станіславів залишився для мене в солодких спогадах.

— Чи не з'являється нині ідея відновити роботу відомого театру «Не журись», одним із засновників якого Ви були, чи хоча б провести якийсь ювілейний концерт?

— Нас було восьмеро, а зараз на поверхні зосталося троє: Морозов, Тарас Чубай і я. Звичайно, можна було б щось організувати, але для цього потрібні спонсори. Оренда залу зараз коштує недешево. Крім того особисто мене це вже мало цікавить. Тоді ми збирали повні зали, бо люди були спраглі свободи слова. «Пана Базя» грали два тижні у театрі Заньковецької — по дві вистави щодня. В одному тільки Торонто дали шість вистав. Сьогодні таке вже неможливе.

— У 1990 році вийшла книжка Ваших поезій «Відображення», після того нових книжок віршів не було. Поетична муза покинула Вас, а прийшла натомість прозова? Чи пишете вірші зараз?

— Вірші я писав до сорока років і вважаю, що писання віршів опісля — свідчення маразму. Поезія — це голос молодости. Якщо хтось до 25-ти не написав нічого путнього, то не варто й рипатися. А от проза потребує зрілости. Останнім часом у мене не доходили руки до того, щоб видати вибрані поезії, але я це зроблю. Мені колись Валерій Шевчук сказав: «Навіщо писати вірші? У прозі можна набагато більше сказати і не менш поетично». Я пересвідчився, що це правда.

— На Вашій творчій зустрічі під час Ірпінського семінару «Смолоскипа» Ви сказали, що поки всі «тусувалися і пиячили», Юрій Винничук сидів і писав книжки. Тоді (до 90-х років) Ваші твори майже не видавали. Якою ж в такому разі була мотивація писання?

— Я писав для себе, бо не міг не писати. Але в мене була вдячна авдиторія — це те середовище, яке утворилося у Львові з літераторів, художників, музикантів. Сюди належали відомі сьогодні Грицько Чубай, Микола Рябчук, Володимир Яворський, Віктор Морозов, Олег Лишега, художники Юрій Кох, Влодко Кауфман та ще зо два десятки. І ось для цього товариства я й писав. Мені цього вистачало. Але я знав, що на чергову здибанку мав щось прочитати свіже. Я був готовий жити в такому режимі все життя. Можливість публікуватися впала як сніг на голову. Я досить довго не міг оговтатися. Мені взагалі дуже важко розлучатися з написаним. Коли виходить чергова книжка, я маю таке відчуття, ніби в мене ампутують якусь частину душі. Мені завше робиться страшно за неї. Хочеться накритися ковдрою і не чути жодних відгуків — ні добрих, ані лихих. Сидіння в андеграунді далося взнаки. Але чимало моїх однолітків зійшли з дистанції, не витримавши іспиту часу. У цьому легко пересвідчитися, якщо порівняти літературний призов, народжений у 50-х роках, з призовом, який народився у 60-х, а надто у 70-80-х. Нас, народжених у 50-ті, — лише жменька.

— Свої численні містифікації Ви вважаєте радше добрими жартами, чи інтелектуальними провокаціями проти зашкарублого середовища інтелігенції, котрому вже бракує свіжого повітря й погляду на сучасний світ?

— Усі найважливіші свої містифікації я зробив за совітів. У мене було бажання пошити в дурні тодішній бомонд. Нотатки Роксолани я опублікував з метою скинути з п'єдесталу цю надуту персону, яка ніколи нічим не засвідчила своїх українських симпатій. Це викликало гучні протести патріотичного жіноцтва, але треба визнати — я нічого не домігся. То була остання значна містифікація, опісля я вже містифікував і містифікую без будь-яких серйозних причин, це вже як чаю напитися. Такий жанр. І я у ньому працюю теж.

— Зрештою, «Житіє гаремноє» — це навіть не містифікація, а виклад Ваших власних поглядів на один із найбільш романтизованих фактів історії України. Які ще, на Вашу думку, маємо в своїй історії — та й сучасности — речі, на котрі дивимося надто пафосно й екзальтовано, які маємо міфи, котрі нам же й шкодять?

— Ми хвора нація, і всі наші міфи — наслідки цієї хвороби. Нам хочеться бути древніми. Для цього трипільські черепки порівнюються з культурою Стародавнього Єгипту, а містифікаційна «Велесова книга» — з Рамаяною і Магабгаратою. Коли «Велесова книга» увійшла в шкільну програму, я зрозумів, що маразм переміг. Ціла команда дебілів-аматорів кинулася опрацьовувати фантазію Миролюбова, видавати свої дослідження. І хоча вже видано твори самого Миролюбова, з яких чітко видно, що це його витвір, велесознавці їх просто не читають. Є ще міф про те, що українці не лаялися, що ми нікого не завойовували. Усе це ознаки інфантильности. Або ще такий міф: Визвольна війна українського народу 1648-1654 років. Насправді то була громадянська війна, всі так звані польські магнати були українцями, як і всі гусари та драгуни.

— Можете Ви зараз відкрити ще якусь фальсифікацію або містифікацію? Чи нерозкритих уже не лишилося?

— Я вже казав, що всі наступні мої містифікації після Ріангабара, Анни Любовичівни і Житія гаремного надто безневинні. Тому

моє зізнання чи незізнання нічого не змінить. Я інколи приписую те, що написав сам, комусь іншому. Я щедрий, мені не шкода. Але признаватися в цьому — все одно, що хвалитися тим, що подав жебракові гривню.

— З ким Ви б не привіталися за руку і чому?

— Для мене це не принципово. На форумі моя дружина проходила повз ятки на подвір'ї та раптом почула: «Хто? Винничук? Та це ідіот! Та це збоченець! Та він...» Вона зупинилася. Якийсь чоловічок похилих літ намагався їй втулити саморобну книжечку, де, за його словами, викрито було всю мою сутність. Вона її, на жаль, не взяла. Я попросив її показати мені цього чоловіка. То виявився чернівецький графоман Коваль. Наступного дня я стою собі у фойє і раптом цей чоловічок підпливає до мене: «О, пане Винничук» — і тицяє мені руку. І я потиснув її зі словами: «Я чув, як ви мене популяризуєте. Дуже вдячний». Він знітився: «Так?». І це все. Я потисну будь-яку подану мені руку. Бо щовечора промовляю: «І пробач нам провини наші, як і ми пробачаємо винуватцям нашим».

— За леґендарну сторінку галицького оглядача Юзя Обсерватора проти Вас було подано понад десяток судових позовів. Чи не заважало така непотрібна метушня творчості й роботі?

— У вас застарілі дані. Усіх позовів було 22. Нещодавно мені запропонували вести цю рубрику на сайті Західно-Інформаційної Корпорації, але зараз ситуація змінилася. Зараз не так просто висунути претензії ЗМІ. А колись «Поступ» змушений був платити відшкодування за абсолютно кумедні речі. Наприклад, коли я постібався з «Союзу українок», що вони на Купала пошили собі синьо-жовті бікіні — а в Союзі на ту пору переважали бабці — вони подали в суд і виграли. Але треба сказати, що всі ті судові розправи відбувалися без мене і таким чином не заважали. Редакція всю провину брала на себе, а оскільки супротивна сторона не могла довести, що Обсерватор — це я, хоча всі про це знали, то позов до мене знімала, а залишався позов лише до редакції.

— Над чим Ви працюєте зараз?

— Я людина-оркестр. Пишу роман, упорядковую свою стару писанину, зокрема «Записки пройдисвіта», книжку казок, упорядковую антологію розстріляних поетів, нові антології готики і літературних казок, перекладаю з чеської Ладіслава Кліму — чеського Кафку 30-х років, редагую «Поступ», пишу фейлетони на ТСН і ЗІК. Я щодня за комп'ютером. Надолужую той час, коли я бив байдики, або лише читав, пишучи досить мало.

— Ви часто нишпорите в архівах. Чи не склалося у Вас враження, що значну частину вартісних текстів української літератури або забуто, або не перевидано? Які імена маємо терміново повернути читачеві?

— Тут не стоїть питання про те, що маємо відкрити щось епохальне. Нічого кращого за прозу Ігоря Костецького вже не відкриємо. Але вся українська література скидається на айсберг — 10% над водою, а решта — під. І там, під водою, незліченні скарби, які для нас важливі тим, що це НАША спадщина. Ми просто мусимо це все видати. Безліч фольклорних записів гниє в архівах, спогади, щоденники, не кажучи вже про літературні твори. Повинні бути видані геть усі письменники, починаючи з Середньовіччя й завершуючи Розстріляним відродженням і літературою діаспори. Інакше це просто непристойно, непорядно по відношенню до європейської літератури. Шкода, що в нас міністрами культури стають якісь випадкові люди, котрі не дбають про мистецьку спадщину, а виділяють кошти на безглузді проекти, бездарні фільми на зразок «Хмельницького» або «Шептицького». Я б у першу чергу видав повні зібрання Куліша, Костомарова, Драгоманова, Пчілки, Грінченка, Хоткевича, Чернявського, Липинського, Єфремова, Винниченка, Наталени Королевої, Донцова, Косача, Самчука, Костецького. А ще весь масив фольклору, перевів би у цифру всі старі часописи і газети. Бо Батурин можна відродити й через сто років, а як відновити газету, яка розсипається просто в руках?

— Як би Ви поставилися до ідеї включення Ваших текстів чи їх фрагментів до шкільної програми?

— Та їх уже включено. Це мої казки й окремі оповідання. Ясно, що зараз ніхто не буде включати до програми «Весняні ігри», «Мальву Ланду» чи «Ги-ги-и», але років за п'ятдесят... Усе це історія вже проходила. Колись безневинного Флобера забороняли у школах, а зараз Мопассана вивчають. Я просто до моїх опублікованих творів ставлюсь як до дітей, які виросли і вирішили жити окремо. Все, чого я їм бажаю, — це щоб вони були вічними.

— Ваші книжки перекладено на багато мов, вони вийшли друком у багатьох країнах, тож маєте змогу порівняти тамтешній книжковий ринок з українським. Що би нам варто запозичити вже найближчим часом, а чого, можливо, варто остерігатися?

— Повинні бути створені гуртівні, які б розповсюджували книги по всій країні, держава має відкрити книгарні у всіх районних містечках і більших селищах та утримувати їх. На видання української класики держава повинна доплачувати видавництву, аби такі книги коштували дешевше. І так є в Європі. Там перекладна і сучасна література коштує дорого, а ось класика, тобто безліч забутих письменників минулого, — дешева. Ну, і треба активніше підтримувати перекладачів з української, влаштовувати для них якісь привабливі семінари в Карпатах, заохочувати преміями і т. д. Це багато хто робить за кордоном. Відтак про те, чого нам слід остерігатися, я не можу сказати, бо у нас все на такому примітивному рівні, що тільки час може показати, куди не варто рухатися.

— Як сталося з Богумілом Грабалом? Чому саме він став вашим улюбленим письменником і чому Ви вирішили перекласти його на українську?

— На Грабала мене присадив Грицько Чубай. Ми у 70-х роках вільно читали книги слов'янськими мовами, в книгарнях можна було придбати Борхеса, Пруста, Джойса, Кафку, Маркеса, Кортасара раніше, ніж вони з'являлися російською або українською. А Грабал мені ліг на душу. От є таке відчуття, коли хочеться сказати: це я! Тобто, відчуваєш, що це рідна душа. У мене таке було з Винниченком, Косачем, Малколмом Лаурі, Полом Боулзом.

Я не хочу називати більше імен, бо це речі для мене інтимні й надто суб'єктивні. Грабал близький мені у всьому, навіть у своєму способі життя. Я теж працював на посадах, далеких від літератури, а більше все ж таки сачкував, чи то пак швейкував. Він намагався вижити в тоталітарному режимі й при цьому за будь-яку ціну залишитися собою. Переді мною стояло те саме завдання. Це важливе, але не головне. Бо головне — це його проза. Я відчуваю якесь дивне задоволення, коли читаю його.

— Чи сьогоднішня вседозволена свобода сприяє творчости?

— Усе те, що раніше читалося між рядків, зараз прийнято валити в лоб. Тут є свій підводний камінь. Завуальоване письмо передбачає метафору, а метафора — складова поезії, свобода ж сприяє тому, що відбувається вбивство метафори. На поверхню вилізли усілякі коельйо, муракамі, бегбедери, уельбеки... Українська молодь бере з них приклад і шпарить за тими самими канонами. В результаті ми не маємо белетристики взагалі — нема криміналів, нема фентезі, нема горору, нема історико-пригодницьких романів. Зате навала склепаних будь-як євророманів та європовістей. Але це, як і євроремонт, пса варте: пластик, пвх, дсп і багато смороду з нічого... А висока проза обмежується якимись десятком-двома імен, що для такої нації, як ми, просто ганьба.

— Як Ви дивитеся на перспективи української літератури з огляду на сьогоднішню мовну проблематику? Яке, на вашу думку, майбутнє у авторів, перекладачів, літературознавців, як має розвиватися книжковий ринок?

— Ну, я оптиміст і сподіваюся, що з часом буде краще. Але зараз це повна дупа. Хоча ця дупа краща за ту, яка була у 90-х роках. Усе це можна було б прискорити, якби держава звернула увагу на літературу. А вона звертає увагу тільки на спорт і естраду. У нас обмаль літературних журналів, нема жодного книгознавчого видання. Перекладацька школа втратила чимало майстрів, але придбала цілу армію дроворубів, які не володіють українською мовою, пишуть як курка лапою. Чимало псевдоперекладних книг для юнацтва видаються без імени перекладача, бо перекладені

з російської. Обмаль також фахових літредакторів. Дитячі книги виходять з жахливими мовними ляпами, русизмами. Ситуація з мовою катастрофічна, у нас ніхто не розмовляє правильною літературною мовою. І в першу чергу — диктори телебачення, які просто зобов'язані володіти нею. Вони твердо забули безліч питомих українських слів, зате понавигадували якихось своїх: «віряни», «очільник» і т. д. Чи можна собі увити, щоб диктор російського телебачення проказав «одиннадцать» або «четырнадцать» з наголосом на першому «а»? Але наші диктори вимовляють ці слова з російськими наголосами на другому складі. Таких прикладів безліч. Ціла країна не знає української мови. І я теж, бо працюю, обіклавшись купою словників. ≡

Розмовляв Андрій Любка

Лесь Белей

Причинки до шкіцу п'яти американських поетів

Робити коротку добірку з американських поетів XX ст. — це розщеплення атома, або, скажу по-карпатськи, це одна ялинова гілка з цілого хвойного лісу. Американська поезія XX ст. надзвичайно екстенсивна і різнорідна. Тому, якщо поставити собі завдання обрати п'ятьох поетів, а з їхньої творчости — по декілька текстів, то, зрозуміло, що не доведеться говорити про якусь цілісну картину, а радше про шкіц, чи навіть причинки до шкіцу. Цією добіркою неможливо дати цілісну картину всієї американської поезії XX ст. Я просто відібрав 5 канонічних поетів (у каноні їх значно більше), які в американському океані поезії XX ст. були своєрідними маяками і в свій спосіб вказували шлях тим, хто в цьому океані плавав.

Вільям Карлос Вільямс (1883–1963) — імажист, автор багатьох збірок поезії, оповідань, романів, п'єс. За фахом лікар. Своїм поетичним стилем він склав опозицію Еліоту й Езрі Паунду, а саме — їхнім частим інтертекстуалізмам та класичному спрямуванню. Вільямс був апологетом використання повсякденної мови. Він послуговувався, як сам це називав, «місцевими темами». На символічному рівні його творчим кредо було використання «речей, а не ідей». Вірш, за його словами, — це «механізм зі слів». Деякі критики його вважають засновником бітніцької поезії.

Волес Стівенс (1879–1955) — успішний правник, який перший вірш опублікував у 35-річному віці. Товаришував з Вільямсом, однак його вірші характеризуються рідко вживаною лексикою. Текстам Стівенса притаманна «уява, що не є еквівалентною до свідосмости». У своєму есеї «Уява як цінність» Стівенс стверджує, що «ми живемо у концептах уяви ще до їх встановлення розумом». Його вірші завжди слугують за добрий ґрунт для найрізноманітніших інтерпретацій.

Лоренс Ферлінґетті (1919 р.н.) — американський бітник, який дуже виділяється з-поміж своєї генерації — біографічно і стиліс-

тично. Має добру освіту (Гарвард і Сорбонна). Свого часу був власником книжкової крамниці та видавництва, де гуртувалася більшість бітників. Однак сам про себе Ферлінґетті казав, що він не бітник, а радше представник старої богеми.

Своїм творчим кредо він закликає поетів писати тексти, які б могли відповісти на виклик апокаліпсису.

Чарльз Буковскі (1920–1994) — славний поет низів. Частину життя провів на суспільному дні, працюючи прибиральником, охоронцем, мийником посуду, поштарем. Попри часті запої (один із них тривав десять років) він написав 70 поетичних збірок, і ще дотепер з'являються посмертні видання досі не публікованої поезії. Його вірші наративні й відзначаються вирваною сюжетністю: без вступу і розв'язки. Тим, хто намагається його зрозуміти або наслідувати, Буковскі залишив епітафію «Не намагайтеся».

Джим Моррісон (1943–1971) — леґендарний соліст групи «Дорз». Мало хто знає, що він писав поетичні тексти не тільки для пісень групи. За життя поета вийшли дві збірки «Повелителі/нотатки з візії» (The Lords / Notes on Vision) та «Нові створіння. Повелителі» (The New Creatures. The Lords). Як і всі рокери, Моррісон жив, керуючись тріумвіратом секс-драґс-рок-н-рол, писав з високої соціокультурної позиції, був живим символом. І попри це він не впадав у неронство, навпаки — розчаровувався, бунтував, привселюдно лаявся, ламав табу, грався з патріархальними кодами.

Що може об'єднати такі цілком різні поетичні натури? Якщо подивитися тільки на прізвища, то відразу впадає в око слов'янськість Буковскі, італійськість Ферлінґетті, ірландськість Моррісона та англосаксонськість Стівенса і Вільямса. Якщо поглянути на стиль, то Стівенса і Буковскі можна вважати мало не опонентами.

Цих п'ятьох авторів об'єднує знаменник, який здатен об'єднати майже всі культурні протилежності, — Америка.

Стилі цих авторів, попри півстолітню давність, мені особисто видаються де в чому суголосними із сучасною українською поезією. Там подібні тембр, частота і сила. XX століття в Америці — це великий бізнес, сексуальна революція, поп- і субкультури. Україна отримала змогу познайомитися з цими явищами тільки у 1991 році. Тому в багатьох моментах вибрані поети — наші сучасники, не кажучи вже про позачасовість справді якісної поезії.

Вільям Карлос Вільямс

Вербова поема

Це верба, коли літо закінчується,
верба над рікою,
з якої жоден листок не злетів,
ні пожовтів, ні побордовів,
на якій жоден листок не надкусило сонце.
Листя згортається і блідне,
гойдається і блідне
над виром ріки,
ніби вербі неохота його відпустити.
Воно таке холодне, таке п'яне від
виру вітру й ріки,
байдуже до зими,
останньої, що відпустить і скине
у воду і на землю

Хуртовина

Сніг паде:
потім роки гніву
години, що відпливають безслідно—
хуртовина
тягне свою вагу
глибше і глибше за три дні
чи шістдесят років, га? Потім
сонце! зліпок
жовтих і синіх сніжинок—
Волохаті дерева видніються
в довгих алеях
з дикою самотністю.
Чоловік повертається і там
його самотня стежка розтягнута
на світ.

Весняна буря

Небо покинуло
гіркоту.
З темної зміни
довжиною в день
дощ паде і паде,
ніби не збирається ставати.
Все ще сніг
тримається за землю.
Але вода, вода дзюрчить
у тисячі струмків.
Вона швидко збирається,
чорніє,
прорізує собі шлях
через зелений лід у канавах.
Крапля за краплею вона паде
із зів'ялих стебел трави
із навислої набережної.

Волес Стівенс

Тринадцять способів спостереження за круком

I

Серед двадцяти засніжених гір,
Єдине, що рухалось, —
Це око чорного крука.

II

Я мав три думки,
Як дерево,
В якому сидять три круки.

III

Крук вирував ув осінніх вітрах —
Це була мала частина пантоміми.

IV

Чоловік і жінка —
Це одне.
Чоловік і жінка і крук —
Це одне.

V

Я не знаю, що краще, —
Краса закінчень
Чи пікантних значень.
Свист крука
Чи просто після.

VI

Крига заполонила довге вікно
Варварським склом.
Тінь чорного крука

Перетинала її туди-сюди.
Настрій
Знайшов у тіні
Незбагненну причину.

VII

О тонкий чоловіче з Гаддаму,
Чому уявляєш золотих птахів?
Чи ж не бачиш, як крук
Обходить ногу
Жінки, що біля тебе?

VII

Я знаю благородні наголоси
І ясні неухильні ритми;
Але я знаю також,
Що крук замішаний
у те, що я знаю.

IX

Вилетівши з поля зору,
Крук позначив край
Одного з багатьох кіл.

X

Бачачи політ чорного крука
У зелених світлах,
Навіть пікантність милозвучности
Закричить гострим криком.

XI

Він їхав через Коннектікут
У скляній кареті.
Раптом страх вколов його:
Ніби він сплутав
Тінь свого екіпажу
З круками.

XII

Річка рухається.
Крук мусить бути в польоті.

XIII

Був вечір ще від полудня.
Був сніг,
І збиралося на сніг.
Чорний крук сів
У кінцівках кедра.

Лоренс Ферлінгетті

Дикі мрії нового початку

Цієї ночі на трасі без'язика тиша
За бетонними плитами
ресторан провалився у сон
разом зі свічковими пáрами
Загублена Александрія все ще горить

мільйоном електричних ламп
Життя через життя
зупинене світлофором
За трилистими роздоріжжями
«Душі поїдають душі у загальній пустці»
Концертне фортепіано лунає з кухонного вікна
Йога говорить в Оджаї
«Все відбувається в одній думці»
На траві між дерев
закохані слухають
як вчитель каже їм, що вони
і всесвіт — одне
Очі нюхають квіти і стають ними
Стоїть тиша, якій бракне смерті
цієї ночі на трасі
коли тихоокеанська хвиля заввишки в милю
навалюється
Лос-Анджелес вдихає останнє пальне
і зникає в морі як Титанік зі світлами
Дев'ять хвилин по тому Небраска Вілли Катер
тоне слідом
Море накриває штат Юта
Мормонські храми зникають під водами
Койоти не знають що коїти і пливуть в нікуди
Оркестр на сцені в Омазі
далі грає «Водну Музику» Генделя.
Труби повняться водою
контрабасисти пливуть на інструментах
хапаючись за них як за коханок
Чикаґо Луп стає американськими гірками
Хмарочоси повняться як склянки
Великі Озера змішані з буддистським маринатом
Великі Книги змиті в Еванстоні
пиво Мілвоукі з морською піною
Beau Fleuve Буффало раптом стала солоною
Мангеттен прибраний за шістнадцять секунд

поховані щогли Амстердама постануть
коли велика хвиля піде на схід
щоб змити загнилу Камембертну Європу
мангата замішана у морських водах
обмита земля пробудиться неторканою
єдиний звук — сюркіт цвіркунів
згук морських птахів десь високо
у пустій вічності
коли Гудзон відновить свої хащі
а індіанці каное

Маріністика з сонцем і орлом

Вільніший
ніж більшість птаства
орел злітає
над Сан-Франциско
вільніше від більшости місць
стрімкий злет
ширяння в повітрі
у спокійних
відкритих просторах
той що злетів з гір
злетів униз
далеко за океаном
де зайшло сонце
дзеркало самого себе
Він злітає високо
повертає і повертає
де літаки можуть повертати
де винищувачі можуть спопеляти
Він кружляє про спопеління
у червоному сонці

злітає і ширяє
він кружляє над собою
тепер над океаном
тепер над землею
високо над вітряками які вкрили піски
де колись стояли американські гірки
летючий орел призахідне сонце
Все що лишилося з нашої природи.

Чарльз Буковскі

як у кіно

це було як у кіно.
телефонний дзвінок і я підібрав її
в барі досить неблизько від
Вайн.
Вона була за стійкою
а клієнти дивились
бейсбольний матч.
П'ятниця вечір.

Вона пила легке
вино.
Я мав платити 2,75
і лишив четвертак
чайових.

Коли вона побачила мою п'ятнадцятирічну машину
вона сказала
чорт.
Я спитав, чи буде вона сідати в неї чи
ні?

Вона сіла.
у мене я скрутив їй джойнт
і налив два скотчі з
содовою.

Вона поклала свою голову на мої коліна
і сказала,
що ця довбана робота вбиває
її.

Я погладив її скроні, ніс
брови,
вона вигнула шию для поцілунку
я поцілував
її.

Подзвонив телефон. Я встав,
підняв трубку і вийшов

Це була Вікі, я сказав, що мушу
йти.

Чорт, вона сказала, лежачи на спині,
коли ти пишеш?
я усміхнувся їй
і закрив
двері.

Цей алкаш

цей алкаш із сусідніх дверей
він дивиться бейсбол, футбол і шпигунські історії по
тєліку,
він має дві або три жінки на рік

Я чую його через тонку стіну:
«Ходи, ляля, дай мені вставити цю штуковину
сюди!»

Він також випадає з ліжка о четвертій щоранку
подім він падає біля п'ятої
і часом о шостій

Він гірший за церковні дзвони.
коли ми мали землетрус два роки тому
це була шоста.
і я подумав, що він знову випав з ліжка.
але коли стіни і далі тряслись
я встав з ліжка разом зі всіма
вийшов надвір щоб покурити
і почекати на кінець світу.

Коли я бачив алкаша того дня
я запитав його, чи подобався йому землетрус
і він спитав, «Який землетрус?»

Одного дня алкаш вийшов,
а власник квартири пішов туди
і почав прибирати

Пусті бляшанки з-під пива і пляшки
вилітали: одні самі,
інші у паперових пакетах.
це був жовтневий день
я стояв на вулиці й дивився як бляшанки
і пляшки відбиваються від тротуару.

А тоді вилетіла жовта і суха
новорічна ялинка.

Я думав, тобі було б цікаво знати про нього—
алкаша з сусідніх дверей.

червоний голуб

коли мені мили машину
сьогодні біля першої тридцять
я побачив червоного голуба
що дивно планерував
повітрям
він боком упав на асфальт
і застиг —
одне око відкрите
він помирав або помер
я відійшов
і став біля машини
де
хлопці витирали
вікна
і тоді кадилак
розігнався і
по голубу.
зробилася червона пляма
і один з хлопців
сказав: «Боже».
я не зміг це передати
краще.

Дав йому четвертак
і поїхав
на схід бульваром Голлівуд
тоді звернув праворуч
на Вермонті.

Джим Моррісон

Гроші

Гроші, краса
(купюра
блідо-зелена
лискуча
пишна
м'яка
рельєфна)
Шкіри чи шкури

Це мій ліс

Це мій ліс,
море дротів
зграя візій —
моє полум'я.
Ці дерева — чоловіки,
інженери.
І плем'я селян
недільного дня.

Боги — режисери.
Камери, грецькі
Кентаври на штативі
їздять тихо
Мобільно граційно.

До мене —

прискакує клоун
У жагучім сонячнім
оці.

Страшна небезпека криється
у вигині стегна.
Мстивий перст —
Господь.

Страх це ґанок...

Страх — це ґанок, де гуляють північні
вітри;
Лице у Вікні, що
стає листком;
Орел, що відчуває власну катастрофу,
Але планерує граційно над
Кроликом — світлом ночі.

Блюз

О, як же це могли мені зробити,
Свідкові великого танцюриста
Боже, ти замаскований сатирик
Тому жорстоко і безглуздо
Зичити моє життя кривуляючи
Я лежатиму тут вкрадений, на холодному вітрі
при дорозі, поки мир не скується кригою

та не випорожнить мене.
Грубий привид падлюка.
Ах! Хто приходить тепер.

Служниці сваряться

Служниці сваряться в холі
Надворі тепло
Залишився запах з ночі
Я лежу сам у цій
прохолодній кімнаті

Мої думки спокійні та гладкі
як мармурові сторінки
старої книги

Я холодний чистий скелет
опудало на пагорбі
у квітні
Вітер перебирає арки
мого кістяного Королівства
Вітер свистить крізь мої думки
та душу
Моє життя — відкрита книга
або телевізійна сповідь

Переклав з англійської
Лесь Белей

Орхан Памук

Нове життя

(Закінчення. Початок у числах 1 (січень) та 2 (лютий) 2010)

13

Щойно я вийшов надвір, як мені в потилицю дмухнув легіт, обвіяв тіло й здійняв сторч волосся. Мої майбутні земляки раптом обернулися на підозрілих ворогів. Серце калатало й далі, я відчував на стегні тяжкий пістолет, а дим від цигарки, здавалося, сповивав і небо, й землю.

Задзеленчав дзвоник; я зазирнув у шатро — він і досі читає газету. Разом із натовпом я повернувся в цирк. Сів за три ряди позад нього; «програма» тривала, й моя голова пішла обертом. Не пам'ятаю, що бачив і що пропустив, що чув і що слухав. Перед очима красувалася тільки та потилиця. Акуратно підстрижена, скромна потилиця гарної людини.

Згодом я спостерігав, як із фіалкової торбинки тягнуть лотерейні білети; оголосили виграшний номер. Якийсь беззубий старий радісно вистрибнув на сцену, де його привітала Жінка-Янгол у тому самому бікіні та весільній фаті. Тут-таки на сцені вигулькнув і чоловік, котрий переривав квитки біля входу в шатро; він тримав у руках велетенську люстру.

— О Аллах! — загорлав беззубий старий. — Це ж Плеяди з сімома світильниками!

Із вигуків глядачів у задніх рядах я здогадався, що цей чоловік завжди виграє в лотерею, і люстру щовечора приносять одну й ту саму.

Потім янгол узяв у руку мікрофон — чи його макет, бо прилад чомусь був без шнура й нітрохи не підсилював голосу.

— Що ви відчуваєте? — допитувався Янгол. — Як це — бути щасливцем? Ви хвилюєтеся?

— Дуже хвилююсь, але я дуже щасливий. Уклінно вам дякую! — забубонів старий у мікрофон. — Життя — прекрасне. Попри всі лиха, попри все горе, я не боюся й не соромлюся свого щастя.

Кілька осіб зааплодували йому.

— А де ви збираєтеся повісити люстру? — запитав Янгол.

— Це неймовірний збіг, — відповів старий і старанно нахилився до мікрофона так, щоб усі бачили. — Я закоханий, і моя наречена вірно кохає мене. Ми незабаром одружимося й переберемось у власну хату. Там я і приладнаю цю люстру із сімома світильниками.

Почулися оплески. За тим — поцілунки: «цьом-цьом».

Поки Янгол легенько розціловував старого в щоки, всі мовчали. В цій тиші старий ушився зі сцени й прихопив люстру. Із задніх рядів долинув сердитий голос:

— А ми ніколи не виграємо!

— Тихо! — цитькнув Янгол. — Тепер послухайте мене. — Запала та сама тиша, що й під час поцілунків. — Одного дня доля посміхнеться й вам, не забувайте цього, і настане ваша щаслива мить. Будьте терплячі, не нарікайте на життя, чекайте й нікому не заздріть! Коли ви навчитеся любити життя, то збагнете, що вам потрібно зробити для щастя. І тоді побачите мене, хоч би куди завели вас ваші дороги. — Акторка хтиво звела брови. — Адже Янгол Жадань щовечора — тут, у милому містечку Віранбаг.

Чарівне світло над нею згасло. Засвітилася лампа без абажура. Я вийшов надвір разом із натовпом, тримаючись осторонь своєї мішені. Вітер дужчав. Я роззирнувся: попереду з'юрмилися люди, й мішень опинилася за два кроки від мене.

— Ну як, Османе-бею, сподобалося? — озвався до нього якийсь чоловік у фетровому капелюсі.

— Авжеж, — відповів той і поквапився вперед із газетою під пахвою.

Чому я відразу не здогадався, що він міг обрати й таке ім'я, а від «Мехмета» відмовитись, як і від «Нахіта»? Але я не здогадався, чи мені таке й на думку не спало б? Хто міг подумати! Уважно роздивляючись цю худу й ледь сутулу постать, я зачекав, поки він ще трохи відійде. Он він — той тип, у якого до нестями закохана Джанан. Я пішов за ним.

Хоч скільки я перебачив містечкових вулиць, але стільки дерев, як на віранбазьких, іще не траплялося. Моя мішень хутко простувала вперед: виходячи на світло вуличних ліхтарів, вона мовби опинялася на тьмяній сцені, відтак, наближаючись до каштанів та лип, розчинялась у тремкій і тривожній пітьмі, де хіба що вітер шарудів у гіллі. Ми пройшли від місцевого майдану повз кінотеатр «Новий світ», проминули кав'ярню-кондитерську, пошту, аптеку та чайхану під шерегою бляклих неонових вивісок; біла сорочка моєї мішені то жовкла, ставала то помаранчевою, то червоно-синьою; врешті-решт, ми потрапили в якийсь завулок. Я кинув оком на бездоганну перспективу: однотипні триповерхові будинки, вуличні ліхтарі та шумливі дерева, — я аж похолов від насолоди, відчуваючи, що стежу за Мемехтом так само, як усі оті серкісови, зеніти та сейки, і щоб якнайшвидше завершити свою справу, почав наздоганяти мішень — невиразну білу сорочку.

Аж раптом щось грюкнуло; в голові зблиснула думка, що один із тих «годинників» стежить і за мною — я наполохано причаївся за рогом вулиці. Але це був вітер: він торохнув у темряві вікном і задзвеніло розбите скло; моя мішень раптом обернулася й зупинилась. Поки я гадав, що хлопець не помітив мене й пішов далі, той дістав ключа, відімкнув якісь двері й щез у котромусь із однотипних бетонних будинків. Я навіть не встиг зняти «вальтера» із запобіжника — так і простояв на вулиці доти, поки в одному з вікон на другому поверсі цього будинку не загорілося світло.

Потім на мить озирнувся і, як убивця, або поки що майбутній убивця, відчув себе таким самотнім, як ніхто в цьому світі. На наступній вулиці стояв готель «Запобіжний» — він шанобливо похилився в бік гармонійної перспективи, котру я щойно роздивлявся, а його низька неонова вивіска гойдалася на вітрі, обіцяючи додати мені трохи терпіння, трохи розуму та трохи спокою, забезпечити ліжком і подарувати довгу ніч, аби знову поміркував про Джанан, все своє життя й рішення стати вбивцею. Я знічев'я пішов і замовив у реєстратора номер із телевізором.

Ледь зайшовши в кімнату, натиснув кнопку біля телеекрана та, глянувши на чорно-білі силуети, які замерехтіли на ньому, сказав собі: «Добре зробив». Тепер я проведу ніч не на самоті, як жорстокий убивця, а під веселі вигуки моїх чорно-білих побратимів, звиклих до справи, яку я замислив. Я зробив голосніший звук і неза-

баром заспокоївся, тільки-но озброєні чоловіки почали лаятись, американські авто — ганяти, мов на ковзанці, витинаючи стрімкі віражі. Затим спокійно подивився на довкілля за вікном, на сердиті каштани.

Я був ніде й скрізь, тому здавалося, що стою в центрі світу, хоча його й не існувало. А з цього центру, з вікон моєї затишної, тьмяної кімнати було видно, як горить світло в квартирі людини, котру я зібрався вбити. Власне, хлопця я не бачив, але був задоволений, що він зараз там, а я — тут, серед цієї ночі. Крім того, і мої друзі на екрані почали решетити один одного кулями. Коли ж світло в квартирі моєї мішені згасло, я також незабаром заснув, прислухаючись до пострілів, що лунали з екрана, та більше не думаючи ні про життя, ні про кохання, ні про сутність книжки.

Вранці прокинувся, вмився, поголився та, не вимикаючи телевізора — звідти линули повідомлення про суцільні зливи — залишив готель. Я навіть не перевірив «вальтера» та не глянув роздратовано довкола й на себе у дзеркало, як це личить юнакові, що наважився на злочин заради кохання й літератури. Мабуть, у своєму фіалковому піджаку я був схожий на оптимістичного студента, який під час літніх канікул мандрує від міста до міста, намагаючись торгувати енциклопедіями «Республіка» та «Славетні люди». А хіба такий оптимістичний юнак не може почути десь у провінції про якогось книголюба? Невже йому не закортить достукатися до нього й досхочу потеревенити про життя й літературу? Я давно знав, що не зможу пристрелити його відразу. Зійшов на поверх вище й подзвонив у двері. Щоправда, радше не подзвонив: електрична штучка затьохкала, мов канарка. Останні новинки техніки доходять навіть до містечка Віранбаг; тож убивці тепер не тяжко добути свою жертву й із пекла. Кіногерої в таких ситуаціях, мовби передчуваючи все наперед, кажуть: «Я знав, що ти прийдеш». Цього не сталося.

Він здивувався. Проте не настільки, щоб це його зовсім спантеличило, — той подив був для нього ніби природним. Його обличчя мало правильні риси, та було далебі гарне, хоча й далеке від того проникливого виразу, закарбованого в моїй пам'яті та підрихтованого уявою.

— Я прийшов, Османе-бею, — сказав я, і запала мовчанка, впродовж якої ми опанували себе. Він на мить дуже знічено перевів

погляд на двері, ніби не збирався запрошувати мене всередину, і відповів:

— Заходь, вийдемо разом.

Удома хлопець одягнув легкий сірий піджак, немовби пошитий для куль, і ми разом вийшли на вулицю, подібну до декорації. Якийсь наполоханий пес звів на нас очі, в листі каштана принишк метелик. Поглянь, Джанан, тільки поглянь, як ми з ним потоваришували. Хлопець трохи нижчий за мене, — подумалося мені; а його хода — істотна риса таких типів, як я, — чимось схожа на мою. Як би це сказати: його плечі підіймаються та опускаються, синхронно з твердими кроками. Зненацька він запитав у мене: я вже щось снідав? Не від того, щоб перекусити? На вокзалі є кав'ярня. Я не відмовлюся від чаю?

Він купив у пекарні два ще гарячі бублики, в одній із крамниць попросив нарізати скибками сто грамів бринзи й загорнув її в масний папір. Тим часом нам махнула рукою Жінка-Янгол із циркової афіші. Ми зайшли в кав'ярню передніми дверима й, замовивши дві склянки чаю, вийшли через протилежні — у садок біля залізничного вокзалу, де й примостилися. Горлиці, які вподобали собі чи то каштан, чи якийсь дах, туркотіли, ніби й не помічаючи нас. Ніжна ранкова прохолода приємно обвівала, а довколишню тишу порушувала хіба що ледь чутна музика з радіо вдалині.

— Кожного ранку перед тим, як сідати працювати, я виходжу з хати, п'ю в кав'ярні чай, — сказав він, розгортаючи пакунок із сиром. — Тут гарно весною. Так само — коли сипле сніг. Я люблю вранці дивитися на дерева в снігу й чорних ворон, які походжають засніженим вокзалом. А ще гарна ота велика кав'ярня на майдані, «Батьківщина». Там великий камін, у якому красиво горить вогонь. Там я читаю газети, іноді слухаю радіо, а іноді просто б'ю байдики.

Нове життя вимагає ладу, дисципліни й пунктуальности... Вранці близько дев'ятої я полишаю кав'ярню і повертаюся додому за стіл. Вмощуюся за ним рівно о дев'ятій, заварюю каву і починаю писати. Моя робота може здаватися простою, але вона потребує уваги: я раз у раз переписую книжку, не минаючи жодної літери, жодної крапки й коми. Я хочу, щоб усе від крапок до ком було так, як у книжці. Цього можна досягти лише з тим натхненням і пристрастю, які були в її автора. Хтось скаже, що я всього-на-всього

копіюю книжку, але це не просто копіювання. Я щоразу переписую кожне речення, кожне слово й кожну літеру, так відчуваючи й розуміючи їх, ніби сам вигадав. Отак, отак від дев'ятої ранку й до обіду я не відриваюся від роботи, і мене більше ніщо не цікавить, ніщо не може відвернути моєї уваги від праці. Зранку працюється особливо добре.

Потім я виходжу обідати. У цьому містечку є два ресторани. «Прикраса» — надто залюднений. А в ресторані «Залізниця» дорого й продають спиртне. Я ходжу то в один, то в другий. Буває, що попоїм хліба з бринзою в кав'ярні, а буває, що й зовсім не виходжу з хати. В обід я ніколи не п'ю. Зрідка можу трохи покуняти, та й годі. Найважливіше починається о пів на третю: я знову сідаю за стіл. І старанно працюю до шостої-сьомої вечора. Якщо справа посувається, то можу ще посидіти. Коли тобі подобається писати й ти радієш життю, то не втрачай нагоди: пиши — скільки пишеться. Життя-бо коротке, а справи — отакі. Тепер ти все знаєш. Дивися, щоб чай не вихолов.

Я з насолодою переглядаю все, що мені вдалося написати за цілий день, і потім знову виходжу на вулицю. Коли читаю вечірні газети й дивлюся телевізор, мені хочеться бачити когось поряд, із кимось поляпати язиком. А оскільки живу сам і вирішив у цьому плані нічого не змінювати, то змушений це терпіти. Однак мені все це подобається: зустрітися з людьми, потеревенити, перехилити чарку, послухати кілька історій, може, й самому щось розказати. Потім я іноді ходжу в кіно, а іноді дивлюсь телепередачу, буває, що й у кав'ярні граю допізна в карти, а то ще зарання повертаюся додому, накупивши газет.

— Учора ти був і в шапіто, — сказав я.

— Ці люди приїхали в містечко місяць тому й залишилися тут. Вечорами й досі ходять у цирк.

— А та жінка — вона ніби трохи схожа на янгола?

— Ніякий вона не янгол, — відповів він. — Вона спить із тутешніми дженджиками та грошовитими солдатиками. Зрозумів?

Запала мовчанка. Те «Зрозумів?» немовби підняло мене зі зручного автобусного крісла й пожбурило об землю, адже цілими днями я п'янів від в'їдливої люті, вештаючись туди-сюди, а тепер сидів у садку біля вокзалу на твердому й незручному дерев'яному стільці, відчуваючи, як шкребе щось на душі.

— Усе, що в книжці, для мене давно в минулому! — вигукнув він.

— Але ж ти цілими днями її переписуєш, — доскіпувався я.

— Переписую заради грошей.

Він розповів усе без сорому та гонору, радше ніби вибачаючись за те, що змушений пояснювати. Він раз у раз переписує від руки книжку в добре відомі мені чистенькі шкільні зошити. Працює щодоби в середньому по вісім-десять годин, за кожну з яких устигає зробити три сторінки, отож протягом десяти днів спокійно закінчує рукописний примірник цього видання на триста сторінок. У містечку є люди, які купують такі речі за «розумну» ціну: прогресивні новатори й консерватори-традиціоналісти, ті, хто любить його, і ті, хто цінує його зусилля та віру, жертовність і терпіння; ті, хто вподібнюється до нього й ті, хто радіє, що серед них тихо живе подвижник, який копає криницю голкою... Страшенно нявковіючи, він розповів, що вирішив присвятити цій скромній праці все своє життя, і лише це всупереч його волі витворило довкола нього «своєрідний міф»: його шанують, а в тій справі, яку він робить, — тут він вставив моє «як би це сказати» — вбачають щось священне...

Він розповідав усе це завдяки моїм старанням, загнаний настирливими запитаннями; інакше кажучи, йому нітрохи не подобалося говорити про себе. Згадавши вдячним словом своїх клієнтів, добрі наміри охочих купувати рукописні копії книжки й ту повагу, якою його нагородили, хлопець підсумував:

— Що ж, я роблю їм послугу. Пропоную вартісну річ. Книжку, в якій кожне слово переписане від руки, — в неї вкладено мої віру, піт і душу. За мою чесну працю вони щось та й платять. Зрештою, так живе кожен.

Ми замовкли. Поки він їв свіжі бублики з бринзою, я міг переконатися, що його життя давно потекло власним річищем, як пише книжка: «стало на свої рейки». А він же, як і я, збився з пуття через книжку, та тільки після всіх пошуків, мандрів і пригод, зустрічей зі смертю, коханням і лихом, досяг того, чого я не зумів: знайшов внутрішній спокій та рівновагу, яка закріпить усе на роки. Поки він акуратно кусав скибочки сиру, смачно запиваючи рештками чаю, який бовтався на дні склянки, я відчував, як ці рученята, дрібні пальці, рот, щелепа й голова щодня повторюють ці

рухи. Спокій, який приносила йому знайдена рівновага, зробив для нього й час нескінченним. Натомість я, цікавий і нещасний, сукав під столом ногами.

Заздрість раптом догризла мене; руки свербіли. Однак спала ще брудніша думка. Переписуючи книжку, ця людина здобула спокій нескінченного часу, тож якщо я зараз і дістану пістолет та пущу їй межи очі кулю, то анічогісінько цим не зміню. Він ітиме своїм шляхом у тім самім застиглім часі, хоча й трохи в інакший спосіб. Натомість моя бентежна душа, неначе водій автобуса, що забуває за кермом звідки й куди він їде, без упину рвалася з тіла, аби нарешті кудись добратися.

Я поставив йому чимало запитань. Проте він давав такі стислі відповіді на кшталт «ні», «атож», «так», що я знав їх наперед. Він був задоволений життям і більше нічого від нього не очікував. Досі любив книжку та вірив у неї. Ні на кого не тримав зла. Він збагнув, що означає життя. Однак не міг цього висловити. Побачивши мене, звичайно, здивувався, та не думав, що здатен навчити чогось будь-кого. У кожного — життя своє, хоча, як на нього, всі вони, по суті, однакові. Йому подобалася самотність, проте вона була не така й важлива. Адже він любив і людей. Дуже любив Джанан. Так. Він був закоханий у неї. Одначе згодом йому вдалося втекти від дівчини. Він не дивується, що я його знайшов, і передає Джанан найтепліші вітання. Писати — єдина справа в його житті, але не єдина радість. Він знав, що йому, як і всім, потрібна робота. Проте полюбив би й інше ремесло. Авжеж, якби міг тим ремеслом заробити на хліб, то не цурався б і його. Споглядати світ, споглядати, по-справжньому розуміючи його, — це велетенська насолода.

Ми дивились, як привокзальною колією маневрує локомотив. Відтак провели його очима, щойно він проїхав повз нас, пирхаючи клубами диму. Локомотив стугонів, джмелів та бряжчав залізом, мов старий і змучений, проте досі гучний муніципальний оркестр.

Я збирався незабаром прострелити своїм «вальтером» серце цьому хлопцеві, щоб разом із Джанан хоча б спробувати відшукати той спокій, який здобув він, раз по раз переписуючи книжку; локомотив загубився серед заростей мигдалю, а в очах мого співрозмовника зажеврів сум. Глянувши в ті зажурені дитячі очі, я раптом зрозумів, чому Джанан так покохала цього хлопця. Зда-

ється, зрозумів так правильно й непомильно, що відчув до неї повагу за це кохання, хай і далася вона мені аж надто тяжко, та вже за мить повага поступилася місцем ревнощам, які поглинали мене, мов прірва.

Тоді вбивця запитав свою жертву, чому вона обрала собі ім'я Осман, коли забралась у це глухе містечко.

— Не знаю, — відповів фальшивий Осман справжньому Османові, анітрохи не помічаючи ревнивих хмар у його очах. Потім, лагідно посміхнувшись, додав: — Може, тому, що я полюбив тебе, як тільки ми зустрілися..

Він уважно, майже шанобливо стежив за локомотивом, що повертався із мигдалевих заростей іншою колією. Убивця був ладен заприсягтися, що тієї миті його жертва забула про все на світі — так прикипіла поглядом до локомотива, котрий яскраво виблискував на сонці. Але це було не так. Вранішню прохолоду вже нищив спекотний сонячний день, і мій ворог спохопився:

— Дев'ята давно минула. Я маю сидіти за столом... Ти куди їдеш далі?

Чудово усвідомлюючи, що роблю, я вперше в житті так схвильовано й розпачливо, втім, не бездумно, так щиро заблагав: хай там як, а посидьмо ще трохи, поговорімо ще, послухаймо ще один одного.

Він розгубився, напевне, трохи й занепокоївся, але про все здогадався: ні, не про «вальтера» в мене на стегні, а про мою спраглість. Адже посміхнувся так поблажливо, що моє відчуття нашої рівности, яке я навіяв собі тільки завдяки тому «вальтеру», раптом загуло — й сліду не стало. Отже, безталанний мандрівник добрався не до виру життя, а лише до меж власної ницости, де зустрів мудрого шейха — то як же не розпитати його про життя та книжку, час і письмо, про Янгола й решту?

Я допитувався в нього, який сенс усього цього, а він запитував у мене: що я маю на увазі, кажучи «все це»? Тоді я допитувався в нього: яке запитання може бути початком усього. Я його поставлю. Він відповідав мені, що річ, котру я знайду, мусить критися в місці, якому немає ані початку, ані кінця-краю. Отже, мені навіть не було про що його запитати. Не було. Гаразд, а що ж було? Що таке було, пов'язане з людським сприйняттям? Інколи була тиша — людина старалася щось від неї вхопити. А інколи людина,

достоту як ми зараз, сиділа зранку в кав'ярні й пила чай, насолоджувалася розмовою, дивилася на потяги та локомотиви й слухала, як туркочуть горлиці. Можливо, це й не було все, але це й не було нічого. Гаразд, а хіба десь в іншому місці не існує нової країни, яку він відкрив після стількох мандрів? Він виснував: якщо те інше місце й існує, то лише в тексті книжки, але марно шукати знайдене в цьому тексті за його межами, в реальному житті. Адже й світ — безмежний, щонайменше як текст, і такий само далекий від досконалости.

Тоді я запитав у нього: чому ми обидва настільки зазнали впливу книжки? Він відповів, що це запитання може ставити тільки той, на кого вона ніяк не вплинула. Таких людей на світі багато, але хіба я один із них? Та я вже сам забув, хто я такий. Позаяк об'їздивши стільки доріг заради того, щоб Джанан покохала мене, щоб знайти країну, описану в книжці, та свого ворога, якого зібрався вбити, я загубив власну душу. Однак запитав не про це, а про те, хто такий ти, Янголе?

— Я ніколи не зустрічав Янгола, про якого написано в книжці, — відповів він. — Напевне, людина може побачити його тільки з вікна автобуса перед смертю.

Як гарно він посміхався, як безжально! Я вб'ю його. Але не відразу. Нам ще треба поговорити. Я мушу розв'язати йому язика, щоб повернути собі душу. Ось тільки ницість, до якої я докотився, заважала мені ставити точні й потрібні запитання. Звичайнісінький ранок у Східній Анатолії; часткова хмарність; по радіо прогнозують дощі, й тихий залізничний вокзал блищить-виблискує; дві курки зосереджено вишукують поживу в кінці перону; два веселі юнаки, без угаву патякаючи, вивантажують із візка два ящики води «Будак» і несуть їх у вокзальний буфет; начальник станції курить цигарку — це все заполонило мої думки, нагадуючи, що день не за горами; в голові все переплуталось — і на гарне запитання про життя та книжку забракло сили.

Ми довго мовчали. Я міркував: що та як у нього запитати. Він же либонь — як здихатись і мене, і моїх запитань. Ми ще трохи помізкували, й врешті грянула та лиха мить. Він заплатив за чай. Обійняв мене й розцілував у обидві щоки. Як приємно йому було зустрітися зі мною! І який же він був мені огидний! Ні, стривай, я любив його! Ні, чому це я мав його любити?! Я мав убити його.

Але не зараз. Зараз він хоче й далі нидіти над тією дурною писаниною і, проходячи повз шапіто, повертатиметься в свою щурячу нору на вулиці, де панують спокій та гармонія перспективи. Тоді я пройду вздовж залізничної колії, швидко наздожену його й пристрелю перед очима в Янгола Бажань, тієї жінки, яку він так зневажає.

Ні, нехай собі йде цей самозакоханий тип. Я гнівався на Джанан за те, що вона покохала його. Втім я розумів, що вона не помилилася — варто було просто глянути на цю тендітну постать, яка віддаляється так меланхолійно. Який же він був нерішучий, цей Осман, герой книжки, що її ви читаєте... Який жалюгідний... Глибоко на дні душі він визнавав, що людина, яку він намагається ненавидіти, «має рацію», і він-таки не зможе її одразу вбити. Замислений, я просидів у кав'ярні на хисткому стільці близько двох годин — совав ногами та міркував, які ще пастки порозставляв мені дядько Рифки в новому житті.

Зовсім знічений, такий, яким і має бути майбутній убивця, я повернувся до обіду в готель «Запобіжний». Адміністратор дуже зрадів, що стамбульський клієнт переночує ще, й запропонував чаю. Тривалий час я слухав його армійські спогади, оскільки боявся залишитися сам у номері; коли ж мова зайшла про мене, то лише натякнув, що маю «тут трохи боргів», але «ще не довів справу до кінця».

Ледь переступивши поріг кімнати, я ввімкнув телевізор: на екрані якась тінь зі зброєю в руці скрадалася вздовж сірого муру, а тільки-но зайшла за ріг — зрешетила свою жертву кулями. «Здається, я з Джанан уже бачив ці кадри в автобусах», — сказав я про себе. Сів на ліжко і став терпляче чекати наступної сцени вбивства. Та зненацька спіймав себе на тому, що дивлюся зі свого вікна просто в його вікно. Він там писав; хоча я не міг дібрати: ота тінь —то він? «Він там спокійно пише, щоб мордувати мене», — крутилося в голові. Якийсь час я сидів, втупившись у телевізор, однак підвівся — й одразу ж забув, що дивився. Потім знову втямив, що прикипів очима до його вікна. Для нього мандри завершилися; він — у точці спокою, а я — посеред чорно-білих тіней, які стріляють одна в одну. Він усе знав; він уже був на тому боці й володів знаннями, які нове життя приховало від мене; я ж не мав нічого, окрім примарної надії прибрати до рук Джанан.

Чому в цих фільмах нам ніколи не показують, як зажурені вбивці сидять у готельних номерах і сумують, поринувши з головою у власні лиха? Якби я був режисером, то відзняв би у своєму фільмі ліжко й зіжмакану ковдру, віконні рами, заляпані фарбою, затхлі фіранки, брудну та вим'яту сорочку майбутнього вбивці й вивернуті кишені його фіалкового піджака, показав би, як він згорблено сидить і міркує, чи мастурбувати йому, щоб згаяти час.

Я довго обговорював зі своїми внутрішніми голосами такі теми: чому гарні, чутливі жінки закохуються в чоловіків, у яких понівечене життя? Цікаво, якщо я стану душогубом і це назавжди відіб'ється в моїх очах, то в мене буде вигляд чоловіка ницого чи зажуреного? Чи справді Джанан зможе покохати мене, як цю людину, котру я незабаром застрелю, — хоча б наполовину? Чи зможу я зробити те ж саме, що й Нахіт-Мехмет-Осман, — присвятити життя сповна тому, щоб раз у раз переписувати книжку дядька Рифки в зошити?

Щойно сонце загубилося у вуличній перспективі й легка прохолода, мов підступний кіт, почала разом із довгими тінями скрадатися містечком, я вже не зміг відірвати погляду від вікна навпроти. Я не міг його побачити, а гадав, що бачу; навіть не звертаючи уваги на поодиноких перехожих, що тинялися вулицями, витріщався на його вікно, проникав поглядом у кімнату, і хотів вірити, що когось-таки й розгледів.

Не знаю, як довго це тривало. Надворі ще не зовсім смеркло, і він не вмикав світла — аж раптом я відчув, що стою під тим вікном та гукаю його. За темною шибою хтось вигулькнув, та ледь помітив мене — відразу зник. Я зайшов у будинок, похапцем збіг нагору сходами, й мені навіть не довелося тьохкати дзвоником — двері прочинилися самі; щоправда, його за ними не було.

Я пройшов у квартиру. Стіл застелений зеленою скатертиною. На ній — розгорнуті зошити й книжка. Олівці, ґумки й пачка цигарок, тютюновий попіл, біля попільнички — наручний годинник, сірники й філіжанка холодної кави. Отаке щасливе приладдя бідолахи, приреченого цілісіньке життя переписувати книжку.

Він вийшов із сусідньої кімнати. Видно, я боявся глянути на нього, тому почав гортати зошити.

— Іноді я пропущу якусь кому, — озвався він. — А то неправильно перепишу слово чи літеру... Тоді усвідомлюю, що пишу,

байдужий до тексту, не вірячи в нього, і припиняю роботу. Іноді мені потрібні години, а то й дні, щоб повернутися до неї так само заповзято. Я терпляче чекаю натхнення, бо боюся переписати хоч одне слово, не відчувши його, не перейнявшись його силою.

— Послухай мене, — холоднокровно почав я, ніби намірився говорити не про себе, а про когось іншого. — Я не можу стати собою. Не можу стати ніким. Поможи мені. Допоможи, щоб я викинув із голови і твою писанину, й цю кімнату, й книжку, щоб міг спокійно повернутися до колишнього життя.

Він мов старий лис, котрий загляне в душу й самому дідькові, відповів, що розуміє мене. У кожному разі вірив, що все розуміє. Чому ж я осьдечки не застрелив його? Бо він сказав:

— Ходімо в ресторан «Залізничний», посидимо, побалакаємо.

Коли ми вмостилися за столиком у ресторані, він повідомив, що за п'ятнадцять до дев'ятої з вокзалу рушає потяг. Він проведе мене, а сам подасться в кінотеатр. Це означало, що хлопець давно задумав спекатися мене.

— Коли я познайомився з Джанан, то на той час уже перестав розповідати про книжку іншим чи розповсюджувати її, — сказав він. — Я хотів жити таким життям, як усі. Тільки книжок мало бути більше, ніж у всіх. Та й мудрости, яку набув я, шукаючи світ, описаний у книжці. Проте Джанан збурила мене, пообіцяла повернути до життя. Складалося так, ніби я приховую від неї якийсь сад, що лежить десь позад мене, — сам знаю про нього, а їй нічого не кажу. Вона вимагала від мене ключів до воріт того саду настільки вперто, що я мусив розповісти їй про книжку та врешті-решт і дати почитати. Отож вона прочитала книжку, перечитала раз і ще раз. Мене підмануло те, як вона захопилась, як зажадала того світу, котрий відкрила. На деякий час я забув про безголосся книжки, — як би це сказати, — внутрішню музику того, про що в ній ідеться. Я, наче дурень, сподівався почути цю музику, як уперше, коли прочитав книжку: почути десь далеко або на вулицях міста. Ідея пропагувати книжку належала їй. Мене злякало те, як ти прочитав книжку й одразу в неї повірив. Я вже забував, у чому її суть — аж тут мене, дякувати Аллаху, поранили.

Звісно, я запитав у нього, в чому суть книжки.

— Гарна книжка нагадує нам про безмежний світ, — відповів він. — Можливо, такою є кожна книжка чи такою повинна бути, —

хлопець трохи помовчав. — Книжка — це частина того, чого в ній самій немає, але чиї існування та тривання відчуваються завдяки її оповіді, — сказав хлопець, втім я відчував, що він не задоволений своєю відповіддю. — Можливо, це те, що постає з тиші або з шуму всесвіту, але — не сама тиша чи шум. — Потім він натяknув, що спробує пояснити востаннє, аби я не подумав, що він верзе нісенітниці. — Гарна книжка — це частина тексту, де йдеться про те, чого не існує, про небуття, про смерть... Але марно шукати за межами тексту країну, яка існувала б не на словах.

Він розповів, що збагнув це, збагнув остаточно, раз у раз переписуючи книжку. Марно шукати поза текстом нових життя та країни. Він справедливо покараний за те, що це робив.

— Однак мій убивця виявився дилетантом: він усього-на-всього поранив мене в плече.

Я розповів йому, що стежив за всім із вікна Ташкишла, тоді, коли в нього стріляли на зупинці маршруток.

— Мої тривалі розслідування й автобусні мандри переконали мене, що супроти книжки плететься змова, — провадив він. — Якийсь божевільний наказав убивати кожного, хто серйозно зацікавився книжкою. Не знаю, хто це й навіщо так чинить, але його дії тільки зміцнили моє рішення не розповідати про книжку іншим. Я боюся накликати на когось лихо і звести нанівець чуже життя. Я втік від Джанан. Я знав, що нам не знайти тієї країни, якої вона прагне, як і добре розумів, що смертельне сяйво, котре лине з книжки, впаде не лише на мене, а й на неї.

Аби спантеличити його й одним ударом вибити інформацію, яку він приховував, я раптом заговорив про дядька Рифки: сказав, що автором книжки могла бути ця людина. Я розповів, що знав дядька Рифки змалку і, мов несповна розуму, перечитав усі комікси, які він сам написав та розмалював. А прочитавши книжку, ще раз уважно проглянув такі речі, як «Пертев і Петер», та збагнув, що чимало своїх тем дядько спочатку заклав якраз у них.

— Це тебе розчарувало?

— Ні, — відповів я. — Розкажи мені про вашу зустріч.

Його розповідь логічно доповнювала свідчення з рапортів Серкісова. Перечитавши тисячі разів книжку, хлопець буцімто згадав ті комікси, якими також захоплювався в дитинстві. Вишукуючи по бібліотеках ці часописи, він виявив у них деякі приголомшливі

аналогії та з'ясував ім'я автора. Коли ж прийшов до Рифки-бея вперше, їхня бесіда тривала недовго — на заваді стала його жінка. Зустріч відбувалася на порозі; збагнувши, що незнайомий хлопець цікавиться книжкою, Рифки-бей вирішив негайно закрити цю тему, і хоч як Мехмет наполягав, відповів, що це все його більше не стосується. А коли щем від сцени зустрічі старого письменника з юним шанувальником почав набирати обертів, жінка Рифки-бея — «тітка Ратібе», — перебив я хлопця — отак само їх перебила й забрала чоловіка до хати, грюкнувши дверима перед носом у непроханого гостя.

— Я так розчарувався, просто не йняв віри тому, що сталося, — вів далі мій ворог, чи то Нахіт, чи Мехмет, чи Осман. — Тривалий час я ходив у ту магалу й стежив за ним здаля. Та якось набрався мужности й знову подзвонив у двері.

Цього разу Рифки-бей зустрів настирливого юнака з більшим розумінням. Він сказав, що книжка його давно не цікавить, але можна випити кави. Потім запитав, як це хлопець знайшов ту книжку, написану багато років тому. Йому кортіло дізнатися: чому людина обрала саме її, коли довкола так багато гарних видань? Цікаво, в якому університеті навчався наш юнак, що він збирався робити в житті й таке інше.

— Я кілька разів просив його відкрити таємниці книжки, але він навіть не сприйняв мої слова серйозно, — промовив колишній Мехмет. — І мав рацію. Тепер я знаю, що ніяких таємниць не існувало.

Тоді ж він не знав і стояв на своєму. Старий чоловік пояснив, що книжка принесла йому самі лиха, через неї його переслідували поліція та прокуратура. «Все через якусь книжку — сказав Рифки-бей. — Я ж написав її, щоб трохи розважити й кількох дорослих читачів так само, як дітей. — Потім, ніби цього було недостатньо, додав: — Певна річ, я не міг погодитися, аби написана задля забави книжка понівечила мені життя». Розлючений Нахіт не міг тоді помітити, як зажурився старий, розповідаючи, що зрікся книжки й заприсягся прокуророві не видавати її новим накладом та більше ніколи не писати таких творів. Тепер-то, коли хлопець уже не Нахіт і не Мехмет, а Осман, він чудово розуміє цей старечий смуток і досі кається, коли згадує свій наступний невихований вчинок.

Як вчинив би на його місці кожен юнак, захоплений якоюсь книжкою, так і він почав звинувачувати старого письменника в недбальстві й відступництві, зрадництві та боягузтві.

— Я тремтів від люті та верещав на нього — він же розумів мене й навіть не сердився.

Однак якоїсь миті дядько Рифки підвівся й сказав: «Колись ви все зрозумієте, але буде запізно, бо часу не повернеш».

— Я зрозумів, але чи запізно — не знаю, — сказала ця людина, яку так безтямно кохала Джанан. — Я також гадаю, що старого застрелили люди того навіженого, заледве вийшли на мій слід. Він убиває кожного, хто прочитав книжку.

Тоді майбутній убивця запитав майбутню жертву: чи довіку його душа нестиме цей нестерпний тягар — стати причиною чиєїсь смерти? Майбутня жертва промовчала, та тільки майбутній убивця помітив у її очах сум і злякався за власне майбутнє. Вони виховано цмулили раки, й Ататюрк із обрамленої світлини, яка висіла на стіні поміж малюнків потягів, вітчизняних краєвидів та портретів артистів, усміхався до підпилого юрмиська в ресторані так само впевнено, як заповідав берегти Республіку.

Я поглянув на годинник. До відбуття потяга, на який він задумав мене посадити, залишалися ще година й п'ятнадцять хвилин, а між нами вже панувала та атмосфера, коли люди виговорили все, що можна: як то, знаєте, пишуть у книжках: «всі слова, які мали бути сказані, були сказані». Тривалий час ми, ніби справжні старі друзі, яких анітрохи не бентежить безглузда мовчанка, сиділи не ронячи ані пари з уст, і, як на мене, нам здавалося, що ця мовчанка й мала в наших розмовах найбільше глузду.

А втім, вагаючись, захоплюватися ним, уподібнюватися до нього, чи порішити, щоб заволодіти Джанан, я надумав розповісти, що той божевільний, який убиває кожного, хто прочитав книжку, — його батько Др. Нарін. Атож! Знічев'я завдати йому болю! Проте не зміг. «Гаразд, гаразд, хай буде, що буде, — міркував я, — не варто ускладнювати ситуацію».

Він вочевидь читав мої думки, або щонайменше відчував їх, бо раптом розповів про ту автобусну аварію, яка допомогла йому врятуватися від батькових людей. Хлопець уперше посміхався. Під час автокатастрофи він збагнув, що юнак, котрий сидів біля нього в залитому чорнилом автобусі, відразу загинув. Відтак дістав із

кишені цього юнака на ймення Мехмет паспорт і вибрався з автобуса, який починав уже тріщати від вогню. Відразу після пожежі в нього зблиснула та геніальна думка. Він посадив обгорілий труп на своє місце, поклав у кишеню його піджака власний паспорт і втік у нове життя. Поки він усе це розповідав, його очі світилися дитячою радістю. Я, звісно, не розголошував, що вже бачив це радісне обличчя на його дитячих та юнацьких фотографіях у музеї, який створив батько на згадку про нього.

Мовчанка, мовчанка, мовчанка; офіціант подав нам фаршировані баклажани.

Щоб згаяти час, щоб, як то знаєте, помолоти язиками, ми завели мову про наше становище, чи точніше — про життя; він врядигоди переводив погляд на годинник, я не зводив погляду з його очей, і ми ніби обмінювалися словами: життя, воно таке... Насправді все дуже просто. Якийсь старий фанатичний залізничник, що пописував статті в часопис свого відомства та ненавидів і автобуси, й пов'язані з ними автокатастрофи, з таким само натхненням, як малював дитячі комікси, написав і якусь книжку. Згодом, себто через багато років, ми, щиросердні юнаки, котрі зачитувалися цими коміксами в дитинстві, прочитали й ту книжку та повірили, що наше життя перевернулося з ніг на голову, й звели його нанівець. А втім, не приховувала таємниці ця книжка, як і не знала чудес життя! Як же це сталося, хіба не дивина?

Я повторив, що знав дядька Рифки з дитинства.

— Це чомусь дивно чути зараз, — відповів він.

Але ми знали, що нічого дивного не було. Усе було так; отак усе й було.

— І все те саме, те ж самісіньке в містечку Віранбаг, — промовив мій любий друг.

Це, мабуть, про щось мені нагадало — я зупинив на його обличчі уважний погляд і, карбуючи кожен склад, сказав:

— Знаєш, я дуже часто думав, що в книжці написано про мене; вся її оповідь — про мене.

Мовчанка. Передсмертний стогін душі в агонії, ресторан, містечко, світ. Брязкіт ножів та виделок. І теленовини. У запасі — ще двадцять п'ять хвилин.

— Знаєш, — озвався я знову, — мандруючи Анатолією, я дуже часто натрапляв на карамельки марки «Нове життя», які колись

продавали в Стамбулі. Їх і досі можна знайти в глушині на дні скляних банок чи скриньок.

—Ти прагнеш докопатися до суті всіх речей, до першопричини або коріння, еге ж? — запитав мій ворог, який уже набачився сцен із іншого життя. — Ти прагнеш знайти щось чисте, істинне й неспотворене. Але такого начала не існує. Марно шукати корені, слова, ключ або сутність, до якої ми всі уподібнюємось.

Цей сумний і вродливий чоловік говорив іще щось у такому дусі, аби заповнити болісну мовчанку, але я чомусь і вухом не повів.

— Коли я був малий, читання здавалося мені фахом, який людина має опанувати в майбутньому разом із усіма іншими професіями. Руссо, який копіював ноти, знав, що це таке — раз у раз переписувати чужі твори.

Тим часом болісною стала вже не тільки мовчанка, таким було й усе довкола. Хтось вимкнув телевізор і ввімкнув радіо, залунало щемливе тюркю про кохання й розлуку. Як часто людина може отак насолоджуватися взаємною мовчанкою? Він попросив у офіціанта рахунок, аж тут до нас підсів якийсь непроханий гість середнього віку та зміряв мене поглядом. Однак, дізнавшись, що я — Осман-бей, армійський приятель Османа-бея, завів дружню бесіду:

— Як же ми тут любимо Османа-бея! То ви з вашим тезком служили в армії!

Потім, ніби відкриваючи страшну таємницю, він обережно розказав про клієнта, який хотів придбати переписану від руки книжку. Довідавшись, що Осман відраховує пай отаким посередникам, я востаннє щиро зізнався собі, що мого кмітливого друга просто не можна не любити.

На мою думку, сцена прощання, коли не брати до уваги, як гримне «вальтер», мала бути б достоту такою, мов кінцівка коміксу «Пертев і Петер»; проте я помилився. У тих останніх «пригодах» нерозлучні друзі, які разом пережили безліч воєн та авантюр, усвідомлюють, що обидва закохалися в одну дівчину. Маючи щодо неї однакові наміри, вони сідають за стіл і по-дружньому вирішують, що робити далі. Більш чутливий та замкнений у собі Пертев мовчки віддає дівчину оптимістичнішому й життєрадіснішому Петеру, бо розуміє, що з ним та буде щасливішою. Після цього двоє

героїв розлучаються на залізничному вокзалі, який ще донедавна хоробро захищали під зітхання таких тонкосльозих читачів, як я. Натомість між нами сидів цей комісіонер — і надмірна чутливість, і спалахи люті не варті були для нього й ламаної монети.

Ми втрьох мовчки дійшли до вокзалу. Я купив квиток. Узяв собі два бублики, такі самі, як їв уранці. Пертев зважив для мене кілограм знаменитого віранбазького винограду «чавуш» і, поки я вибирав гумористичні часописи, збігав у вбиральню, аби помити його. Ми з комісіонером обмінялися поглядами. Потяг мав прибути до Стамбула за два дні. Щойно Пертев повернувся, начальник вокзалу рішучим і витонченим жестом, який раптом нагадав мені про батька, дав знак сідати у вагон. Ми поцілувалися на прощання.

Те, що відбувалося потім, радше пасувало б трилерам, які Джанан обожнювала в автобусах, аніж коміксам дядька Рифки: нестямний юнак, що наважився на вбивство заради кохання, пожбурив у закуток купе часописи й пакунок із мокрим виноградом, і, поки потяг не набрав швидкости, вистрибнув із нього в самісінькому кінці платформи.

Відтак, упевнившись, що його не видно, почав здаля стежити за своєю жертвою і комісіонером. Ті двоє трохи поговорили й повештались сумними безлюдними вулицями, попрощались біля пошти. Убивця бачив, як його жертва заходила в кінотеатр «Новий світ», і підкурював цигарку. Ми ніколи не знаємо, про що думають майбутні згубники у фільмах, курячи цигарки; лише дивимось, як вони затоптують недопалки, кидаючи їх на землю, що зробив і я; потім купив квиток на фільм «Нескінченні ночі», зовні впевнено зайшов у кінотеатр, насамперед зазирнув у вбиральню, аби перевірити всі виходи для втечі.

Далі все було таке само невиразне, як і тиша, що супроводила ніч. Я дістав свого «вальтера», зняв його із запобіжника та зайшов у зал, де крутили фільм. Тут було спекотно й задушливо: стеля виявилася занизькою. Моя чорна тінь зі зброєю впала на завісу — кольорові кінокадри застрибали по фіалковому піджаку та сорочці. Світло від прожектора било просто у вічі, однак зала була майже порожня, і я миттю знайшов свою жертву.

Очевидно, він здивувався, не зрозумів, і, мабуть, не міг упізнати мене, а, може, й чекав, бо навіть не поворухнувся.

— Ви знаходите такого, як я, даєте йому прочитати книжку, а потім марнуєте його долю, — промовив я, але подумки.

Я мав бути певен, що знищив його, отож тричі вистрілив упритул, у груди та обличчя, якого не міг розгледіти.

— Убив людину! — заявив я глядачам у темряві після того, як прогримів мій «вальтер», і, виходячи з кінозалу, придивився до своєї тіні на завісі та «Нескінченних ночей» на екрані. Хтось закричав: «Макініст! Макініст, макініст!»

Уже сидячи в першому-ліпшому автобусі, куди застрибнув на автовокзалі, та як убивця розриваючись між сотнями запитань, я поставив собі й таке: чому в нашій країні людину, яка водить потяги, і того, хто крутить кінофільми, називають одним і тим самим французьким словом — «макініст»?

14

Я змінив два автобуси; як душогуб провів безсонну ніч; під час чергового привалу розглядав себе в потрісканому дзеркалі вбиральні; якби сказав комусь, що людина, котру я побачив там, схожа радше на привид убитого, ніж на вбивцю, ніхто б мені не повірив. Хоч і в цій вбиральні, і згодом на колесах неспокійного автобуса мені було так далеко до того душевного спокою, який здобула справжня жертва, переписуючи книжку!

Перед тим, як уранці повернутися в маєток Др. Наріна, я зайшов у містечкову перукарню й поголився, адже мав постати перед Джанан щирим і безстрашним парубком, котрий щасливо повернувся з тривалих мандрів і зустрічався віч-на-віч зі смертю, аби звити власне сімейне гніздо. Тільки-но я опинився у володіннях Др. Наріна і, заглядаючи у вікна будинку, уявив, як Джанан чекає на мене в теплому ліжку, моє серце затьохкало, ніби в такт галасливому горобцеві на чинарі: «Цвірінь-цвірінь».

Двері прочинила Гюлізар. Мабуть, я не зміг розгледіти подиву на обличчі дівчини, оскільки півдоби тому пристрелив її старшого брата. Напевне, через це й не помітив, як її брови підозріло поповзли догори, і лише краєм вуха дослухався до її слів: зайшов у цей дім, мов у батьківську хату, одразу попрямував до нашої кімнати,

до кімнати, де залишив на ліжку хвору Джанан. Щоб здивувати кохану, я зайшов, навіть не постукавши. Тільки тоді второпав, що втовкмачувала мені ще з порога Гюлізар: і кімната, й ліжко в кутку були порожнісінькі.

Джанан пролежала в гарячці три дні, потім одужала. Зіп'ялася на ноги, подалась у містечко й зателефонувала у Стамбул, поговорила з матір'ю і тими ж днями, не дочекавшись від мене жодної звістки, несподівано вирішила повернутися додому.

Я стояв посеред порожньої кімнати та дивився у вікно на шовковицю, що вилискувала в садку на вранішньому сонці, проте охайно застелене ліжко все ловило й ловило мій погляд. На ньому самотньо лежала газета «Пошта Гюдюля», якою вона обмахувалася, коли ми їхали сюди на машині. Голос серця нашіптував мені: Джанан давно здогадалася, що я мерзенний убивця, тож більше ніколи я не побачу її, єдине, що мені залишилося, — це зачинити двері, простягтися на ліжку, яке досі пахне нею, і заснути, здригаючись від сліз. Проти цього голосу повставав інший: убивця мусить поводитись як убивця, мусить бути холоднокровним і незворушним; безперечно, Джанан очікує мене в батьківському домі, в магалі Нішанташі. Ще не покинувши кімнати, я помітив скраю на вікні того самого хтивого комара — еге ж, нарешті — й ляснув по ньому долонею. Затим переконався, що смачна кров із його шлуночка, яка потекла по моїй долоні лінією кохання, належить Джанан.

Перед тим, як ушитися з маєтку, самісінького серця опору Великій Змові, й дістатися до своєї Джанан у Стамбул, я вирішив, що треба ще раз зустрітися з Др. Наріном — у майбутньому це мало б стати в пригоді і йому, й мені. Др. Нарін сидів за столом неподалік від шовковиці з книжкою в руці; він смакував виноград й одночасно давав відпочинок стомленим очам, дивлячись на ті пагорби, де ми недавно блукали.

Ми, як безтурботні, байдужі до годинника люди, спокійно розмовляли про нещадимість життя, про те, як природа, по суті, таємно керує нашими долями; про цю стиснуту річ, що зветься часом і сповнює душу супокоєм та рівновагою; про те, що без достатньої сили волі людина навіть не відчує смаку цього соковитого винограду; про високу свідомість і прагнення, завдяки яким пізнається сенс істинного життя; про те, що сірий, непримітний їжачок, котрий прошарудів повз нас, є примхою могутніх зако-

нів всесвіту або ж асиметричного випадку. Зробившись убивцею, людина вочевидь дорослішає: я й далі захоплювався Др. Наріном, одночасно дивуючись йому, але несподівано зумів поєднати ці почуття з терпимістю й розумінням, що зринули зі споду душі, мов прихована недуга. Тому, коли він запропонував мені провідати після обіду могилу сина, я рішуче відмовив, хоч і постарався не образити його: той важкий, багатий на події тиждень неабияк виснажив мене, тож мушу якнайшвидше повернутися додому, щоб перепочити під боком у жінки; зрештою, маю зібратися з думками: чи погоджуватися мені на його пропозицію, яка вимагає великої відповідальности.

Тоді Др. Нарін поцікавився: чи була в мене нагода випробувати його подарунок. Я відповів, що була, що я задоволений «вальтером»; заразом згадав про годинник «Серкісов», який уже два дні носив у кишені. Поклав його біля чашки із золотавим виноградом і сказав, що це знак поваги й відданости одного з крамарів, у якого не лише покраяне серце, а й пощерблені зуби.

— Уся ця знедолена сірома, безталанні бідолахи з розтерзаними серцями хочуть жити життям, до якого звикли, серед своїх улюблених речей, — промовив Др. Нарін і кутиком ока глянув на годинник. — Тому коли такий, як я, дарує їм надію на справедливий світ, вони ладні носити його на руках. Адже ті зовнішні сили, що намагаються знищити наші життя й пам'ять, не мають ні крихти співчуття! Як повернешся у Стамбул — спочатку поміркуй, що ти можеш зробити для цих знедолених людей, тоді вирішуй.

Я ж раптом подумав, що насамперед знайду в Стамбулі Джанан, зваблю її і привезу сюди — в цьому маєтку, серці опору Великій Змові, на нас чекатимуть довгі й безхмарні роки...

— Але перед тим, як повернутися до коханої дружини, ти, сподіваюся, позбудешся того фіолетового піджака? — запитав Др. Нарін тоном персонажа з перекладних французьких романів. — Він робить тебе схожим радше на вбивцю, ніж на героя.

Я відразу сів у автобус і повернувся в Стамбул. Мама прочинила мені двері в час ранішнього азану, щоправда, я не розповідав їй ні про те, як об'їздив півсвіту в пошуках Золотої Країни, ні про мою наречену-янгола.

— Більше так не кидай матері! — наказала вона, запаливши колонку й набираючи у ванну гарячу воду.

І мати з сином мовчки поснідали, неначе в колишні дні. Я зрозумів, що вона, як і багато матерів цієї країни, чиї сини потрапили в лабети політики та релігійних течій, гадає, що мене затягла якась чорна трясовина, тому й мовчить, аби не жахатися моїх відповідей на її запитання. Легенька, моторна рука моєї мами на якусь мить застигла біля блюдця з кизиловим варенням, — я впізнав на ній родимки й вирішив, що повернувся до колишнього життя. Та чи могло все й надалі тривати так, мовби нічого не сталося?

Поснідавши, я сів за свій стіл і довго дивився на книжку — вона досі лежала на ньому розгорнута, як я її залишив. Проте годі було назвати це читанням — я віддавався спогадам, ятрив собі душу...

Я вже виходив із дому на пошуки Джанан, аж раптом мама перепинила мені шлях:

— Заприсягнися, що ввечері повернешся додому.

Я заприсягнувся. І так присягався їй щоранку протягом двох місяців, тільки-но збирався вийти. Але Джанан не було ніде. Я вештався вулицями Нішанташі; чекав перед її дверима; дзвонив у них; переходив через мости; плавав на пароплавах; відвідував кінотеатри; телефонував їй, але так нічого й не довідався. У кінці жовтня, на початку занять, я переконав себе, що зустріну її в коридорах Ташкишла, однак вона не прийшла. Цілими днями я блукав університетськими коридорами; то вибігав із авдиторій, заледве схожа на неї тінь пропливала за скляними стінами, а то заходив у якусь — із вікнами в парк та на зупинку маршруток — і замислено розглядав перехожих на вулиці.

Коли ж потеплішали батареї, я подзвонив у двері батьків «своєї приятельки по курсу», заготував дуже хитрий, як на мене, сценарій — і об нього-таки спіткнувся: виклав перед ними свою тонко продуману брехню й лише набрався сорому. Вони не дали мені жодної ниточки, за якою можна було б знайти Джанан, чи, принаймні, щось вивідати про неї. Та якоїсь неділі по обіді, коли телеекрани рябіли кольорами млявого футбольного матчу, я навідався до її батьків удруге й цього разу збагнув, що їм чимало відомо: вони навіть не намагалися щось випитати в мене. Також не мали успіху й мої спроби щось дізнатися в її родичів — я вирахував їх за телефонним довідником. З усіх телефонних розмов із тими впертими дядечками, цікавими братовими, глузливими небожами

та обережними служницями міг виснувати тільки те, що Джанан — студентка архітектурного факультету Ташкишла.

Щодо однокурсників Джанан, то вони вірили леґендам, котрі самі понавигадували і про неї, і про Мехмета. Їм було відомо, що хлопця застрелили кілька місяців тому на зупинці маршруток. Одні казали що його вбили внаслідок порахунків між торгівцями героїном, які мешкали в готелі, де він працював; інші шепотілися, що він став жертвою навіжених ісламістів. Були й такі, що розповідали, ніби Джанан послали вчитися в Європу, як це робиться в порядних сім'ях, коли донька злигалася з пройдисвітом. Утім, моє коротке детективне розслідування в реєстраційному відділі університету засвідчило, що це не так.

Про ґеніальні подробиці всіх інших розслідувань, котрі я вів протягом місяців та років, мені краще не розповідати: як і про мої холоднокровні «убивчі» наміри та кольори розпачливих снів. Джанан не було, я не здобувся й на вісточку про неї, не натрапив на жоден слід. Я відпрацював пропущені за півроку лекції, потім закінчив наступний семестр. Я не шукав Др. Наріна з його людьми; вони не шукали мене. Я навіть не знав, чи вони й далі коять злочини. Ці люди вивітрилися з моїх ілюзій, кошмарів так, як і зникла Джанан. Настало літо, восени почався новий навчальний рік, я закінчив і його. І наступний рік. Потім пішов до війська.

За два місяці до закінчення військової служби мене сповістили про смерть матері. Я взяв відпустку, устиг у Стамбул на похорон — так поховав маму. Провів ніч із друзями, повернувся додому і злякався тиші спорожнілих кімнат. Глянув на пательні та джезве, розвішані по кухонних стінах, почув холодильник: він тяжко зітхав і зажурено гув своїм давно знайомим тоном. Я зостався осиротілий і безрідний. Трохи поплакав на маминому ліжку, увімкнув телевізор, умостився перед ним і, як мама, довго-довго й смиренно дивився на екран, буцімто щасливий від життя. Перед тим, як лягти спати, я дістав зі схованки книжку, поклав її на стіл і почав читати, сподіваючись, що вона подіє на мене так само, як у ті перші дні. Щоправда, мені вже не здавалося, ніби в обличчя променить якесь світло, і тіло не відривалося від стільця та не здіймалося над столом, утім, я відчув внутрішній спокій.

Отак я почав знову й знову перечитувати книжку. Але тепер уже не думав, що несподіваний сильний вітер з невідомих земель

підхопив моє життя і несе кудись у незвідану країну. Я намагався збагнути таємну геометрію якогось давно забутого задуму, примарні точки якоїсь оповіді. Хотів почути її внутрішні голоси, недосяжні слухові, поки сам переживав ту оповідь. Ви ж розумієте: ще не відслуживши в армії, я зробився старим дідом.

Отак мене полонили й інші книжки, втім, я читав їх не для того, щоб підживлювати своє бажання оволодіти тим духом, який звечора проникав мені в душу, або ж прагнення щасливо долучитися до таємних радощів метафізичного світу, й навіть, сам не знаю, але не для того, щоб утекти в нове життя, де зміг би зустрітися з Джанан, — ні, я хотів лише мудро, виважено й по-чоловічому зустріти нинішні виклики життя й відсутність дівчини, яку відчував так гостро. У мене навіть не залишилося надії, що Янгол Бажань подарує мені ту люстру на сім ламп як втішний приз і ми з Джанан повісимо її у своїй хаті. Опівночі, з насолодою та спокоєм у душі читаючи котрусь із книжок, я підводив голову та відчував, яка глибока тиша стоїть у магалі — й зненацька перед очима оживала Джанан: вона спала в мене під боком в одній із тих нескінченних, як здавалося, автобусних подорожей.

Під час однієї з таких подорожей, які щоразу оживали в спогинах барвисто, мов райські сни, я побачив, як спітніли чоло й скроні Джанан, коли несподівано розігрівся автобусний радіатор, а її волосся злиплося; тоді я дістав свій картатий носовичок, куплений у Кютах'ї, і поки витирав ним крапельки поту з чола своєї коханої, що поринула у світ снів, лілові вогні заправної станції при дорозі допомогли мені розгледіти, яке безмежно щасливе й здивоване було тієї миті її обличчя. Потім, коли ми зупинилися в якомусь ресторані, Джанан у своїй вологій від поту ситцевій сукні склянка за склянкою пила чай — дівчина повеселішала та, посміхаючись, розповіла, що снила, як тато поцілував її в чоло, але за якийсь час вона зрозуміла, що це був не він, а поштар із тієї осяйної країни. Посміхаючись, Джанан м'яким жестом зібрала в жмут волосся — вона часто це робила після того, як посміхалася, щоразу відриваючи від мого розуму, мого серця, моєї душі якусь частину, котра танула в темряві ночі.

Я вже бачу, як, насупивши брови, зажурився дехто з моїх читачів: зрозумів, що я намагаюся дати раду тому осадові, який залишився на дні моєї душі, мого розуму, мого серця після тих ночей.

Поплач над моєю долею, якщо зможеш, терплячий читачу, кмітливий читачу, чутливий читачу, але стережись: не забувай, що ллєш сльози над убивцею. А раз не можеш, то я хочу, аби до цієї книжки, в якій уже так заплутався, увійшли деякі обставини, що пом'якшують покарання, як у кримінальному кодексі, — це застосовують навіть для звичайних убивць, то, може, і ти переймешся співчуттям, розумінням і любов'ю, якщо ті обставини можна назвати.

Попри те, що я згодом одружився, я знав наперед: усі мої вчинки аж до смерти, яка вже не за горами, так чи інак будуть пов'язані з Джанан. Сподіваючись зустріти її, я не тільки до одруження, а й через багато років після того, як безтурботно привів свою наречену в позбавлену батька і спорожнілу без мами «квартиру», надовго вирушав у автобусні мандри. Протягом того часу я помітив, що автобуси поступово побільшали, а їхні салони наповнилися антисептичним душком; крім того, двері з автоматичними та гідравлічними системами відчинялися й зачинялися просто кнопками; водії змінили свої вицвілі піджаки й спітнілі сорочки на костюми з погонами, як у пілотів, а відчайдушні стюарди тепер щодня голилися та зробилися ввічливіші; автостанції посвітлішали-повеселішали, хоч і були обладнані на один копил; ну, й заасфальтовані дороги поширшали — ось тільки Джанан я не зустрів. Я відмовився від пошуків, але віддав би все на світі за якусь пам'ятку про ті казкові ночі, котрі ми разом проводили у автобусах, за зустріч із якоюсь тітонькою, що з нею ми балакали на автовокзалі, попиваючи чай, або навіть — за промінчик світла, якби був певен, що він відбився від обличчя дівчини й упав на моє, та якби завдяки йому раптом відчув її поряд! Натомість мені здавалося, що все це поквапливо втікає з пам'яти, з нашої пам'яти, наче ці нові дороги, що рясніють дорожніми знаками, мерехтливими вогнями й безжальними рекламами — їхнім асфальтом немовби залито дитячі спогади.

Невдовзі, після однієї з цих мандрівок, котрі затьмарювали мою душу, я дізнався, що Джанан вийшла заміж і виїхала за кордон. Котрогось вечора ваш герой, одружений чоловік, порядний батько та вбивця, повертався додому з роботи, з архітектурного відділу муніципалітету: із сумкою в руці, зі швейцарським шоколадом для дитини в сумці, з чорними хмарами на серці та зі згаслими, понурими очима на обличчі, він стояв у юрмиську на поромі з Ка-

дикоя, аж раптом вгледів перед собою одну язикату приятельку зі студентських років.

— Джанан теж, — додала ця хвеся після того, як перерахувала всіх однокурсниць, котрі побралися. — Вона вийшла заміж за якогось лікаря з Самсуна й виїхала до Німеччини.

Я відвернув очі, аби не почути ще гірших новин, і подивився у вікно порома: на Стамбул та Боспор опустився туман, справжня рідкість для вечірньої пори. Тоді вбивця запитав у себе: «Це — туман? Чи безголосся моєї нещасної душі?»

Я дізнався, що чоловіком Джанан і є отой широкоплечий вродливий лікар, який працював у лікарні соціального страхування; книжка дозволила йому жити спокійно та щасливо, бо він поєднав її з системою травлення, тобто, на відміну від усіх, знайшов цілковито інший, безпечний шлях. Більше мені не було чого запитати у своєї приятельки. Я боявся, що в моїй безжальній пам'яті зринатимуть сумні подробиці тієї чоловічої розмови про сенс життя та книжки, яку мав я з тим лікарем кілька років тому, отож я трохи навіть запиячив, хоча нічого доброго це не дало.

Коли в домі залягала тиша і про повсякденний гармидер нагадувала лише доньчина пожежна машина без двох коліс та ще — перекинутий сторч головою синій ведмедик, який у цій позі дивився вимкнутий телевізор, я добросовісно готував на кухні склянку раки, ввічливо вмощувався біля цього ведмедя, вмикав телевізор, притишував звук, обирав якусь не надто аґресивну та вульгарну картинку й втуплювався затуманеними очима в екран, намагаючись збагнути, що за кольори злилися докупи в цій імлі.

Не жалій себе. Не вір, що твої особистість та буття сливе такі унікальні. Не нарікай, що хтось не зрозумів сили твого кохання. Знаєте, якось я прочитав одну книжку, закохався в одну дівчину, пережив глибинну сутність. А мене не зрозуміли, від мене втекли. Цікаво, що вони там роблять? Джанан — у Німеччині, на Бахнхофштрассе; як там вона, цікаво? Її чоловік — лікар. Не думай про це! Вродливий і тупий лікар, який завжди читає з олівцем. Не думай! Увечері він повертається додому, Джанан зустрічає його, у них гарний дім, нова машина, кілька дітей. Не думай!.. І тупий чоловік. А муніципалітет пошле мене в Німеччину членом комісії з обміну досвідом, і якось увечері ми зустрінемося в нашому консульстві. Привіт! Ти щаслива? Я тебе дуже кохав. А тепер? І тепер

дуже кохаю, я кохаю тебе, я покину все й залишуся в Німеччині; я дуже тебе кохаю, через тебе я став убивцею; ні, не кажи, ти така гарна! Не думай! Ніхто й ніколи не кохатиме так, як я. Пам'ятаєш: якось у нашого автобуса лопнула шина й ми посеред ночі зустріли п'яну весільну процесію. Не думай!

Іноді я напивався до нестями, потім очунював і не міг стримати подиву, побачивши, що синій ведмідь, який стирчав перед телевізором догори ногами, коли я приєднався до його компанії, тепер сидить як належить — у яку ж скрутну хвилину я вмостив його на кріслі? А іноді втуплювався у кліп котрогось зарубіжного співака, потім — у наступний, і, відчуваючи в автобусному кріслі біля Джанан наші легкі доторки й тепло ніжних пліч, згадував, що одного з цих виконавців ми вже слухали разом — поглянь, поглянь, як я плачу тут, поки ця музика, котру ми разом слухали, відлунює в кольорах на екрані. Було й таке, що я чомусь раніше за дружину почув, як у спальні кашляє дитина; дівчинка прокинулась, я взяв її на руки й заніс у вітальню, та поки вона роздивлялася кольоровий екран, заворожено вивчав напрочуд дрібні, але такі чіткі риси її рук, пальців, нігтів — бездоганну мініатюру дорослої людини. Аж сам не стямився, коли поринув у роздуми про книжку, що зветься життям...

— Дядю — бух-бух! — озвалася моя доня, і ми зацікавлено глянули на нещасне обличчя того бідолахи, що, стікаючи кров'ю після побоїв, упав на землю — його життя урвало «бух-бух».

Але, мій чутливий читачу, дивись, не зроби висновок, стежачи за цими витівками, що я пустився берега, бо ночами пиячив, отож і моєму життю настав «бух-бух». Як і більшість чоловіків на цьому краю світу, я зламався ще до тридцяти п'яти, давно став підтоптаним, а проте зумів опанувати себе і завдяки книжкам — дати лад голові.

Я багато читав, і не тільки ті книжки, що змінювали життя, а й інші. Читав, однак не намагався надати своєму зруйнованому життю глибокого сенсу, розрадити себе чи бодай відкрити у смуткові щось гідне пошани. Хіба можна не любити Чехова, не захоплюватися цим обдарованим і скромним росіянином, хворим на сухоти? Проте мені шкода тих читачів, які з «чеховською» чутливістю естетизують своє змарноване й понівечене життя, чванькувато вишукуючи в його убозтві відчуття краси та величі. Не менш гидую

і тих письменників-професіоналів, які роблять собі кар'єру на читачах, що потребують втіхи. Власне, тому я закинув безліч сучасних романів, не дочитавши їх і до середини. Ах-ах-ах! Зажурений бідолаха, який намагається врятуватися від самотности, розмовляючи з конем! Ой-ой-ой! Старезний аристократ, який постійно підливає квіти в горщику, даруючи їм усю свою любов. Ох-ох-ох! Ще один чутливий мужчина, який посеред старого мотлоху чекає чи то листа, який ніколи не надійде, чи колишньої коханої або ж непутящої доньки, котрі ніколи не приїдуть. Ці герої невпинно оголюють перед нами свої рани та страждання, і автори, які нахабно вкрали їх у Чехова та підсовують читачеві в інших географічних умовах, по суті, всі до одного хочуть сказати таке: погляньте на нас, погляньте на наші рани та страждання; ми ж такі чутливі, такі витончені, такі неповторні! Страждання зробили нас набагато витонченішими й чутливішими за вас. Ви прагнете стати такими, як ми, обернути свою ницість на перемогу й навіть — відчуття вищости, чи не так? Тоді достатньо повірити нам, повірити, що наші страждання приносять більше насолоди, ніж звичайні радощі.

Отож, читачу, вір не в мене, не набагато чутливішого за тебе, і не в силу моєї оповіді, й не в мої страждання, а в жорстокість світу! Та, коли вже на те пішло, не для нас вона — ця сучасна іграшка, що зветься романом, цей найголовнішій винахід західної цивілізації. Сливе кряче мій голос для читача на цих сторінках, однак не тому, що веду мову в захараченій книжками царині, банальній від ґеніальних думок, а тільки тому, що й досі не второпаю: то як пересуватись у цій чужомовній забавці?

Я хочу сказати, що безупину читаючи, аби забути Джанан та осмислити всі лиха, які випали на мою долю, уявити недосяжні барви нового життя й приємно — ну, хоча не завжди розумно — провести час, я перетворився на книжкового хробака, а втім не заразився високоінтелектуальними претензіями. Та що найважливіше: ніколи не зневажав того, хто ними жив. Я любив читати книжки так само, як і ходити в кіно, гортати газети й журнали. Але робив усе це не задля вигоди чи якогось результату, так само й не для того, щоб почуватися вищим, мудрішим або глибокодумнішим за решту. Можу навіть запевнити, що обернувшись на книжкового хробака, я навчився бути й скромним. Любив читати, але мені не подобалося розповідати комусь про ті книжки, які

я прочитав, — як я дізнався згодом, так само чинив і дядько Рифки. Якщо книжки й спонукали мене до розмов, то вони зазвичай велися між ними самими в моїй голові. Іноді я відчував, як проковтнуті одна за одною книжки починають перешіптуватися між собою і голова перетворюється на оркестрову яму, де в кожному закапелку воркочуть музичні інструменти, — тоді я усвідомлював, що зношу життя лише завдяки цій музиці в голові.

От послухайте. Скажімо, якось увечері після того, як поснули мої жінка з донькою і залягла ота знадлива, терпка тиша, я, мов заворожений, прикипів очима до кольорового, неначе калейдоскоп, телеекрана й думав про Джанан, про книжку, через яку з нею познайомився, про нове життя та Янгола, час та автокатастрофи. Аж раптом у голові майнуло, що міг би укласти цілу антологію тих висловів, які ця музика наворкотіла мені про кохання. Це ж воно ще замолоду звело моє життя нанівець — бачиш, читачу, таки маю на плечах голову, аби не сказати: «Це ж книжка». Тому в моїй пам'яті назавжди закарбувалося все сказане про кохання в періодиці й книжках, у журналах і по радіо, на телебаченні та в рекламах, у романах та на газетних шпальтах.

Що таке кохання?

Кохання — це покора. Кохання — це причина кохання. Кохання — це розуміння. Кохання — це музика. Кохання — це те, що й шляхетне серце. Кохання — поезія смутку. Кохання — погляд тендітної душі у дзеркало. Кохання проминуще. Кохання означає ніколи ні за чим не жалкувати. Кохання — це перетворення на кристал. Кохання — це віддавання. Кохання — це все одно що ділитися жуйкою. Кохання ніколи не збагнеш. Кохання — марне слово. Кохання — шлях до Бога. Кохання — біль. Кохання — зустріч із Янголом віч-на-віч. Кохання — це сльози. Кохання — це коли чекаєш на телефонний дзвінок. Кохання — цілий всесвіт. Кохання — це коли в кінотеатрі тримаєшся за руки. Кохання — це коли ходиш захмелілий. Кохання — хижий звір. Кохання сліпе. Кохання — це прислухатися до серця. Кохання — побожна тиша. Кохання — у піснях. Кохання корисне для шкіри.

Я видобув на світ усі ці перли без надмірного фанатизму, проте й не скотився до глузливості, що знекровлює серце, — це як дивитися телевізор та, попри те, що ти обманутий, знати: тебе обма-

нюють, і хотіти бути обманутим, якщо сам себе обманути не зміг. Отож, спираючись на свій невеликий, але не бідний досвід, додам ще кілька думок на цю тему:

Кохання — це міцно обіймати кохану; це коли жадаєш залишитися з нею віч-на-віч. Це — прагнення, щоб за тими обіймами пощез цілий світ. Це прагнення знайти надійний притулок для душі.

Що ж, як бачите, я не зумів сказати нічого нового. А втім, щось-таки й сказав! Мені, власне, байдуже: нові мої слова чи ні. Всупереч деяким претензійним телепням додам, що навіть два-три слова кращі за мовчанку. Заради Бога, яка з того користь — мовчати, зціпивши зуби, поки життя, немов важкелезний, повільний потяг, так нещадно розчавлює наші тіла та душі? Я знав одного чоловіка: він був мого віку й намагався довести, що краще отак мовчати, ніж боротися з усіма тими силами й тим злом, яке нападає на кожного з нас, завдаючи рану за раною. Я кажу: «намагався», бо він ніколи цього не говорив, просто з рання й до смеркання сидів за столом і, зціпивши зуби, тихо переписував чужі слова в зошит. Вряди-годи мені здається, що він не загинув, а досі сидить та пише; мені стає лячно, що його мовчання наростатиме й у моїй душі, обертаючись таким жахом, від якого волосся стане сторч.

Я прошив кулями його обличчя й груди, але невже й справді зумів убити? Адже випустив уього-на-всього три кулі; крім того, добре не орієнтувався через темряву в кінотеатрі, а очі сліпило світло проектора.

Коли я вірив, що хлопець не загинув, то уявляв, як він і далі переписує у своїй кімнаті книжку. Та якою нестерпною була ця думка! Поки я тут захищав себе, оточуючи речами, до яких можна доторкнутися, поки я за допомогою моєї привітної дружини, любої донечки, телевізора, газет і книжок, роботи в муніципалітеті та своїх колег, пліток, кави й цигарок намагався створити свій затишний і зрозумілий світ, він міг там, не вагаючись, віддаватися якійсь безмовності. Ночами, коли я замислювався про ту безмовність, в яку він повірив і якій смиренно присвятив себе, щоб оживати в мене перед очима, знову переписуючи книжку, моя уява малювала диво з див: я раптом відчував, як там, за його столом, поки він терпляче несе свій тягар, та безмовність починає з ним розмовляти. У тій безмовності й темряві крилися таємниці недо-

сяжних для мене речей, однак я осягав їх серцем завдяки своїм надіям та коханню, і поки коханий Джанан писав, я думав про те, що справдешній шепіт глибокої ночі, якого ніколи не почути такому, як я, вміє говорити.

15

Одного разу вночі бажання почути цей шепіт так опанувало мене, що я вимкнув телевізор, тихо, не збудивши жінки, яка рано лягла спати, взяв біля ліжка книжку та заходився перечитувати її з новою пристрастю, вмостившись за той самий стіл, де наша сім'я вечеряла перед телевізором. Отак я згадав, що колись давно вперше читав книжку в тій кімнаті, де зараз спить моя донька. Мені так закортіло, аби те саме світло книжки торкнулося до мого обличчя, що в душі зненацька заворушилася мрія про новий світ. Я відчув якийсь поштовх, нетерплячість, дражливий трепет — вони мали розкрити таємниці того шепоту, який відведе мене в серце книжки...

Ніби тієї ночі, коли вперше читав книжку, я раптом спіймав себе на тому, що блукаю вулицями рідної магали. Темні мокрі вулиці — осінній вечір, на тротуарах — поодинокі постаті, що квапляться додому. А на майдані Еренкой усе, як і раніше: знайомі вітрини бакалійних крамниць, заїжджені вантажівки, стара церата, якою торговці накрили помаранчі та яблука в ящиках на хіднику, блакитне сяйво в кіоску різника й велика старовинна піч у аптеці. В кав'ярні, де я ще студентом зустрічався з друзями по магалі, сиділо кілька молодиків, які не зводили очей з кольорового телевізора. Простуючи вулицями, я бачив сяйво одних і тих самих телепрограм: то синє, то зелене, затим червоне — крізь розсунуті штори на вікнах у вітальнях, де й досі не спали; воно лилося на чинари, мокрі електричні стовпи й залізне поруччя балконів.

Отак простуючи вулицею у сяйві телеекранів, що линуло крізь незашторені вікна, я зупинився перед будинком дядька Рифки та втупився у вікна на другому поверсі. Мене раптом охопило відчуття свободи й примхи долі так, наче ми з Джанан зараз навмання виходимо з автобуса, куди навмання й сіли. У домі світився теле-

візор, проте я не міг розгледіти вдови дядька Рифки через фіранки, лише уявляв, як вона сидить у кріслі. Залежно від зображення на екрані кімнату заливало то різким рожевим, то мертвотно-жовтим сяйвом. У голові вихрилася думка, що саме там, у тій кімнаті, криється таємниця життя та книжки.

Я, не вагаючись, виліз на садову огорожу біля будинку й побачив голову тітки Ратібе та телевізор, розвернутий на сорок п'ять градусів у бік порожнього крісла її чоловіка-небіжчика. Тітка дивилася його, ніби моя мама: втягаючи голову в плечі, але на відміну від неї — не плела, а голосно пахкала цигаркою. Я довго-довго розглядав тітку Ратібе й раптом згадав про двох інших людей, котрі так само вилазили на цей мур та стежили за всім, що відбувається в цьому домі.

Потім натиснув на один із дзвінків на дверях: «Рифки Хат». За мить вікно на другому поверсі прочинилося, і жінка загукала вниз:

— Хто там?!

— Це я, тітко Ратібе! — озвався я, відступивши під світло вуличного ліхтаря, щоб мене було добре видно. — Я! Осман, син залізничника Акіфа-бея!

— А-а! Осман! — відповіла вона й пішла всередину. Натисла на кнопку, й вхідні двері відімкнулися.

Відтак вона зустріла мене посмішкою на порозі квартири й розцілувала в щоки.

— Нахили-но й голову, — попросила вона. А щойно я послухався, понюхала моє волосся й теж поцілувала його достоту, як тоді, коли я був малий.

Така поведінка спершу нагадала мені про те горе, якого вона зазнала разом із дядьком Рифки: подружжя не мало дітей, а потім — і про те, що ось уже сім років, після смерті мами, зі мною ніхто не поводився як із дитиною. Я раптом відчув такий спокій, що, пройшов у кімнату й вирішив не чекати, поки вона щось запитає, а заговорити першим:

— Тітко Ратібе, я проходив вулицею, бачу — світло горить, але думаю: хоч і пізно, зайду та привітаюся.

— От і молодець! — відповіла вона. — Сідай тут, перед телевізором. Я також ночами не можу спати, то дивлюся оте все. Бачиш, ця жінка біля машини — то справдешня зміюка. Скільки навалилося

на нашого хлопця, отого поліціянта! Оті хочуть усе місто в повітря висадити... Заварити тобі чаю?

Але вона не відразу пішла заварювати чай. Ми ще подивилися разом телевізор.

—Ти поглянь на неї, на оту хвойду...— сказала вона, тицяючи пальцем у якусь американську красуню, вбрану в червоне. Скинувши з себе частину одягу, та спочатку довго цілувалася з якимсь чоловіком, далі почала кохатися з ним у хмарах нашого з тіткою Ратібе цигаркового диму. Затим щезла з екрана, як і все, що досі показували: сотні автівок, мости, пістолети, вечірки, поліціянти й розкішні жінки. Я не пригадував, щоб ми з Джанан бачили цей фільм, однак у душі миттю ожили болісні спогади про решту фільмів, які я переглядав із нею в автобусному кріслі.

Коли тітка Ратібе пішла заварювати чай, я раптом збагнув, що мені потрібно щось знайти тут, у цьому домі — тоді позбудуся свого болю й бодай трохи заспокоюсь, якщо відгадаю загадку книжки та життя, які обернули мене на старця. Ота канарка, що дрімає в клітці, — це та сама пташка, яка пурхала, поки дядько Рифки забавляв мене в дитинстві, чи якась нова, запроторена у клітку після смерти тієї і, можливо, ще інших? Акуратно обрамлені світлини вагонів та локомотивів висіли там, де й колись, щоправда, тепер вони припадали пилом у сяйві телеекрана, самі ж транспортні засоби давно застаріли та вийшли з ладу — це засмучувало мене, адже малим я милувався цими світлинами у веселих сонячних променях, розв'язуючи кросворди дядька Рифки та слухаючи його жарти. У заскленому буфеті стояв набір чарок і півпляшки малинового лікеру. А біля них — між медалями за службу на залізниці та запальничкою-локомотивчиком — той самий контролерський перфоратор, яким дядько Рифки давав погратися, коли я приходив до нього з татом. Також у дзеркалі буфета відбивалися мініатюрні вагончики, попільничка зі штучного кришталю та графіки руху потягів — моє серце ледь не розірвалося.

Це мали бути ті самі книжки, які дядько Рифки читав тоді, коли писав «Нове життя». Я так розхвилювався, ніби після затяжних мандрів, через десяток років натрапив на справжні сліди Джанан.

Ми пили чай і дивилися телевізор; тітка Ратібе запитала, як моя донька; потім поцікавилися: хто моя дружина. Я щось пробурмотів, почуваючись винним за те, що не запросив її на весілля,

затим відповів, що моя жінка з сім'ї, котра мешкає на нашій вулиці. Аж раптом згадав: уперше я побачив дівчину, з якою згодом одружився, саме тоді, коли й уперше читав книжку! Яка ж із цих випадковостей важливіша та приголомшливіша: те, що я, читаючи вперше книжку, помітив ту сумну дівчину, з якою мав згодом одружитися, дівчину з сім'ї, яка вселилась у порожню квартиру навпроти нас і вечеряла перед телевізором у різкому світлі лампи без абажура, чи те, що я згадав і водночас помітив цю першу випадковість саме в кріслі дядька Рифки, аби через багато років після нашого одруження відкрити таємну геометрію свого життя? Я згадав, як думав тоді про те, що волосся в дівчини — каштанове, а телеекран — зелений.

Пам'ять, випадковості й життя — від них солодко паморочилося в голові, одначе я й далі обговорював із тіткою Ратібе вуличні плітки, теревенив про новий м'ясний кіоск, про свого перукаря, про старі кінотеатри, про мого приятеля, який розширив батькову взуттєву крамницю, заснував власне підприємство, розбагатів та полишив магалу. Нашу хаотичну бесіду вряди-годи перебивала мовчанка, тоді ми притакували: «Яке безладне життя». Тим часом телевізор, розриваючись від пострілів, сцен палкого кохання, галасу та вереску, гудіння аварійних літаків і вибухів бензотанкерів, мовби підтверджував: «А все й має бути розтрощеним, все має бути безладним!» Щоправда, ми гадали, що ці слова не про нас.

Коли ж доволі пізньої пори стогін, марення й передсмертні зойки на екрані замінив якийсь документальний фільм про життя червоно-чорних крабів на острові Різдва в Індійському океані, я й сам, підступний детектив, немов той чутливий краб, почав обережно підповзати до основної теми:

— Як гарно все було колись...

— Коли молодий, то життя завжди гарне, — відповіла тітка Ратібе. Проте так і не сказала нічого радісного про молоді роки, проведені з чоловіком — можливо, тому, що я розпитував про дитячі комікси дядька Рифки, про те, що він писав, про дух залізничника.

— Через ті комікси дядько Рифки отруїв нам обом молодість.

Насправді вона спочатку вітала чоловіків намір писати в журнал «Залізниця» та працювати над його виданням. Адже це бодай трохи звільняло дядька Рифки від довгих інспекторських відря-

джень і тітці Ратібе не доводилося цілими днями самотньо виглядати чоловіка. Тим часом той вирішив малювати комікси для останніх шпальт часопису, щоб його читали й діти залізничників — переймали справу батьків, яка мала врятувати цю країну.

— Деякі діти їх дуже любили, еге ж? — уперше посміхнулася тітка Ратібе, і я розповів їй, як обожнював ці пригоди в малюнках та досі знаю напам'ять часопис «Пертев і Петер».

— Але він мусив на цьому й зупинитися, не ставитися так серйозно, — перебила вона мене.

На її думку, чоловік зробив помилку, коли захопився успіхом коміксів та вирішив випускати їх окремими журналами — спокусився на пропозицію одного хитрого видавця з Бабіалі.

— Він не знав спокою ні вдень, ані вночі. Повертався з інспекторських відряджень, ледь волочив ноги, але відразу сідав за робочий стіл та працював аж до ранку.

Якийсь час ці журнали були популярні, та вже після перших успіхів їх спіткала й невдача, оскільки в моду ввійшли комікси на історичну тематику: про всіх отих Каганів, Караогланів та Хаканів — турецьких воїнів, які боролися з візантійцями.

— Він тоді пописував «Пертева і Петера», ми ще й мали заробіток. Однак головні гроші, звісно, діставалися тому грабіжнику видавцеві, — провадила тітка Ратібе.

Видавець-грабіжник поставив дядькові Рифки вимогу, щоб він закинув оповідки про турченят, котрі граються в американських ковбоїв та залізничників, і взявся за популярніші на той час речі, на кшталт пригод Караогланів, Каганів або воїна «Справедлива Шабля». «Я нізащо не намалюю комікс без потяга», — відповів дядько Рифки зрадливому видавцеві й так порвав із ним стосунки. Потім він ще трохи попрацював над коміксами задля власної втіхи, але зіштовхнувся з байдужістю видавництв і все занедбав.

— А де ті неопубліковані пригоди зараз? — поцікавився я і обвів поглядом кімнату.

Вона не відповіла. Просто хвильку мовчки стежила за тяжкими мандрами стражденної чорної самки краба — та повзла через увесь острів, щоб після морського припливу відкласти яйця.

— Я все викинула, — озвалася тітка Ратібе — Усі наші шафи були забиті тими ілюстраціями, журналами, ковбойськими історіями, книжками про американців та фільми, з яких він перема-

льовував одяг, перепрошую, тими всіма «пертевами й петерами» та ще Аллах знає чим.... Він любив не мене, а — їх.

— Дядько Рифки дуже любив дітей.

— Любив, любив, — повторила вона. — Він був доброю людиною, він усіх любив. Де ти зараз такого знайдеш?

Мабуть, відчуваючи провину за цю дрібку пекучих слів, кинутих про небіжчика, вона на мить розчулилася. Втім, не встиг я й оком змигнути, як тітка Ратібе дістала звідкілясь хустинку й витерла очі та ніс; вона не зводила погляду з кількох щасливих крабенят, які змогли дістатися до суші, дивом врятувавшись від чайок та суворих хвиль.

— А ще начебто дядько Рифки написав якусь книжку й для дорослих: «Нове життя», але, мабуть, видав її під псевдонімом, — озвався тієї ж миті обережний детектив.

— Де ти почув про це? — урвала вона мене. — Нічого такого не було!

Вона так зиркнула на мене, так розлючено підкурила цигарку й різко видихнула дим, а потім — поринула в таку сердиту мовчанку, що підступному детективові залишилося тільки прикусити язика.

Якийсь час ми сиділи, не ронячи й пари з уст. А втім, я не міг підвестися й піти, тому сидів і чогось чекав, сподіваючись, що невидима симетрія життя таки має себе виявити.

Коли документальний фільм закінчився, я спробував втішитися думками про те, що бути крабом — значно гірше, ніж людиною, аж раптом тітка Ратібе рвучко підвелася, взяла мене за руку й підвела до буфета.

— Дивися! — сказала вона й засвітила торшер із похиленою верхівкою, щоб показати якусь обрамлену світлину на стіні.

Тридцять п'ять чи сорок чоловіків у однаковісіньких костюмах із краватками та майже всі з однаковими вусами посміхалися на сходах залізничного вокзалу Гайдарпаша в об'єктив.

— Залізничні контролери, — сказала тітка Ратібе. — Усі вони вірили, що ця країна підніметься завдяки залізницям. — І тицьнула на одного з них пальцем. — Рифки.

Таким я його й уявляв усі ці роки, пам'ятав ще з дитинства. На зріст вище середнього. Худий. Трохи привабливий, ледь зажурений. Щасливий, що стоїть разом із іншими контролерами, що схожий на них. Легко посміхається.

— Слухай-но, в мене нікого немає, — озвалася тітка Ратібе. — Я в тебе на весіллі не була, але хай там — візьми оце! — Вона дістала з буфета срібну цукерничку й тицьнула мені в руку. — Колись бачила на вокзалі твою дружину з донькою. Ох, і гарна жінка! Ти хоч знаєш-бо, чого вона варта?

Я дивився на цукерничку в руці, але не казатиму, що мене мучило відчуття провини чи чогось бракувало — читач, мабуть, не повірить. Скажу краще, що я згадував, але сам не знаю що. Кімната разом зі мною і тіткою Ратібе зменшилася, сплющилася та зібгалася в кулю, віддзеркалюючись у цій срібній цукерничці. Зненацька я побачив світ не через дірочки для ключів, які ми називаємо очима, а крізь лінзу якогось зовсім іншого сенсу. Хіба це не заворожує?! Це розуміє кмітлива малеча, на це посміхаються кмітливі дорослі. Одна півкуля мого розуму, мій читачу, була десь в іншому місці, друга ж мислила ще над чимось. Можливо, таке траплялося й із вами: ви ось-ось маєте щось згадати, але раптом з невідомих причин відкладаєте цей спогад на потім.

— Тітко Ратібе, можна мені взяти ці книжки? — кивнув я на полицю в буфеті.

— А що ти з ними робитимеш?

— Почитаю, — відповів я. Проте не додав, що також не можу спати ночами, бо став убивцею. Натомість промовив: — Я читаю ночами. Від телевізора болять очі, не можу його дивитися.

— Ет, бери! — дозволила вона, підозріливо глипнувши на мене. — Та, коли прочитаєш, принеси назад. Щоб буфет не був порожнім. Небіжчик їх завжди перечитував.

Отож ми з тіткою Ратібе переглянули ще якийсь фільм про злочинців Міста Янголів (Лос-Анджелеса), багатющих торгівців кокаїном і найпідступніших інтриганок, нещасних претенденток у зірки естради, сумлінних поліціянтів і вродливих коханців, які мов діти з райською невинністю стрибали в гречку, а потім лаяли одне одного поза очі найпаскуднішими словами. Затим пізньої ночі я повернувся додому з величезною торбою, напхом напханою книжками, а також зі срібною цукерничкою, в якій віддзеркалювалося все: і світ над тією сумкою, і книжки, і вуличні ліхтарі, й голі тополі, й чорне небо, й похмура ніч, і мокрий асфальт, і моя рука, в якій я тримав сумку, й ноги, що несли мене вперед.

Я акуратно розклав книжки на столі у вітальні, на тому самому, що стояв у моїй кімнаті, поки мама була жива; в шкільні та студентські роки я виконував за ним домашні завдання, за ним-таки вперше прочитав «Нове життя». Срібна цукерничка була щільно закрита; я поставив і її на стіл біля книжок, підкурив цигарку й задоволено обвів усе поглядом. Тридцять три книжки. Серед них були такі довідкові видання, як: «Основи містицизму», «Дитяча психологія», «Коротка всесвітня історія», «Великі філософи й великі мученики» «Ілюстровані тлумачення снів з коментарями»; переклади Данте, Ібн Арабі та Рільке з освітньої серії світової класики, яку інколи безкоштовно поширювали міністерства та відомства; антології «Найкращі вірші про кохання» та «Оповідання про Батьківщину», переклади Жуля Верна, Артура Конан Дойля та Марка Твена в яскравих обкладинках і такі речі, як: «Кон-Тікі», «І генії були дітьми», «Останній вокзал», «Домашні птахи», «Розкрий мені таємницю», «Тисяча й одна загадка».

Тієї ночі я відразу й почав читати. Як і відкрив для себе, що деякі сцени, вислови й образи «Нового життя» або були створені під впливом цих книжок, або безпосередньо з них узяті. Отож, пишучи «Нове життя», дядько Рифки послуговувався цими книжками так само звично й спокійно, як і запозичував матеріал для дитячих коміксів із часописів «Томмікс», «Пекос Білл» чи «Самотній шериф».

Наведу кілька прикладів:

«Янголи не змогли пізнати таємницю створення Намісника, що зветься Людиною».

Ібн Арабі, «Печаті мудрості»

«Ми були побратимами в житті й друзями в дорозі; ми підтримували одне одного без умов».

Нешаті Аккалем, «І генії були дітьми».

«...І (я) усамітнився у своєму покої, та почав думати про ту найпоштивішу. Думаючи про неї, заснув я тихим і солодким сном, у якому мені було уроче видиво».

Данте, «Нове життя»

*«Ми, певне, існуємо **тут**, щоб казати:*
"дім", "криниця", "міст", "сад", "ворота", "вікна",
*щонайбільше: "вежа", "мур"... І **казати** —*
ох, це казати так, як ніколи і речі
здумать не можуть».
Рільке. «Дуїнянські елегії»*

«Але в тих околицях не було жодного дому; окрім руїн — нічого й не побачиш. І, здавалося, ці руїни полишав тут не час, а — купа лих».
Жуль Верн, «Сім'я без імені»

«Мені в руки потрапила одна книжка. Коли ти читаєш її, вона ніби книжка в палітурці, а коли ж не читаєш — перетворюється на рулон зеленої тканини... Між тим я зловив себе на тому, що розглядаю цифри й літери в книжці й за почерком збагнув, що її написав син Шейха Абдурахмана, кадія Алеппо.
Отямившись, я вже спіймав себе на тому, що пишу розділ, який ви зараз читаєте. І зненацька збагнув, що цей розділ книжки, яку зараз пишу, — достоту такий самий, як розділ, що мені привидівся, себто написаний сином шейха».
Ібні Арабі, «Мекканські одкровення»

«Кохання не тільки не перешкоджало моєму нестерпному раюванню, але й саме ніби через надмір розкошів ставало таким, що тіло моє, над яким воно тоді цілком панувало, часто рухалося лише як щось безживне» .
Данте, «Нове життя»

«Я вступив до тієї частини життя, де несила йти вже далі, якщо хочеш звернути» .
Данте, «Нове життя».

16

Гадаю, це вже зрозуміло: ми наблизилися до розв'язки нашої книжки. Місяцями я раз у раз перечитував один за одним трид-

* Елегія дев'ята. Переклад Миколи Бажана.

цять три томи, які лежали в мене на столі. Підкреслював слова й речення на пожовклих сторінках, робив нотатки в зошитах і на папірцях, ходив у бібліотеки, де прибиральниці так зиркали на читачів, ніби запитували: «Чого приперся?!»

Як і багато зламаних людей, котрі колись із головою пірнали у хвилі, названі життям, проте так і не здійснили своїх мрій, я пізнавав із прочитаного, з образів і висловів, що їх порівнював, як потай перешіптуються між собою тексти, відкривав їхні таємниці, упорядкував ці таємниці, встановлював між ними нові зв'язки, пишався заплутаністю цих зв'язків, які сплітав докупи так терпляче, ніби копав голкою криницю, і намагався таким чином розквитатися за все-все, чим знехтував у житті. Полиці бібліотек у мусульманських містах завалені рукописними коментарями й тлумаченнями до інших книжок, втім тому, хто це бачив, нема чого дивуватися — достатньо поглянути на юрмиська тих самих зламаних людей на наших вулицях.

Щоразу наштовхуючись під час цієї праці на якесь нове речення або образ чи думку, котрі проникли в маленьку книжечку дядька Рифки з іншого твору, я спочатку розчаровувався, мов юний романтик, який раптом дізнався, що дівчина-янгол із його мрій аж ніяк не бездоганна, але потім, як справжня жертва кохання, намагався повірити, що ці недосконалі на перший погляд речі насправді свідчать про особливу мудрість або магічну таємницю, котрі криються в тексті.

Знов і знов перечитуючи разом з іншими книжками «Дуїнянські елегії», я вирішив, що розгадаю все за допомогою Янгола. Янгол із елегій був як у книжці дядька Рифка, але на моє рішення швидше вплинуло не це — я нудьгував за ночами, проведеними з Джанан, і згадував, як про Янгола розповіла вона. Пізно вночі, після останніх невтомних потягів, що гуркотіли у східному напрямку, магалу огортала тиша — я прагнув спіймати в ній поклик світла, руху, життя, яке так полюбив згадувати, тож обертався спиною до цукернички, в якій віддзеркалювався разом із цигарками й увімкненим телевізором, коли сидів над заваленим зошитами й паперами столом; підходив до вікна та вдивлявся з-за фіранок у чорну ніч: блякле світло вуличних ліхтарів, чи то квартир навпроти підморгувало мені у крапельках води на віконній шибі.

Хто ж це мав бути, Янголе, кого я сподівався почути в цій тиші? Як і дядько Рифки, я не знав ніяких мов, окрім турецької, а втім, мені було байдуже, що залежу від недолугих та недбалих перекладів, спотворених убогою мовою та швидкоплинними вподобаннями їхніх авторів. Я ходив по університетах, розпитував цих зарозумілих професорів і перекладачів, котрі ганили мене як дилетанта, вишукував німецькі адреси та писав на них листи і, щоразу отримуючи відповідь від вишуканих, ввічливих німців, переконував себе, що йду правильним шляхом, який приведе мене до якоїсь таємниці.

Рільке в своєму відомому листі до польського перекладача стверджує, що його янголу з «Дуїнянських елегій» близькі радше ісламські янголи, ніж християнські. Дядько Рифки це мав знати з короткої передмови турецького перекладача. Того року, коли Рільке береться до елегій, він пише листа з Іспанії й Лу Андреасу-Саломе; дізнавшись із нього, що поета «неабияк приголомшив» Коран, я присвятив багато часу описаним у ньому янголам, проте не натрапив на жодну з оповідей, які чув від моєї бабці, тіток нашої магали чи своїх друзів, які «все знають». У Корані навіть не згадувалося імени Азраїла, добре відомого нам із газетних карикатур та малюнків, якими рясніють плакати на уроках охорони праці — його там просто називали янголом смерти. Не вичитав я й чогось нового про Михаїла та Ізрафіля, котрий судного дня має просурмити в ріг. У одного зі своїх німецьких приятелів я поцікавився, чи лише в ісламі янголи «мають дві, три й чотири пари крил», як це описано у тридцять п'ятій сурі Корану. Він закрив цю тему, прислав мені теку, напхану фотокопіями картин християнських янголів із мистецьких альбомів. Отже, у Корані янголи були охарактеризовані як окремий вид істот; до них зараховували й сторожів пекла зебані, а згідно з Євангелієм, янголи були могутніші за інших Божих створінь — окрім цих дрібниць, між християнськими та ісламськими янголами не існувало жодної значимої різниці, що підтверджувала б слова Рільке.

Одначе, — подумалося мені, — якщо й не Рільке, то принаймні дядько Рифки, востаннє редагуючи свій твір, мав згадувати й саму послану Аллахом книгу, де «все написано», і окремі аяти її сури «Ель-Теквір», що розповідає про те, як на світанні, після темної ночі, янгол Джебраїл з'явився Магометові поміж ясних зір, які вже згасали. В ті дні я читав місяцями, порівнюючи все прочитане, й мені здавалося,

що джерела маленької книжечки дядька Рифки потрібно шукати не тільки в цих тридцяти трьох творах, а взагалі — у всіх книжках світу. Недолугі переклади завалили мій стіл, фотокопії та нотатки розповідали мені не лише про Янгола Рільке, а й про абсолютну красу, яка не знає лиха та примх долі: дивовижну вроду та надлюдські риси янголів, їхні гріхи й природні межі, здатність бути й тут, і там, а також про Ібн Арабі, про час, про смерть і життя після неї — я ж згадував, що колись читав про все це не тільки в маленькій книжечці дядька Рифки, але й у пригодах Пертева та Петера.

Якось наприкінці зими, після вечері, я вже не знати вкотре читав один із листів Рільке: «Навіть для наших предків, — говорилося в ньому, — хата, криниця, якась знайома вежа, власний одяг, піджаки — всі ці речі були настільки особистими, що їх ніколи не змогли б порахувати й ніколи не порахували б».

Пам'ятаю, що тоді я озирнувся довкола, і в голові приємно замакітрилося. Сотні чорно-білих янголів у мене вдивлялися, віддзеркалюючись у срібній цукерничці — й не тільки з-поміж книжок на старому столі, а з кожного кутка, з усіх усюд, по яких моя донька розкидає хатні речі: з підвіконня й запилюженої батареї, з килима й журнального столика на коротенькій ніжці. То були невиразні, чорно-білі фотокопії репродукцій справжніх олійних картин, написаних сотні років тому десь на теренах Європи.

— Позбирай янголів, — наказав я трирічній доні. — Та поїдемо на залізничний вокзал, подивимося на потяги.

— А карамельок купимо?

Я взяв її на руки, й ми попрямували до мами на кухню, де пахло смаженим та засобами для миття. Підемо дивитися на потяги, — повідомили ми їй. Дружина відірвала погляд від брудного посуду й усміхнулася.

Мені подобалося йти до вокзалу в легкій весняній прохолоді, міцно тримаючи на руках доньку. Я радів, що подивлюся футбол, коли повернусь додому, а потім на мене з жінкою чекатиме передача «Недільне кіно». На залізничному майдані в кондитерській «Життя» опустили вітрини й виставили на прилавок морозиво та цукрові ріжки; отже, зима скінчилася. Ми попросили зважити нам сто грамів карамельок «Мабель». Розгорнувши одну, я відразу поклав її доньці до рота — вона вже нетерпляче розтулила його. Потім ми пішли на перон.

Рівно о шістнадцятій хвилині на десяту про себе сповістив «Південний експрес» — тяжке гудіння дизеля линуло мов із-під землі, а світло прожекторів розбігалося по стінах та крицевих підпорах мосту; під'їхавши до вокзалу, він ніби затих, однак за хвилину вже промчав повз нас, двох маленьких смертних, які застигли в обіймах одне у одного; силою свого невпинного двигуна він здійняв хмару куряви. Гул злинав вище хмар, йому в такт вистукували колеса яскравих вагонів, а в них ми розгледіли пасажирів, які повідкидалися на спинки крісел; курили цигарки; тулилися до вікон; балакали та вішали піджаки, втім, не встигли ми й оком зморгнути, як і вони промайнули вдалину, навіть не помітивши нас. Тільки легкий вітерець мчав навздогін потягові; ми стояли серед тиші й довго-довго дивилися на червоний вогник останнього вагона.

— Ти знаєш, куди прямує цей потяг? — запитав я мимоволі в доньки.

— А куди цей потяг?

— Спочатку в Ізміт, потім — у Біледжік.

— А потім?

— Потім — в Ескішехір. Потім — в Анкару.

— Потім?

— Потім — у Кайсері, Сивас і Малатью.

— Потім? — так само щасливо повторила моя каштановокоса доня, втаємничено і грайливо дивлячись на червоні вогники останнього вагона, що й досі ледь-ледь мерехтіли вдалині.

Її ж батько, пригадуючи одна за одною наступні зупинки потяга — а які й не спромігшись згадати — раптом повернувся у власне дитинство.

Мені було одинадцять-дванадцять років. Котрогось вечора ми з татом пішли до дядька Рифки. Поки дорослі грали в нарди, я з солодким печивом у руці, яким мене пригостила тітка Ратібе, розглядав у клітці канарку, потім кілька разів постукав об скло барометра, на якому тоді ще не розумівся, відтак узяв з книжкової полиці один зі старих журнальних коміксів і з головою поринув у пригоди «Пертева і Петера». Аж тут дядько Рифки покликав мене до себе й почав ставити свої звичні запитання:

— Перерахуй мені станції між Йолчати та Курталаном!

— Йолчати, Улуова, Кюрк, Сівріджe, Гезін, Маден — починав я і без жодної похибки доходив до кінця.

— А між Амасьєю та Сивасом?

Я знову називав, не затинаючись, бо ж вивчив напам'ять увесь розклад потягів — дядько Рифки казав, що його мусить знати кожне розумне турченя.

— Чому потяг з Кутах'ї до Ушака йде через Афон?

Відповідь на це запитання я знав не з розкладу, а від самого дядька Рифки:

— Тому що держава, на жаль, відмовилася від політики розбудови залізниці.

— Останнє запитання, — сказав дядько Рифки, і його очі загорілися. — Ми їдемо з Четінкая в Малатью.

— Четінкая, Деміріз, Акгедік, Улугюней, Хасан Челебі, Хекімхан, Кесіккьопрю... — взявся я перераховувати й затнувся.

— Потім?

Я мовчав. Батько поглядав то на гральні кубики в руці, то на дошку з шашками — намагався зарадити ситуації, в яку його загнав дядько Рифки.

— Що після Кесіккьопрю?

У клітці защебетала канарка.

— Некімхан, Кесіккьопрю, — з надією почав я, проте назва останньої станції ніяк не йшла до голови.

— Потім?

Потім запала довга тиша. Я гадав, що ось-ось розплачусь, як тут дядько Рифки попросив:

— Ратібе, ану дай-но йому карамельку. Може, він тоді згадає.

Тітка Ратібе принесла карамельки. Як і передбачав дядько Рифки, я згадав станцію, що розташовувалася після Кесіккьопрю, тільки-но поклав до рота смоктульку.

І ось через тридцять три роки по тому, обіймаючи свою доню та дивлячись на червоні вогники останнього вагона «Південного експреса», наш роззява Осман знову не міг згадати тієї самої станції: Однак я довго силував себе, та намагаючись хоч якось оживити ті сонні асоціації, що крутилися в голові, подумав про таке: який дивний збіг: 1. Потяг, що сьогодні проходив повз нас, завтра прибуде на ту саму станцію, назви якої не можу згадати. 2. Тітка Ратібе приносила карамельки в тій самій срібній цукерничці, яку мала подарувати мені через стільки років. 3. У мене в руці сто грамів карамельок, одна — у роті в моєї доньки.

Отак весняного вечора мої минуле і майбутнє перетнулися в одній точці, далекій, украй далекій від примх долі, а моя пам'ять, немов оніміла — я ж отримував від цього таке задоволення, мій любий читачу, що застиг на місці, мов укопаний, аби лишень згадати назву тієї станції.

— Пес! — згодом озвалася моя донька, сидячи в мене на руках.

Жалюгідний, бруднющий безпритульний пес обнюхував мою холошу, дув легкий вітерець, і тихий вечір, що опустився на вокзал та магалу, дедалі холоднішав. Ми мерщій повернулися додому; щоправда, я не відразу побіг до срібної цукернички. Спершу вклав спати доньку, трохи побавився з нею, потім натішився з жінкою всіма злочинами та поцілунками в програмі «Недільне кіно», й лише коли й вона пішла спати, сяк-так прибрав на столі, заваленому книжками, янголами та паперами, й почав чекати, коли моя пам'ять нарешті дасть собі ладу, поки серце вивирається з грудей.

Хай, хай народяться асоціації, — прошепотіла до себе жертва кохання та книжки, цей зламаний чоловік, і взяла до рук срібну цукерничку. В тому моєму жесті було щось від претензійного актора муніципального театру, котрий напозір виставляє череп якогось бідолахи, як череп бідолашного Йорика, а втім, зверніть краще увагу на наслідки цього штучного жесту. Якою слухняною може бути ця таїна, що зветься пам'яттю!

Я вмить згадав. Хай одні мої читачі вірять у долю та випадок, інші — в те, що дядько Рифки не довірив би свою справу долі та випадкові, але, як усі вони вже здогадалися, станція звалася Віранбаг.

Я згадав навіть більше. Тридцять три роки тому, щойно відповів я дядькові Рифки: «Віранбаг», дивлячись із карамелькою в роті на срібну цукерничку, як він тут-таки й похвалив мене:

— Молодець!

Після того раптом викинув на кубиках «п'ять» і «шість», побив дві татові шашки й сказав:

— Акіфе, який розумний у тебе син! Знаєш, що я колись зроблю?

Тато дивився на програні шашки та заставлене гніздо перед ними й не слухав його.

— Якось я напишу книжку, — звернувся тоді дядько Рифки до мене. — І назву головного героя твоїм ім'ям.

— Таку книжку, як «Пертев і Петер»? — затамував я подих.

— Ні, цього разу без малюнків. Але я розповім у ній про тебе.

Я замовк, не повірив йому. Я навіть уявити не міг, що то буде за книжка.

— Рифки, не дури знову дітей! — гукнула тітка Ратібе.

Я не міг виснувати: така сцена була насправді, чи це лише фантазія, яку вигадала моя доброзичлива пам'ять, аби мене, знедоленого, втішити? Мені захотілося відразу побігти й запитати про це в тітки Ратібе. Я став біля вікна зі срібною цукерничкою в руці та думав, думав, дивлячись на спорожнілу вулицю; щоправда й гадки не маю, як це назвати: думками чи маячнею: 1. Однієї й тієї самої миті зненацька загорілося світло у трьох різних будинках. 2. Той самий жалюгідний пес із вокзалу хвацько пробіг повз наші двері. 3. Від такої плутанини в голові мої руки не знали спокою і пальці хтозна як, але — гоп! — самі по собі, без надмірних зусиль, відкрили срібну цукерничку.

Правду кажучи, мені здалося, що з цукернички зараз, мов у казці, посиплються всілякі амулети, магічні персні та отруйні ягоди. Однак звідти випало тільки сім карамельок марки «Нове життя», яку я пам'ятав ще змалку, хоч зараз її не зустрінеш і в найглухіших провінційних цукернях. На кожній карамельці намальовано янгола, фабричний знак; усього — сім янголів. Кожен імпозантно сидів верхи на першій літері слова «життя», вишукано опустивши свої чарівні ніжки в проміжок перед словом «нове» — янголи лагідно посміхалися, так дивлячись на мене, нібито хотіли подякувати за те, що визволив їх із пітьми в цукерничці, де вони пролежали цілих сім років.

Карамельки зачерствіли та затверділи як мармур, — я обережно розгорнув їх, стараючись не пошкодити янголів на обгортках. Кожна обгортка мала на звороті свій віршик, але не скажу, що ті строфи направду помогли мені розкрити сенс світу й книжки. Для прикладу:

На городі бузина,
А в Стамбулі — дядько.
Подаруй машинку швейну,
Як тобі не жалко.

Окрім того, я почав повторювати ці безглузді рядки про себе серед нічної тиші. Тому, щоб не з'їхати з глузду, я з останньою надією пішов у доньчину спальню, де в напівтемряві тихо висунув нижню шухляду старої шафи й спритно дістав звідти пластмасову штукенцію, на одній половині якої була лінійка, на другій — складаний ножик, а на тупому кінці містилася лупа — цей інструмент слугував мені ще з дитячих літ і мав безліч призначень. Засвітивши настільну лампу, я, ніби інспектор фінансової поліції, що вивчає фальшиву банкноту, ретельно оглянув під лупою янголів на обгортках карамельок: вони не були схожі ні на янгола жадань, ані на нерухомих чотирикрилих янголів із перських мініатюр, ані на тих янголів, яких я колись сподівався побачити у вікні автобуса, ні на мої чорно-білі фотокопії. Пам'ять, аби не залишатися без діла, марно мені нагадала, що коли я був малий, діти продавали ці карамельки в потягах. Я вже був і вирішив, що малюнок янгола здертий із якогось закордонного журналу, аж раптом помітив дані виробника — він посилав мені знак із кутика обгортки:

Склад: глюкоза, цукор, олія, вершки, молоко, ваніль.
Карамель «Нове життя»: Виробник: фабрика кондитерських виробів та жувальних гумок «Янгол».
Ескішехір, вул. Чічеклідере №18.

Наступного дня я вже їхав автобусом до Ескішехіра. Муніципальному начальству я сказав, що захворів мій далекий самотній родич, жінці набалакав, що хворе на голову начальство посилає мене в далекі містечка. Ви все розумієте, еге ж? Якщо життя — не маячня божевільного, якщо життя — не випадкова чернетка, котру якесь дитя, ніби моя трирічна доня, шкрябає на папері, знайшовши олівець, якщо життя — не ланцюг безжальних нісенітниць без будь-якої логіки, тоді дядько Рифки, пишучи «Нове життя», мусив закласти у всі свої, здавалося б, випадкові жарти якийсь сенс. Тоді в цього великого планувальника мав бути якийсь задум, адже він роками посилав мені назустріч Янгола, й тоді такий надломлений герой, як я, дізнавшись із перших вуст, від самого виробника карамельок, котрі він обожнював у дитинстві, чому той вирішив обрати зображення Янгола на їхні обгортки, вже не буде тими осінніми вечорами, які ще йому зосталися, сушити голову

в сумних думках та розповідати про безжальність випадку, а либонь знайде втіху в роздумах про сенс життя.

І знову випадковість: чоловік за кермом «мерседеса» останньої моделі, яким я добирався в Ескішехір, був той самий, що чотирнадцять років тому підібрав нас із Джанан у якомусь мініатюрному степовому містечку з вишуканим мінаретом, а висадив у суцільному болоті: брудному місті, залитому дощовими потоками. Моє серце загупало, помітивши це ще раніше за очі. Натомість зір намагався звикнути до того модерного комфорту, який з'явився в автобусах за останні роки: буркотливих кондиціонерів, спеціальних лампочок на кріслах, «готельних» костюмів стюардів, таць із крилатим знаком туристичної компанії й кольорових торбинок із серветками та їжею з присмаком поліетилену. Крісла відтепер простим натиском пальця перетворювалися на справжні ліжка, простягаючись просто на коліна тим бідолахам, що сиділи ззаду. Оскільки всі автобуси стали «експресами» і мчали від вокзалу до вокзалу, вже не зупиняючись біля загиджених мухами ресторанів, то в деяких із них поробили невеличкі вбиральні, схожі на камери для покарань на електричному стільці, — навряд, чи комусь захотілося б опинитися там під час автокатастрофи. А на телеекранах раз у раз миготіла реклама автобусів туристичної компанії, які везли нас асфальтованими дорогами до серця степу; отож, засинаючи в автобусі перед телевізором, пасажири тільки й чули, як це приємно: еге ж, засинаючи в автобусі, дивитися телевізор. І вилюднів безлюдний дикий степ, із якого я та Джанан колись не зводили погляду, — тепер він був усіяний щитами з рекламою цигарок та шин і на догоду автобусним вікнам, які затемнили, щоб у салон не било сонце, забарвлювався то в колір брудної кав'ярні, то в колір зеленого ісламського прапора, то в колір нафти, ніби кладовище. Втім, що ближчали таємниці мого життя, як і забуті містечка за межами цивілізації, то гостріше я відчував, що досі живу, досі жадібно ковтаю повітря, досі мчу — скажу це звичним словом — за своїми жаданнями.

Гадаю, ви вже здогадалися, що в Ескішехірі моя подорож не закінчилася. На вулиці Чічечклідере на місці будинку №18, де колись були розташовані офіс і цех фабрики кондитерських виробів і жувальних гумок «Янгол», тепер стояв шестиповерховий гуртожиток імамо-хатібського ліцею. Старий чиновник у архіві

торгово-промислової палати Ескішехіра запропонував мені чай із газованою водою «Санті», погортав кілька годин свої досьє, відтак повідомив, що двадцять два роки тому фабрику «Янгол» було перенесено з Ескішехіра в Кютах'ю, де й зареєстровано тамтешньою торговою палатою для подальшої підприємницької діяльности.

У Кютах'ї ж з'ясувалося, що фабрика припинила тут свою діяльність, пропрацювавши сім років. Якби я не зметикував та не зазирнув у відділ реєстрації населення в місцевій адміністрації, яку виклали всередині кахлем, та не ходив у магалу Мензілхане, то так і не дізнався б, що п'ятнадцять років тому Сурейя-бей, засновник фабрики «Янгол» перебрався до Малатьї, міста, звідки походив чоловік його єдиної доньки. А вже в Малатьї я дізнався, що чотирнадцять років тому фабрика «Янгол» зазнала тут свого тріумфу, і згадав, як ми з Джанан зустрічали її останні карамельки на автобусних вокзалах.

Карамельки «Нове життя», ніби монети занепалої імперії, востаннє здобули популярність на території Малатьї та її околиць. Тоді ж торгова палата навіть опублікувала в «Бюлетні новин» статтю про історію фабрики й карамельок, які свого часу споживала вся Туреччина; кожен згадав, як колись і в бакалійних, і в тютюнових крамницях карамельки «Нове життя» видавали замість решти, а в журналі «Експрес Малатьї» раптом з'явилося кілька реклам з янголами; здавалося, що в цій провінції карамелька ось-ось, як і раніше, лежатиме в кожній кишені разом із дрібними грішми, однак усе зненацька закінчилося появою розрекламованої продукції великих компаній — вона була начинена фруктовими есенціями, і американські красуні на телеекрані апетитно підносили її до своїх чарівних уст. Із місцевих газет я дізнався, що всі казани, пакувальні машини й торгова марка були продані. Сурейя-бей, виробник карамельок «Нове життя», полишив рідню свого зятя в Малатьї, і я мав з'ясувати, куди він подався цього разу. Мої пошуки завели мене далі на Схід, у ще глухіші містечка, в ще більш забиті селища, яких навіть не позначено в шкільних атласах. Як у давнину люди твікали від чуми в закинуті села, так і Сурейя-бей із сім'єю зникли десь у далеких примарних поселеннях, ніби намагаючись втекти від різноколірного краму з чужомовними назвами, який, неначе смертельна зараза, ширився із Заходу по цілій країні за допомогою реклами й телевізора.

Я виходив із автобусів, сідав ув автобуси, заходив на автовокзали, минав базари, навідувався у відділи реєстрації населення та в контори квартальних старост, блукав завулками та майданами, де стояли кав'ярні й фонтани, росли дерева та бігали коти. Був час, коли, хоч би в яке місто ступала моя нога, хоч би на якій вулиці я опинився і хоч би в якій кав'ярні пив чай, мені скрізь здавалося, що шукаю слідів якоїсь давньої змови, котра пов'язує усі ці місця з хрестоносцями, візантійцями та османами: я посміхався метким дітлахам, які, маючи мене за туриста, намагалися впхати до рук саморобні візантійські монети; не зважав на перукарів, які з голови до ніг обливали мене жовтим, як сеча, одеколоном «Новий Урарту», і не дивувався, коли бачив, що помпезні ворота одного з ринків, котрі росли у країні, мов гриби після дощу, викладено каменем із хетських руїн. Я вирішив, що скляну вивіску в формі окулярів у людський зріст оптичної крамниці «Зекі» запилюжили ще коні хрестоносців, і щоб це уявити, моя голова зовсім не мала плавитися на сонці в полудневу спеку, мов асфальт під ногами.

Втім, інколи я відчував, що всі ті історичні змови консерваторів, через які на цих землях нічого не змінювалося, зазнали поразки, й усвідомлював, що базари, бакалії та вулиці, на яких розвішано випрану білизну, — все те, що чотирнадцять років тому здавалося нам із Джанан незмінним і непохитним, мов Сельджуцькі фортеці, — тепер теж пощезли, зметені вітрами із Заходу. І всі ті акваріуми разом із рибками, які огортали тишею та спокоєм найбільш залюднені місця в міських ресторанах, теж раптом зникли, мовби підкоряючись якомусь таємному розпорядженню. Хто за цих чотирнадцять років вирішив, що крикливі літери плексигласових панно мають уздовж і впоперек всипати не лише центральні проспекти міст, а й запорошені провулки? Хто поспилював дерева на міських майданах? Хто наказав поробити однакове залізне поруччя на всіх балконах у бетонних багатоповерховиках, які оточують пам'ятники Ататюрку, неначе тюремні мури? Хто нараяв дітям пускати зливу каміння на автобуси, які проїздять через місто? Хто додумався отруювати готельні номери антисептичними запахами й завісив цілу країну календарями, на яких англосаксонські манекенниці стискають своїми довгими ногами шини для вантажівок? Хто вирішив, що громадяни мають вороже зиркати одне на одного, аби впевнено почуватися в незнайомих місцях, як наприклад: у ліфті, пункті обміну валют чи залі очікування?

Я завчасу постарів: швидко стомлювався, тож мало ходив, і ніби не зогледівсь, як неймовірний вир натовпу поволі затягує та розчиняє в собі моє тіло. Чи хтось тебе штовхне плечем на вузькому тротуарі, чи ти — когось... Ледь глянувши на обличчя цих перехожих, я відразу й забував їх, як прізвища безлічі тих адвокатів, стоматологів і фінансових консультантів із рекламних панно, які пропливали в мене над головою. Колись ми з Джанан, неначе в якійсь грі, заворожено блукали тими по-дитячому крихітними містечками та їхніми мініатюрними завулками, і здавалося, ніби якась добросердна тітонька дозволила нам погуляти в своєму садку; тепер же я не міг збагнути, як так сталося, що всі вони перетворилися на страхітливі сценічні декорації, копії одна одної, котрі рябіли окличними знаками й сигналами про небезпеку.

Я бачив бари та пивниці, що стояли в найнеймовірніших місцях: на розі навпроти двору мечеті чи Притулку для старих. Бачив російську манекенницю з очима як у газелі; вона мандрувала від міста до міста з повною валізою одягу та сама-самісінька влаштовувала покази мод в автобусах, містечкових кінотеатрах і на базарах, щоб потім продати своє добро жінкам, замотаним у чаршафи та хіджаби. Бачив, що афганських біженців, які продавали в автобусах томики Корану завбільшки як мізинець, витіснили грузинські та російські сім'ї — вони торгували пластмасовими шахами, слюдяними біноклями, бойовими медалями та каспійською ікрою. Я бачив і батька тієї дівчини в синіх джинсах, яка дощової ночі тримала за руку свого коханого, коли той помирав після аварії, що в ній ми з Джанан вижили, — він і досі шукав доньку. Бачив курдські села-привиди, спустошені внаслідок неоголошеної війни, і артилерійські частини, що обстрілювали далеку темінь скелястих гір. Бачив, як малі сачки та молоді й безробітні місцеві ґенії випробовували свій хист, талан та гнів у гральних салонах, і коли комусь щастило набрати в одній із ігор двадцять тисяч очок, на екрані автомата з'являвся вигаданий японцями, намальований італійцями рожевий янгол — у темряві запліснявілого й запилюженого салону він, ніби провісник удачі, лагідно посміхався тим невдахам, що тарабанили пальцями по кнопках і смикали ручки автоматів. Я бачив, як чоловік, пропахлий густими паркими ароматами піни для гоління ОРА, читав по складах фейлетони журналіста Джеляля Саліка, знайдені по його смерти. Бачив, як

боснійські та албанські футболісти, недавно перекуплені разом зі своїми білявими, вродливими дружинами та дітьми, пили кока-колу в кав'ярнях розбагатілих містечок, де на заміну старим дерев'яним особнякам прийшли бетонні багатоповерховики. А ще мені робилося лячно, коли в зачуханих генделиках, на базарах, де ніде встромити голку, у вітринах аптек, у яких відбивалися крамниці навпроти та лежали бандажі для гриж, у власних кошмарах або веселкових мареннях і снах про щастя, котрі бачив ночами в готельних номерах і кріслах автобусів, раптом ввижалися тіні, схожі на Сейко чи Серкісова.

Раз уже я зачепив цю тему, то мушу сказати, що перед Сонпазаром, котрий був останньою стадією моїх мандрів, я побував і в далекому містечку Чатик, яке Др. Нарін мріяв зробити серцем своєї держави. Втім, через війни, міґрантів, людські юрмиська й дивну втрату пам'яти, через усе страшне та запашне або, як ви вже висунували з мого стилю, сам не збагну, через що ще, але й це містечко так змінилося, аж я геть спантеличився, опинившись серед безцільного натовпу на його вулицях. Окрім того, мене охопила тривога: чи збережуться тут мої спогади про Джанан, єдине, що мені від неї залишилося? Цифрові японські годинники на вітрині аптеки й символічно, і насправжки сповіщали мені, що Велика контрзмова Др. Наріна та команда його «годинників» давно зазнали краху; а торгівці газованою водою, автомобілями, холодильниками й телевізорами, які вибудували на місці базару ряди крамниць з іншомовними літерами на вивісках, забили останній цвях у їхню труну.

А втім, дурний та безталанний герой, цебто я, оживляючи в уяві все, що йому залишилося від образу Джанан, її посмішки та слів, намагався знайти в цьому світі безпам'ятства сенс життя. Тому я й попрямував до того самого маєтку, де колись мешкав зі своїми доньками Др. Нарін, до тих радісних шовковиць із моїх спогадів, сподіваючись знайти там прохолодний затінок, який прихистив би мої щасливі мрії. Долину тепер оточували стовпи; висіли дроти — сюди прийшла електрика, однак ніякого маєтку вже не було — нічого, крім руїн. Тільки залишив їх тут не час, а якесь лихо.

Тієї миті, дивлячись на щит із рекламою «Акбанку», що височів на одному з пагорбів, куди ми виходили з Др.Наріном, я приголомшено подумав про те, як добре зробив, що вбив колишнього

коханого Джанан, хлопця, який прагнув пізнати спокій нескінченного часу або таємницю життя — називайте це як завгодно — роками переписуючи одні й ті самі рядки. Цим самим я врятував сина Др. Наріна від того бруду, який він міг побачити, від безголосся всіх цих реклам і літер, у якому він задихнувся б, від цього світу без світла, без променя, де він би осліп. Гаразд, та хто огорне мене своїм світлом і врятує від цієї країни обмеженої чудноти та прихованої жорстокости? Янгол, чиї слова колись лунали в моєму серці, для якого я підбирав у кінотеатрі своїх мрій найніжніші, найнеймовірніші кольори, відтепер не видавав жодного звуку, не подавав жодного знаку.

Через курдських повстанців рух потягів до містечка Віранбаг давно скасували. Та й убивця не збирався повертатися на місце злочину, хай би як давно він його скоїв; однак я мусив провести день в автобусі й таки проїхати цим регіоном, де воювала РКК, щоб добратися до містечка Сонпазар — як я дізнався, Сурейя-бей, котрий назвав марку своїх карамельок «Нове життя» і придумав помістити на їхню обгортку янгола, мешкав там разом із онуком. У Віранбазі теж не залишилося нічого, що можна згадати, — виснував я з побаченого на автовокзалі, та хай там як, але, чекаючи відходу автобуса, я з головою сховався в газету «Міллієт», щоб ніхто не впізнав убивці.

Автобус рушав на північ; перші вітрила вранішнього сонця окреслили гори, додали їм сили, і я не міг збагнути: чи то салон огорнула якась жахна тиша, чи то в нас, пасажирів, макітриться в голові від нескінченних поворотів на крутих схилах. Ми раз по раз зупинялись: у нас перевіряли документи на військових контрольно-пропускних пунктах, або ж ми висаджували когось зі співвітчизників, щоб той далі сам, побратавшись із хмарами, волочив ноги до якогось села, куди ні пройти, ні проїхати. Я не відривав завороженого погляду від заглиблених у себе гір, за сотні років оглухлих до всілякої жорсткости, свідками якої вони ставали. Вбивці, яким вдається приховати свої злочини, також мають право виписувати такі банальності, — додам я, щоб мій читач, здивований тим останнім реченням, не засудив мене й не пожбурив об стіну цю книжку, яку терпляче дочитує до кінця.

Гадаю, містечко Сонпазар залишалося поза зоною впливу РКК. Однак, можна сказати, що воно залишалося й поза зоною впливу су-

часної цивілізації. Щойно я спустився з автобуса, як мене зустріла магічна тиша давно забутих казок про спокійні міста й щасливих падишахів — жодних тобі крикливих символів і літер яких попало банків та крамниць, де торгують морозивом, холодильниками, цигарками й телевізорами, — досі вони вітали мене на кожному містечковому майдані незмінним відчуттям: «скільки не блукав, а назад вернувся». Я побачив кота: задоволений життям, він мляво вилизував себе в тихому затінку обплетеної рослинами перголи, яка обгороджувала кав'ярню на перехресті — вірогідно, то був місцевий майдан. Перед м'ясною крамницею у ніжних променях вранішнього сонця сидів щасливий різник, перед бакалійною — безтурботний бакалійник, перед овочевою — разом із сонними мухами — сонний овочівник: усі вони спокійно плавилися на сонці посеред вулиці, ніби осягаючи найвище благо на землі — життя, цю найпростішу справу, яку робить кожен із нас. Щодо чужинця в їхньому містечку, за яким кожен із них стежив кутиком ока, то його раптом поглинула ця незвична казкова сцена: йому здавалося, що Джанан, яку він колись так безтямно кохав, ось-ось вийде до нього з-за рогу першої ж вулиці — з глузливою посмішкою на вустах, зі стосом старих часописів і давніми годинниками, успадкованими від наших прадідів, — у руках.

Але на першій вулиці я помітив, що думки вляглися; на другій мене погладила своїм гіллям нахилена аж до землі верба, а на третій — я побачив якесь хлоп'я з довгими віями, красунчика з красунчиків; вийнявши з кишені папірець з адресою, я вирішив запитати в нього дорогу. Та вже не знав, що думати: чи літери з мого брудного світу здалися дитині занадто чужими, чи вона не вміла читати? Тоді глянув на папірець з адресою, яку роздобув ув одного квартального старости за двісті кілометрів звідси на південь, і второпав: не читається. «Вулиця Зійа Тепе», — вимовив я по складах, та ще не встиг дочитати, як із балкона над головою загукала якась стара відьма.

— Отуди! — показувала вона. — На пагорб — туди!

17

Поки я міркував, що на цьому пагорбі либонь і скінчаться мої багаторічні мандри, чиїсь коні обігнали мене й потягли нагору

віз — на ньому стояли бідони, вщерть наповнені водою. Видно, десь угорі йшло будівництво й туди доставляли воду. Віз нарешті дотрясся нагору; з бідонів розхлюпувалася вода. «Чому вони цинкові? — запитав я сам у себе. — Невже в ці краї досі не дійшов пластик?» Оскільки візник був заклопотаний своєю справою, я зустрівся поглядом з конем, і мені раптом стало соромно за себе. У коня спітніла грива, він був розлючений і безпорадний; коротко кажучи, так вгинався від тих бідонів, що звивався від болю. Якоїсь миті я розгледів у його зажурених великих очах себе й збагнув, що тварині доводиться ще сутужніше, ніж мені. Дзенькали цинкові бідони, колеса стукотіли по бруківці, й моє клишаве життя, охкаючи та стогнучи, дерлося вслід за ними на верхів'я сенсу. Віз вкотився до чийогось двору з садком, де мішали цементовий розчин, я ж — поки сонце ховалося за чорними хмарами — пройшов спочатку за огорожу в таємничий похмурий сад, а відтак — і в дім творця карамельок «Нове життя». У тому кам'яному домі, що стояв посеред саду, я пробув шість годин.

Сурейя-бей, творець карамельок «Нове життя», і мав дати мені ключа до таємниць мого життя; він виявився вісімдесятирічним старим, який за день скурював дві пачки цигарок «Самсун», і то так радісно, наче пив чудодійний еліксир життя. Мене він зустрів ніби друга сім'ї, когось із близьких та давніх знайомих свого внука. Потім, ніби вчора не доказав якоїсь історії, заходився розповідати про нацистського шпигуна з Угорщини, котрий якось взимку прийшов до нього в крамницю в Кютах'ї. Також розказав і про кондитерську крамницю в Пешті, про те, як стамбульські жінки в 30-х надягали на бали однаковісінькі капелюшки, й про те, як туркені помилялися, дбаючи про свою зовнішність; про те, чому його внук мого віку, який то долучався до нас, то виходив, ніяк не жениться — до цього додавалася детальна історія про двічі скасовані заручини. Дізнавшись, що я одружений, старий зрадів та оцінив як справжній патріотизм те, що такий молодий страхувач, як я, ризикує залишити сім'ю й вирушити в далекі мандри, аби дати лад країні й згуртувати наших громадян, застерігаючи їх від очевидного лиха.

Це було наприкінці другої години. Тоді я сказав йому, що не є страховим аґентом, що цікавлюсь карамельками «Нове життя». Він заворушився в кріслі, обернувся до свинцевого світла, що лилося з похмурого саду, і якось таємниче запитав мене: чи знаю

я німецьку. Відтак, не чекаючи відповіді, промовив: «Schachmat». Старий пояснив, що це слово — якась європейська суміш із перського «шах» та арабського «мате», яке означає «вбитий». Це ми навчили Захід грати в шахи; на світовому полі битви точилася війна білої та чорної армій, мов духовна борня між добром і злом у наших душах. А що зробили вони? Нашого візира перетворили на короля; нашого слона — на єпископа. Зрештою, це не так важливо. Вони повернули нам шахи як перемогу власного розуму та світового раціоналізму. Нині ми намагаємося їхнім розумом осягнути власне сприйняття і вважаємо, що це означає бути цивілізованим.

Чи звернув я увагу, — це запримітив його внук, — що лелеки, вирушаючи на початку літа на північ або ж у серпні — на південь, коли повертаються в Африку, летять тепер значно вище, ніж за старих добрих часів. Міста, гори й ріки, усі краї, над якими ці птахи тріпочуть крильми, обернулися для них на похмуру мапу, жалюгідність якої годі й витерпіти. Отак закохано розповідаючи про лелек, він перескочив на якусь французьку дівчинку-акробатку з «лелечими» ніжками, котра п'ятдесят років тому приїздила в Стамбул, і, радше згадуючи в усіх кольорах кожну дрібницю, ніж ностальгуючи, описав старі цирки та ярмарки й солодощі, які продавалися біля їхніх воріт.

Мене запросили на обід. За стравами з холодним «Туборгом» Сурейя-бей розповів, що під час восьмого хрестового походу група шевальє застрягла в Центральній Анатолії, де й залишилася, спустившись через одну з печер Каппадокії під землю. За сотні років діти та внуки цих шевальє розширили ті печери й відкрили інші, проклали під землею коридори та заснували міста; отож, їхній вплив дедалі дужчав. Вряди-годи шпигуни з цієї країни лабіринтів, яка ніколи не бачила сонця, хоча там і живуть Сотні тисяч Нащадків Роду Хрестоносців (СНРХ), проникають, перерядившись у наші міста, на наші вулиці й проповідують про велич Західної цивілізації, аби їхні одноплемінники, які продовбали діри в землі, зі спокійним серцем вибиралися на поверхню, збагнувши, що відтепер є діри й у наших головах. Чи відомо мені, що цих шпигунів називали ОРА, і, що була така марка крему для гоління?

Далі я не міг розібрати: він розповідав, яким великим лихом обернулася для нашої країни любов Ататюрка до леблебі? Чи це

тільки була моя ілюзія? Це він завів мову про Доктора Наріна, чи я сам мимоволі натякнув на нього? Др. Нарін як матеріаліст гадав, що не дасть пропасти духові старих речей, якщо плекатиме віру в них та збереже їх, — це й стало його помилкою. Якби так було насправді, то на блошиний ринок давно зійшло б світло. СВІТЛО. Існує безліч марок, що починаються цим словом. Звісно, всі фальшиві. Лампи «СВІТЛО», чорнило «СВІТЛО» тощо. Збагнувши, що не зможе врятувати своїми речами нашого духу, який щезав, Др. Нарін вдався до терору. Ну, а це, певна річ, було вигідно Америці; ніхто й ніщо, крім ЦРУ, не впорається краще з такими справами: нині на місці його маєтку тільки й того, що виє вітер. Його доньки-троянди зникли одна за одною, сина вбили ще раніше. Організація розпалася; хіба що кожен із найманих убивць Доктора Наріна оголосив про створення власного, незалежного «князівства» так, як це буває в часи руйнації великих імперій. Отож тепер ці багаті землі, які кмітливі колонізатори з кмітливих тактичних міркувань назвали Середнім Сходом, кишіли незграбними «князьками», найманими вбивцями Др.Наріна, кожен із яких проголосив незалежність. Він кивнув цигаркою на порожнє крісло біля мене, щоб підкреслити описаний парадокс: незалежна історія цих земель давно для нас закінчилася.

Увечері ж, коли ми спускалися сходами в похмурий сад, де панувала могильна тиша, Сурейя-бей раптом зачепив довгоочікувану тему. Власне, розповідаючи про те, як зустрів на околицях Кайсері католицького місіонера з Японії, що крутив мізки народові у дворі мечеті, він раптом і змінив тему, сказавши, що не пам'ятає, звідки взяв назву «Нове життя» для своїх карамельок. Але магія тієї назви, на його думку, зробила своє: адже карамелька давала змогу мешканцям цих земель відчути новий смак, нове сприйняття й нагадувала їм про минуле, котре зникало. Гадають, що й карамелька, і саме це слово були імпортовані, принесені сюди з Франції, але це не так. Слово «кара» було одним із головних у словнику мешканців цих земель ще десятки тисяч років тому. З понад десяти тисяч віршиків, надрукованих на обгортках «Кара-мельок» упродовж тридцятидволітньої історії їхнього виробництва, це слово можна зустріти щонайменше в тисячі.

— Гаразд, а як із Янголом? — запитав ще раз наш згорьований мандрівник, терплячий страховий аґент і безпорадний герой.

У відповідь Сурейя-бей процитував напам'ятя вісім із десяти тисяч віршів. Із їхніх рядків мені махнув рукою цілий шереґ янголів — їх можна було порівняти з найвродливішими красунями світу, вони були огорнуті казковою магією та схожі на сонних юнок, а, втім, віддалялися від мене, не подобалися й не пробуджували жодних спогадів.

Сурейя-бей пояснив, що сам створив усі ці віршики, які щойно прочитав. Із десяти тисяч віршів, надрукованих на обгортках карамельок «Нове життя», він особисто написав близько шести тисяч. За тих золотих років, коли збут карамельок сягнув неймовірних розмірів, він, бувало, виводив на папері по двадцять віршів за день. А хіба імператор Анастасій, який випустив першу візантійську монету, не звелів вибити на її аверсі власний портрет? Згадуючи про те, як колись у всіх бакалійних крамницях цієї країни між касою та вагою стояли скляні банки з його поетичними творами, як у мільйонах кишень лежали цукерочки зі штампом його торгової марки, і як вони ходили замість дрібних грошей; Сурейя-бей повідав мені, що він, ніби той імператор, який випустив власну монету, скуштував за це коротке життя всіх насолод: і влади, й розкошів, і знатности, й чарівних жінок, і слави, й успіху, і щастя. Тому від страхування власного життя йому нині жодної користі. Однак щоб розрадити свого юного приятеля-страхувача, він може розповісти, чому вирішив прикрасити обгортки карамельок янголами. Замолоду він часто відвідував кінотеатри на Бейоглу й дуже любив Марлен Дітріх. А найдужче обожнював фільм «Der Blaue Engel», що його в нас перекладали як «Блакитний янгол». Це був фільм за мотивами твору німецького письменника Генріха Манна. Сурейя-бей читав колись і сам роман; його справжня назва — «Професор Унрат». Професор Унрат, роль якого грав Емеліль Дженнінґс, був скромним учителем ліцею. Якось він закохався в легковажну жінку. Хоча була вона з лиця мов янгол, але по суті...

Це на вулиці дув такий сильний вітер, що шаруділо листя дерев? Чи це мою голову підхопило незвіданим вітром, і вона чула тільки себе? Якийсь час «мене тут не було», як це кажуть доброзичливі викладачі про замріяних студентів, таких безневинних, що їм не можна не пробачити їхньої неуважности. Той день моєї юности, коли я вперше прочитав «Нове життя», промайнув у мене перед очима в образі сяйливого марева, мов рясні вогні якогось

незвичайного та недосяжного корабля, котрий щезає в темряві ночі. Я занурився у власну тишу й ніби нічого не чув і не бачив, хоча знав, що Сурейя-бей зараз розповідає тужну історію про роман і фільм, із якими познайомився замолоду.

Тим часом до кімнати ввійшов його внук, увімкнув світло, і я несподівано помітив три речі. 1. Люстра на стелі була точнісінько така сама, як та, що її Янгол Жадань із наметового цирку в містечку Віранбаг щовечора дарував разом із неповторними життєвими настановами якомусь щасливцеві. 2. Надворі було так темно, що я вже тривалий час зовсім не бачив старого кондитера. 3. Він теж мене не бачив, бо був сліпий.

Критичний і глузливий читач, здивовано здійнявши брови на цю третю ремарку, відразу засумнівається в моїх інтелекті й уважності. Але що, як і я в нього запитаю: чи виявив він достатньо інтелекту та уважности на кожній сторінці цієї книжки, поки з таким критичним виразом тримає в її в руках? Ну-бо! Чи зможете ви, наприклад, згадати зараз, як було описано ту сцену, де вперше зайшла мова про Янгола? Або чи зможете відповісти, як відбився на «Новому житті» той перелік назв компаній, який дядько Рифки виклав у своєму творі «Герої залізниці»? А чи звернули ви увагу: на якій підставі я виснував, що під час мого пострілу в кінотеатрі Мехмет думав про Джанан? У таких невдах, як я, чиє життя звелося нанівець, смуток виявляється у подобі гніву, який видається за кмітливість. А бажання на позір бути кмітливим врешті все псує.

По тому, як старий втупився в люстру над нашими головами, я збагнув, що він сліпий, і вперше, поглинутий своєю зажурою, глянув на нього з повагою та подивом — зізнаюся — навіть із заздрощами. Він був високий, худорлявий, витончений і, як на свій вік, досить міцний. Він майстерно орудував руками та пальцями, його голова й досі працювала без збоїв, він міг шість годин проговорити перед замріяним убивцею, вперто маючи його за страхувача, й далі був цікавим. Сурейя-бей чогось-таки досяг у молоді літа, прожив їх щасливо та бурхливо, й хоча весь його успіх розчинився в мільйонах людських ротів, шлунків, а шість тисяч віршиків пропали у сміттєвих баках разом із обгортками карамельок, він надихав його на здорові й оптимістичні думки про власне місце в світі; крім того старий у свої вісімдесят із гаком міг за день із насолодою викурювати дві пачки цигарок.

Інтуїція незрячого підказала йому серед цієї тиші, як я зажурився, і він заходився мене втішати: отаке воно життя: є в ньому лихо і є удача; є кохання і є самотність, є радість, є смуток; є світло та смерть, але є й бодай якесь щастя, і про це не варто забувати. А по радіо о восьмій будуть «новини»; зараз його внук увімкне приймача, і я — просимо дуже — залишуся з ними повечеряти.

Але я попросив вибачення: сказав, що у містечку Віранбаг на мене чекає чимало клієнтів, які хочуть застрахувати своє життя. Відтак мерщій вислизнув із хати в садок та на вулицю. У прохолоді весняної ночі, котра сповіщала мені про тутешні суворі зими, я відчув себе ще самотнішим за чорні кипариси в тому садку.

Що я мав робити? Про все, що треба, — як і про те, чого не треба, — я вже дізнався; дістався до кінця всіх мандрів та подорожей, усіх таємниць, які тільки міг вигадати. Проміжок життя, котрий я міг би назвати майбутнім, ніби закинуте містечко Сонпазар унизу, губився десь у темряві за кількома тьмяними вуличними ліхтарями, далеко-далеко від галасливих ночей, веселих юрмиськ та яскраво освітлених тротуарів. Двічі гавкнув якийсь чванливий пес, і я спустився з пагорба вниз.

Я навмання блукав вулицями, чекаючи на автобус, який мав забрати мене з цього крихітного містечка на краю світу й відвезти назад до галасу банківських афіш, реклами цигарок, газованих напоїв та телеекранів. У мене вже не залишалося ні надій, ані бажання пізнати сутність світу, книжки, життя, шукати їхнього зв'язку між собою; тож, блукаючи вулицями, я бачив лише пусті картини, які нічого не означали, ні на що не натякали. Крізь прочинене вікно я стежив за якоюсь сім'єю, що гуртом вечеряла за столом. Ну, отакі ці люди — ви самі знаєте. З картонки, що висіла на стіні мечеті, я дізнався розклад курсів Корану. У кав'ярні, розміщеній у перголі, я побачив, що турецький газований напій «Будак» тримається тут попри всі атаки «Кока-Коли», «Швепсу» й «Пепсі», однак мене це особливо не цікавило. Якраз навпроти перголи стояла майстерня з ремонту велосипедів; я стежив за майстром, який припасовував колесо при світлі з прочинених дверей, а також за його другом — вони теревенили. Чому я назвав його другом? Можливо, стосунки між цими людьми ворожі або напружені? У кожному разі вони мене теж не особливо цікавили. Мої читачі гадають, що я занадто песимістичний, — поясню їм, що сидіти

в затінку тієї кав'ярні й стежити за цими двома було для мене краще, ніж нічого.

Прибув автобус, і з отакими відчуттями я полишив містечко Сонпазар. Ми петляли скелястими горами, підіймалися та спускалися, тривожно дослухаючись до рипіння гальм. Кілька разів нас перепиняли військові; намагаючись викликати в них довіру, ми показували свої документи. Та ми й не зогледілись, як гори і контрольні пункти з перевірками документів закінчилися. Автобус почав набирати швидкість: ревів, гув, як йому заманеться, на просторих чорних рівнинах; я відчув, як під рокотіння мотора й веселе двигтіння коліс у моїх вухах забриніли сумні ноти старої та знайомої музики.

Може, це сталося тому, що автобус був останній із тик старих міцних, величезних і шумних «Магірусів», якими колись мандрували ми з Джанан; а, може, тому, що ми їхали по розбитому асфальту, ніби зумисне створеному для того особливого стугоніння коліс, які робили вісім обертів за секунду; може, й тому, що на телеекрані замерехтіли фіалково-сірі кольори мого минулого та майбутнього, щойно закохані у відеофільмі студії «Єшільчам» заплакали через свої помилки — я не знав чому, не знав — а може, тому що я інтуїтивно вмостився у крісло номер тридцять сім, сподіваючись знайти в таємних закономірностях випадку той сенс, якого не знайшов у житті; може, й тому, що, простягнувшись на порожньому кріслі збоку, де мала б сидіти вона, я глянув у вікно й миттю поринув поглядом у пітьму оксамитової ночі, такої само таємничої та манливої, як і нескінченної, ніби уява, ніби життя та книжка. Дощ, ще сумніший за мене, глухо затарабанив у вікно; я зручно відкинувся на спинку крісла й віддався музиці власних спогадів.

Злива дедалі дужчала, ніби в такт моїй журі; під супровід вітру, що підкидав наш автобус угору, та блискавок, таких само фіалкових, як і квітки смутку в моєму розумі; він за якусь годину перетворився на зливу. Вода стікала на крісла по краях шиб; старий автобус, проминувши якусь заправну станцію, що потопала в дощі, та кілька заболочених сіл, які заповнили водяні примари, поволі звернув до стоянки. Щойно мені в обличчя вдарило синє світло неонової вивіски ресторану «Спогади на водах», як стомлений водій оголосив: «Перепочинок півгодини».

Я збирався посидіти на самоті в кріслі й, затамувавши подих, подивитися цей важкий фільм із власних спогадів, однак дощ, тарабанячи по даху «Магіруса», навівав мені нестерпний смуток — стало лячно, що не витримаю. Отож я вистрибнув надвір разом із іншими пасажирами, які вже плигали по багнюці, накрившись газетами та пакетами.

«Побуду серед людей, і це піде мені на користь», — втішав я себе й вирішив попоїсти супу, випити мухалебі та знайти втіху в матеріальних радощах: замість того, щоб журитися, оглядаючись на пройдене життя, краще опанувати себе й обернути далекі прожекти раціональности на той його відтинок, який пролягає попереду. Я зійшов двома сходинками нагору, витер хустинкою чоло й здригнувся — у залитій світлом залі ресторану, що пропах жиром та куривом, лунала музика.

Пам'ятаю, що я, ніби досвідчений хворий на серце, який відчуває близький напад, мучився від безвиході, намагався якось зарадити, запобігти своєму критичному станові. Але не міг же я сказати: «Вимкніть те радіо, бо ми з Джанан колись слухали цю мелодію, тримаючись за руки, після того, як потрапили в аварію»; не міг же я закричати: «Зніміть зі стіни оті картини місцевого художника!» Як ми з Джанан сміялися, розглядаючи їх у цьому ресторані! Оскільки в моїх кишенях не знайшлося пігулок від нападів смутку, я замовив миску сочевичного супу, скибку хліба та подвійне раки, поставив усе це на тацю й примостився в кутку за столиком. Поки я помішував ложкою суп, туди закапали мої солоні сльози.

Та годі-бо! Не буду, ніби оті автори, які копіюють Чехова, зображати особисте горе як гордість за те, що я — людина. Хай би зі мною навіть були солідарні всі читачі. Натомість, як традиційний східний письменник, оберну горе на урок. Якщо коротко: я захотів вирізнитися з-поміж інших, показати себе як особливу людину з не такою як у решти метою. Це не той гріх, який тут пробачають. Я сказав собі, що захворів на цю неймовірну мрію, прочитавши в дитинстві комікси дядька Рифки. Отож я ще раз подумав про те саме, що й мій допитливий читач, якому ці слова дадуться в науку, себто про те, що на мене так вплинуло «Нове життя», бо до нього підготували книжки мого дитинства. Однак ніби досвідчений майстер повчальних оповідок я сам не міг повірити в цей урок, тому історія мого життя залишалася виключно моєю історію, а це

нітрохи не полегшувало горя. Такий безжальний висновок, що ледве закрадався в голову, по суті, вже зробило серце: з радіо линула музика — я заридав ридма.

Побачивши, що мій стан справляє не найкраще враження на подорожніх, які наминали суп та плов, я вислизнув у вбиральню. Тепла, каламутна вода з крана захрипіла, бризнула мені на одяг, я хлюпнув її на обличчя, витер носа й трохи заспокоївся. Потім повернувся за стіл.

Кутиком ока я стежив за пасажирами, вони кутиком ока — за мною, невдовзі люди вгамувалися. Тим часом якийсь продавець солодощів спостерігав як за мною, так і за ними. Підійшов із кошичком, пильно зазирнув мені у вічі.

— Не переймайся! — сказав він. — І це мине. Візьми оцих м'ятних цукерок, помагає.

Він поклав на стіл торбинку м'ятних цукерок «Радість».

— Скільки з мене?

— Ніскільки. Це подарунок.

Щойно на вулиці заплаче мала дитина, якийсь добрий дядечко завжди тицьне їй у кулачок цукерку... Я сам ніби та дитина винувато глянув на цього дядька-продавця солодощів. До речі, той був не набагато старший за мене.

— Тепер ми програли, — сказав він. — Захід поглинув нас, розчавив. Вони проникли всюди, залізли нам у миску й навіть у труси, знищили нашу справу. Але колись, колись через тисячу років ми розправимося з цією змовою; неодмінно витравимо їх із наших мисок, і з жуйок, і з душі — ми помстимося. З'їж-но м'ятну цукерку й не ковтай сліз намарне.

Не знаю: чи такої втіхи я собі шукав. Однак якийсь час, ніби той малюк, що вірить казкам доброго дядечка з вулиці, розмірковував над цими втішними словами. А потім знайшов собі нову втіху: згадав одну з ідей Ібрагіма Хакки з Ерзурума та письменників доби пізнього Відродження. Міркуючи, як і вони, що джерело смутку — це шкідлива чорна рідина, яка доходить зі шлунку аж до голови, я вирішив звертати увагу на те, що їм та п'ю.

Я доїв суп, накидавши в нього шматочків хліба, обережно проковтнув раки, замовив собі ще чарчину зі скибкою дині. Я наче старий дід, який надає ваги всьому, що відбувається в його шлунку, морочився зі стравами та напоями аж до від'їзду. В автобу-

сі я вмостився на одне з вільних крісел із самого переду. Гадаю, ви вже зрозуміли: я завжди надавав перевагу тридцять сьомому місцю, та тепер прагнув позбутися його разом зі всім, що було пов'язане з минулим. Я заснув.

Міцно та солодко проспав цілу ніч, прокинувся під ранок, коли автобус зупинився; відтак зайшов на одну з тих нових сучасних автостанцій, які слугували за опертя для сучасної цивілізації. Тут мене зустріли вродливі й приязні дівчата з рекламних плакатів автомобільних шин, банків та кока-коли, краєвиди на календарях, яскраві барви крикливих рекламних літер, кмітливий напис «самообслуговування» в кутку вітрини й зображення грубих гамбургерів, у яких начинка випиналася з булок, а ще — кульки морозива: червоні мов помада, жовті як ромашки, блакитні, неначе сни — це все трохи покращувало настрій.

Замовив собі кави, примостився в одному з кутків, звідкіля почав стежити за якоюсь пишно вбраною дівчинкою навпроти. Та в яскравому сяйві трьох телеекранів поливала з пластикової пляшечки смажену картоплю кетчупом найновішої марки; їй допомагала мама. Такий самий кетчуп марки «Алтат» стояв і на моєму столі; жовто-золотаві літери на пластиковій пляшечці обіцяли мені тижневу мандрівку у Флоридський Діснейленд; для цього треба було зібрати за три місяці тридцять кришечок від отаких пляшечок, які ніколи відразу не відкриваються, а, відкрившись, псують сукенки малих дівчаток, та надіслати їх за вказаною адресою й виграти жеребкування. Тим часом на центральному телеекрані забили гол.

Разом зі своїми побратимами-чоловіками, одні з яких сиділи за столиками, інші стояли в черзі за гамбургерами, я переглянув уповільнений повтор цих кадрів із голом, і мене зненацька охопило відчуття оптимізму, раціональне й неповерхове, таке, що мало відповідати моєму майбутньому життю. Я-бо любив дивитися футбол по телебаченню, щонеділі бити байдики вдома, інколи ввечері попивати раки, ходити з донькою на залізничний вокзал і стежити за потягами, куштувати нові марки кетчупів, читати, пліткувати й кохатися з дружиною, курити цигарки, безтурботно сидіти в ресторанчику та пити каву, як от зараз, і ще любив тисячі речей, таких як ці. Якщо я берегтиму себе й проживу, наприклад, стільки, скільки виробник карамельок Сурейя-бей, то попереду майже

півстоліття; увесь цей час можна насолоджуватися тими речами... Зненацька в мене перед очима постали моя домівка, жінка з донькою. Розтягуючи хвилини, я уявив собі, як гратимуся з донею в суботу, коли повернуся опівдні додому, як куплю їй цукерок у кондитерській на вокзалі, як увечері, поки вона гратиметься в садку, ми з жінкою невгамовно, щиро й пристрасно будемо кохатися, а потім усією сім'єю будемо дивитися телевізор — та ще з жінкою будемо лоскотати дитину й гуртом реготати.

Після міцного сну кава привела мене до тями. В автобусі, серед тієї глибокої тиші, яка западає під ранок, не спали тільки водій та я. Моє крісло стояло позад нього, ледь праворуч. З м'ятною карамелькою в роті, з широко розплющеними очима я нетерпляче чекав ранку, не відриваючи погляду від гладенького асфальту посеред степу, такого само нескінченного, як і моє життя, рахуючи білі смуги на дорозі й уважно розглядаючи вогні автобусів та вантажівок, що раз по раз проїжджали повз нас.

Не минуло й півгодини, як я помітив перші ознаки ранку у вікні справа — це означало, що ми їдемо на північ. Спочатку в темряві прорізався імлистий обрій. Потім ця лінія забарвилась у шовковистий багрець і неначе розітнула чорне небо, хоча нітрохи не освітлювала степу; вона була такою тоненькою, такою ніжною і надзвичайною, ця рожево-багряна лінія, що й наш працьовитий «Магірус», і нас, його пасажирів, раптом охопило якесь безпричинне, механічне сум'яття. Автобус розкотисто летів назустріч темряві, мов оскаженілий кінь, закусивши вудила.

За кілька хвилин виднокіл збагрянів іще дужче, а навколо нього забриніло легке сяйво, і чорні хмари на сході, які за довгу ніч щедро обдарували наш автобус дощем, тепер ніби підсвічувалися знизу та по краях. Дивлячись, як ці люті хмари набирають у легких променях чудернацьких форм, я зауважив одну річ: оскільки степ і досі був чорний-пречорний, а в автобусі жевріло світло, я міг бачити перед собою як власне відображення у широкому лобовому склі, так і той магічний багрець, дивовижні хмари та переривчасті лінії на дорозі, які терпляче повторювали одна одну.

Глянувши на ці лінії, що їх осявали фари дальнього світла, я згадав отой самий приспів. Приспів, що його наш зморений та розбитий мандрівник видобув із власної душі й повторює у стомленому автобусі разом із електричними стовпами за вікном, поки рівно-

мірно, година за годиною, обертаються колеса, рівномірно гуде двигун, і життя однаковою мірою повторює себе: «Що таке життя? Це — час! Що таке час? Це — випадок. Що таке нещасний випадок? Це — життя, нове життя...» Отак я повторював. І водночас тої магічної миті, коли темрява в автобусі зливалася з темрявою надворі, запитував у себе: коли ж зникне моє відображення в лобовому склі й коли нарешті в чорному степу з'являться перші тіні кошар та примари дерев? Аж раптом мої очі засліпило світло.

У тому новому світлі, праворуч від автобуса, я побачив крізь лобове скло Янгола.

Він був ледь попереду мене, але водночас і дуже далеко. Хай там як, а я зрозумів: те дуже, чисте й пломените світло з'явилося там для мене. Попри те, що «Магірус» мчав степом на повну швидкість, Янгол ні наближався до мене, ані віддалявся. Через яскраве світло я також не міг розгледіти: на кого чи на що він схожий; однак збагнув, що впізнав його, адже в душі ожили відчуття полегкости й свободи, і здавалося, зі мною жартують.

Він не був схожий ні на янголів із перських мініатюр, ні на тих, що були вибиті на обгортках карамельок, ні на янголів із фотокопій, ні на того Янгола, чий голос я щоразу мріяв почути, коли уявляв його впродовж довгих років.

Якоїсь миті мені захотілося щось йому сказати, поговорити з ним. Можливо, через свій подив і те відчуття, що зі мною жартують. Але я збентежився й не подав голосу. В душі досі бриніло відчуття дружби, близькости й милосердя, які зародилися, щойно я побачив його; я хотів завдяки їм віднайти спокій і, згадуючи, як чекав на цю мить стільки років, прагнув, аби вона відкрила мені таємниці часу, випадку, того ж таки спокою, тексту книжки й життя, нового життя — аби тільки позбутися страху, який зростав у душі ще дужче, ніж швидкість автобуса. Проте мої сподівання були марні.

Янгол виявився настільки ж безжальним, наскільки й неповторним та далеким. Але не тому, що він хотів бути безжальним, а тому, що він просто був свідком і нічого тієї миті не робив. Він всього-на-всього дивився на мене, стривоженого й здивованого, поки я сидів у неймовірному вранішньому світлі на передньому сидінні «Магігурса», а той, мов консервна бляшанка, торохкотів посеред світанкового степу. Я до останнього відчув нездоланну міць тих безжальности й безвиході.

Мимохіть обернувшись до водія, я побачив, що світло з неймовірною силою залило все лобове скло. Дві вантажівки обганяли одна одну за шістдесят-сімдесят метрів від нашого автобуса, впираючись у нього фарами дальнього світла. Вони стрімко мчали на таран із нами, і я збагнув, що аварія неминуча.

Я згадав передчуття спокою, яке охоплювало мене після тих автокатастроф, пережитих багато років тому. Подумав про відчуття переходу, яке бувало після аварій, ніби в уповільнених кінокадрах: пасажири будуть і не тут, і не там — ось вони щасливо заворушилися, мов брати, що не скупляться один для одного на райський час. Незабаром усі пасажири, які ще сплять, прокинуться і їхні радісні крики та несамовите волання розітнуть ранкову тишу, а потім — на порозі між двома світами — ми всі здивовано й приголомшено дізнаємося про існування скривавлених внутрішніх органів, розсипаних фруктів, пошматованих тіл, гребінців, взуття й дитячих коміксів, які повипадають із роздертих валіз — отакі нескінченні жарти відчуваєш там, де немає земного тяжіння.

Ні, дізнаємося не всі. Серед пасажирів задніх місць знайдуться щасливці, які переживуть ту неповторну мить, — вони й уціліють після неймовірного вибуху. Я ж сиджу попереду й дивлюся на осяйні фари вантажівок так само перелякано й здивовано, як колись дивився на те неймовірне світло, що било з книжки, так само засліплюючи мені очі, — я маю відразу перейти в новий світ.

Отак я збагнув, що віка мені не дожити. Хай як тепер кортіло повернутися додому та хоч нітрохи не хотілося ні вмирати, ні переходити в якесь нове життя.

З турецької переклав
Олесь Кульчинський

Василь Старун

Із книги «Другий сніг»

летить журавлик — і не вилітає. так йому в зошиті
затишно *

наснився сон: батько-мати живі. і я — ще
не народжений *

пес аристарх під голим деревом спить — тремтить його
сон *

в страшній крижині виросла рибина. з розплющеними
очима *

не живе в цьому домі цвіркун — домовина дубова пливе
по воді *

...і пройшов дощ по гнізду черепахи — темні вікна та очерет кров
твою відтяли *

... і сходило сонце на заході —
сказано в манускрипті. тоді ж перевертні закопали
Писання *

писанка чи крашанка сидять у твоєму тілі.
тільки б не покотилося з дня і ночі *

знайшов криївку їжака чи мамонта: дивно — що —
на тому городі ще виростає бур'ян *

у цьому озері повно зміїних шкур. що ж? — воно
занадто привітне *

коли з піхов витягуєш зайве ребро —
подумай про адама — єво *

любиш море з черепашками?
тоді накоси крейди
і полий квіти *

арамейська земля —
ламка шкаралуща. все ж ідеш —
там твої стіни *

розписані криниці нагадують декорації потопу *

клинописні паркани висвітлюють шлях на
звалище *

виглядають жабки з води — на дощ? — то неправда.
на тебе *

жменю ліків дають на упокій. жменю води — на
завтра *

і написати нічим на склі ім'я твоє — «дощ».

класична прядка: торохтить горохом
об стіну.
прибитий дощем стукіт йде. *

плине човник з глини — днини розписаної
батогом *

вершини снів ніякі підошви не ймуть *

залишений світ під ногами ослиці скоцюрбився.
легіт вітру збуджує мушлю
в сузір'ї стоїків *

рибини часто дивляться через вікно —
а ти думаєш — як — дихати в цьому акваріумі? *

ліс розступається — перед тобою а не — сокирою
розступається —
розступається —
розступається...
просто летиш *

рано-вранці холодний цвіркун у печі запалив —
місяць повний зійшов.
і не загубився. *

вікно — то вежа самотности.
коли воно низько — хочеться під ним лежати.
коли високо — стрибнути...*

голуби — не тільки страчених душі — вони тіла сьогоднішніх
катів. *

куди виливається річка — хто подумав?
хто подумав — куди відходить вербовий дим...*

срібні кружальця луски — як — попіл на
голову *

синій плес — чиє то око виринає і кличе
самотнього? *

велика цигарка перетліла в зимовій траві.
туман *

крапка — звужене крейдяне коло. нікому іншому місця немає
там *

манівці світові за мокрими віжками сохнуть *

по молочному жолобу скотилася зірка до коваля — та вранішня
роса не знає імені свого *

ворушиться земля під повзучим островом —
сміх змії
і
паморозь травнева зігрівають мене *

спопелілий їжачок з яблука не заблукає в тобі *

літепло сховане за піччю вихлюпує чорне кошеня *

важка година і ворогу випала — стрілити в порожнє — ще —
небо *

анатолійські пагорби не замінять степу і журавля: куди йому
з моєї стіни *

якось річкою обірвався ворон — тінь його плотом —
і во плоті була *

трамвай — повний вивірок — у моєму городі
випаде сніг з листом від чорної корови *

с. Данилівка на Луганщині

Олесь Ільченко

Збирачі туманів

З нової книги есеїв

Половинка щастя

Саламандра сиділа на невеликому округлому камені, який таким собі острівцем безпеки вивищувався серед швидкої води струмка. Чорне блискуче тіло її вкривали жовті плями неправильних обрисів. Маленька амфібія, що, попри свої розміри, мала якийсь шляхетний вигляд, по-королівському, здавалося, не помічала мене. Вглядався в неї і не міг надивуватися: хоч сонце неначе й пригрівало, і сніг іскрився, й мало не танув на берегах цього закарпатського струмка, все ж таки — дванадцяте грудня... Як на мене — час не надто сприятливий для прогулянок саламандр. Втім, земноводна істота вирішила інакше... Чому вона прокинулася? Навіщо скинула із себе зимове заціпеніння? Чи вона й не засинала сього року? Вилізла потішитися теплими променями сонячного дня, що так скидався на весняний?

Відійшов подалі від саламандри, не роблячи різких рухів — не хотів полохати цю істоту, не бажав якимось чином вносити дисгармонію в маленький світ, що несподівано відкрив переді мною невелику таємницю із зимового життя чорно-жовтої амфібії.

Неквапом попрямував до улюбленого букового лісу, який тут, у передгір'ї, гарно прикрашав маківку високого пагорба, по низу обперезаного ріденьким смерековим ліском. Стежка звивалася через пагорби з невеличкими верховими болітцями. Снігу на багні, вкритому мохами, на горбкуватому купинні з травою не було. Натомість де-не-де наївно і беззахисно цвіли дрібні білі маргаритки... День дедалі більше нагадував весняний, і я майже повірив у теорію глобального потепління...

Чому саме в Закарпатті, крім, звичайно, мого рідного Києва, з яким пов'язане все життя і головні спогади, — чому саме в Закарпатті, як ніде, зі мною траплялися цікаві маленькі відкриття, відбувалися зустрічі, що потім, згодом, поставали в пам'яті як події великої ваги, а все разом перетворювалося на своєрідні есеї мандрівок у просторі й часі? Що ж, «Speak, Memory»...

Уперше побував у Закарпатті, вперше побачив свіжо-зелені гори, нестримно-кам'янисті річки, палаци й замки ще далекого 1969-го року. Вперше почув і дивне, як на слух малого киянина, звертання місцевих бабусь до моєї мами: «Чи пані суниць не бажає?». Не надто поважний вік, вік школяра — а все-таки дуже добре запам'яталося. Саме читав якусь фантастичну книжку про космічні подорожі; а того липня чи серпня американські астронавти вперше ступили на поверхню Місяця. Не можу сказати, що мене це вразило більше, ніж побачений мисливський замок родини Естергазі, мало не поштівка з краєвидом Центральної Європи, яка ожила переді мною. Казкова споруда, вкрита черепицею, із колосальною люстрою з оленячих рогів у залі з великим каміном, стояла серед лісу, поблизу озера, і називалася з деяких часів «Санаторій «Карпати».

Батько тоді працював директором кінофільму «Комісари»; режисером-постановником був Микола Мащенко. Багато епізодів цієї стрічки, не сприйнятої потім владою, знімали в Мукачівському замку.

Одного з чудових серпневих вечорів кілька «кіношників», серед них — і я з батьками, ще хтось зі знімальної групи й двоє гарних, стрункіх хлопців поїхали на шашлик десь поблизу Мукачевого. Розташувалися на краю маленької луки серед полів. Пам'ятаю, як батько вказав на юнаків, у яких відчувалося щось особливе, непросте, і сказав мамі: «Це той самий Іван, що грає у фільмі... А то — його брат». Після неквапної вечері відчуття дивного спокою охопило всіх; навіть сміялися неголосно. Сонце потроху просувалося до обрію, і неймовірна тиша стелилася довкола. Хтось попросив Івана: «Заспівай!». Хлопці — Іван з братом — звелися, стали невимушено, вдивляючись у далечінь. І несподівано заспівали таку тужливу, неймовірно гарну пісню, що всі замовкли, зачаровані. Потім була ще одна, і ще... Я, хлопчисько, і той був вражений:

таких українських пісень жодного разу не чув, хоч у сім'ї, як у ті часи ще велося, співали.

Відтоді отак, не за фільмами, а через пісню, запам'ятав ім'я натхненного юнака: Іван Миколайчук...

Багато років по тому, у веселій компанії телевізійників розмова «за чаркою кави» чомусь точилася довкола кінострічки «Ватерлоо» із Родом Стайґером, який грав роль Наполеона. Згадували чудові батальні сцени, прокатну долю фільму... Досить несподівано для присутніх я зауважив, що був на зйомках цієї стрічки. Ефект від моїх слів був приблизно такий, ніби я заявив, що вчора удостоївся аудієнції у Бонапарта і вихилив із ним не один келих. Поза тим я зовсім не вигадував: спекотного серпня того ж таки 1969 року режисер-постановник Сергій Бондарчук відтворював колосальне бойовище на «бельгійських рівнинах» поблизу Мукачевого. Ми з батьками поїхали на знімальний майданчик просто неба, аби подивитися на народження великого фільму.

Бондарчук у розкішному солом'яному брилі сидів на великому розкладаному стільці й мав по-справжньому величний, шляхетний вигляд, як і належало творцеві грандіозного фільму. Майнула дивна думка про те, що режисер зі своєю королівської поставою скидається на реінкарнацію гонорової саламандри, баченої мною...

Перевдягнена радянська піхота зображала солдатів армій, які на початку XIX століття зійшлися під Ватерлоо. На майданчику працювало багато італійців. Один з них був дуже колоритним: досить огрядний, веселий і лукаво-гостинний. «Мафіозі», як жартома називали цього дядечка, мав невеличкий пересувний холодильник, вщент заповнений пляшками зі звичайним ситром чи лимонадом — із найближчого сільпо. Штука була в тому, що прохолодні напої серед спекотного поля італієць продавав... ну, трохи дорожче, ніж вони коштували в сільському магазині. Логіка була проста — не хочеш купувати холодне питво на місці — йди кілометрів зо два по тепле... Так, мило посміхаючись, винахідливий іноземець робив свій маленький бізнес поблизу західних кордонів радянської імперії, якій залишалося існувати трохи більше двадцяти років...

Із Закарпаття я привозив не лише враження, спогади. Гарний камінь, метаморфізований туф, рівнесенько розбитий потоком,

переполовинений, неначе грудка масла гострим ножем, і тому чудово пристосований для лежання пласким, «зрізаним» боком на моєму письмовому столі, підібрав біля того ж таки струмка, де бачив «зимову» саламандру. А іншу знахідку, для мене символічну, тримаю за склом у шафі. То половинка звичайної підкови, підібрана на узбіччі ґрунтівки поблизу одного закарпатського селища. Не втримався і взяв на згадку таку «половинку щастя». Гадав — хоча б половину доброї долі та має ж вона мені принести?..

Уламок підкови пригадався через багато літ, коли під час африканської мандрівки нашої сім'ї, в містечку Едфу, мій син знайшов у тисячолітній пилюці Єгипту іржаву, але цілу підкову. Радості його не було меж... Може син, надибавши такий скарб, натрапивши на таку добру прикмету, буде щасливіший за мене? Адже то зовсім не «половинка щастя»...

Учбові палички в місті змін

Місто, в якому я народився і живу, дивовижно мінливе — як хмарне небо. Здавалося б, що і тридцяті, й сорокові роки, коли його нещадно нищили, вже в далекому минулому... А проте і зараз у ньому постійно зникають старі, навіть капітальні будинки, а натомість постають новітні неоковирні споруди. Де місто вісімнадцятого століття? Де — дев'ятнадцятого? Їх наче й не існувало... Так само дивовижно вулиці, на превеликий подив автомобілістів, раптом набувають однобічного руху чи закриваються для проїзду, а звичні дорожні знаки й дороговкази переміщуються в майже містичний спосіб. На пагорбах у відомих городянам старих приміщеннях створюють новий величезний музей (до речі, що в ньому буде? Звідки візьмуться експонати?); натомість зник музей історії міста — всі його скарби «тимчасово» лежать у коробках. На все воля чиновницька, а не Божа.

Відтак потроху перестаєш стежити за невпинними змінами, втрачаєш гостроту міського зору, відчуття плину часу та займаєшся просто констатацією: ще вчора на цьому місці щось було... А оце диво несподівано з'явилося!

Але менше з тим... Куди пішли гіпсові піонери зі старих шкіл і дві фігури робітника й колгоспниці над входом до Пасажу? А кам'яний

Дем'ян Коротченко (хто це, до речі?) і досі визирає з дикуватого парку... Чому один славетний гетьман повернувся до міста у вигляді пам'ятника на Подолі, але також постав і фантастичний у своїй потворності монумент князю Святославу, що, кентаврично зливаючись із конем-мутантом, виїхав на Пейзажну алею?

Час пливе містом, місто зникає у часі... «Салони» і магазини невідомого, за великим рахунком, призначення зайняли звичні здавна місця вимерлих гастрономів, де сталий контингент аматорів кави і міцніших напоїв створював неповторний колорит вранішніх і вечірніх годин міста, яке або прокидалося й готувалося до праці, або ж поспішало відпочити після роботи.

Згодом починаєш розуміти, що хвилюють і турбують, власне, не зміни як такі, а просто оцей дуже виразний у вічному місті плин часу. І ти, припнутий до одного місця своїм одноманітним життям, змушений споглядати довколишній калейдоскоп нових урбаністичних пейзажів, — немов спеціально демонстровану для тебе виставу із постійною зміною декорацій і нескінченною появою все нових і нових персонажів. Виявляється, дійових осіб не злічити, а обличчя в них здебільшого нетутешні.

Але... може, всі ці фантасмагорії, що розгортаються перед очима таких реліктів, як питомі мешканці міста, — просто нерозгадане послання вищих сил? Знаки, які потребують розшифрування? І що, до біса, все це означає?

Часто про якість «тектонічні зсуви» довкола свідчать малопомітні на перший погляд речі. Скажімо, мешканці мого міста — і ті, хто говорив російською, і ті, хто тримався української мови, — ніколи не вживали слова ринок, лише «базар». Ну так склалося! Проте з деяких часів слово «ринок» гордо постало на фасадах старих міських базарів.

І ти вже плутаєшся і не розумієш: що минає — місто, чи ти в ньому? Залишається тільки з подивом фіксувати зміни довкола і мріяти про мандрівки до інших країн і міст — тільки тому й для того, щоби, повернувшись додому, знову впізнавати мережані вулиці, вечірні схили, знакові лише для тебе місця.

...Якось запросив моїх друзів, що приїхали з Волині, в один із японських ресторанів міста: як-не-як екзотика для нерозбещених

людей «синьоокого краю». Химерні страви ми їли паличками — я «звичайними», мої друзі — так званими «учбовими» (скріпленими з одного кінця так, щоб залишатися рухомими). Адже «учбовими» паличками можуть їсти й неофіти східних кухонь... Мила подружня пара сопла, старалася, але таки впоралася з восьминогами, креветками, кальмарами та іншими представниками теплих морів і океанів.

Я згадав той приїзд і вправи з паличками, коли недавно проходив повз інший ресторанчик східної кухні. Через велике вікно з вечірньої вулиці було добре видно, як усі люди за столиками — абсолютно всі! — звично, легко, вправно їли страви звичайними паличками. «Учбові» їм уже не були потрібні...

У місті таки щось дуже змінилося. Мабуть, ми просто не хочемо помічати цих змін...

Збирачі туманів

Дивлячись із тераси кафе на океан, я трохи замріявся й замовив дайкірі без цукру майже підсвідомо. Лише зробивши перший ковток, виразно пригадав деякі місця з романів Гемінґвея і збагнув стару істину — напої слід вживати саме там і тоді, де й коли їх і належить вживати. «Портвейн південнобережний» — чудового квітневого вечора, десь на вуличках Гурзуфа, і обов'язково — «з горла»; щільне темне пиво місцевого виробництва — у крихітній кнайпі чарівного маленького Брюгге, під щойно приготовані, свіжі устриці в часниковому соусі; «Хортицю срібну» — звичайно ж, у перші морозяні дні листопада чи грудня, в київській «Ярославі», під неперевершені деруни й солоні помідори... Ну, а дайкірі, назву якого підсвідомість виловила з розлогого меню, — на тропічних «островах в океані», а в моєму випадку — на Тенеріфе, в звичайнісінькому кафе «не для туристів» із добросердно-лінькуватими офіціантами; вживати, поглядаючи на серйозну літню пару з Німеччини і місцевого хлопця, що зупинив свого ровера, аби побазікати зі знайомими, — отими безтурботно усміхненими офіціантами.

Ще один ковток... Гармонія довколишня зливається із внутрішнім станом... В цій частині острова на відміну від північної

хмари набігають хіба що взимку, коли вночі температура опускається до +15-ти... А зараз, об одинадцятій ранку, дуже комфортна температура.

Чи це самонавіювання — не знаю, але округлість нашої планети чудово видно саме на таких океанічних островах. Дуга обрію позначає два безмежжя — води і повітря, позначає там, дуже далеко, на неймовірній відстані... Справді, яка відстань звідси до небокраю?

Півковтка — і погляд ловить дві кумедні пом'яті постаті на лаві, неподалік від кафе. Ну чистісінько наші алкаші... От би не подумав, що в місцях «із претензіями» можна зустріти таких типів... Вау, один із них прямує просто до нас! Я трохи здивований, але що ж він хоче? Неголений, засмаглий мужик вже поряд, він щось белькоче, я вслухаюсь, намагаюся зрозуміти... Поки отак «гальмую», мій син, школяр, автоматично «вмикає» універсальну мову «закордону» і перепитує чоловіка: «What?». Той розчаровано йде геть, голосно пояснюючи товаришу по чарці: «Нє... Ані па-рускі нє гаварят!».

Німа сцена. Я подумки намагаюся вирахувати відстань від Тенеріфе до якоїсь Рязані, й розумію лише, що це... ну дуже далеко! І дістатися сюди можна хіба що літаком... Уявляю цих двох у бізнес-класі — й не можу уявити. «Ти ж письменник! — дражнить мене дружина, — вигадай сюжет із їхньою мандрівкою!».

Я відпиваю ще трохи. Ні, сюжети потім. Надто несподівано. І взагалі, нам час іти: за рогом, біля найближчого «супермеркадо» на нас уже чекає Альгідас — приємний литовець, який багато років живе на острові. На деякий час він став нашим шофером і гідом. Телефон його мені дали ще в Києві; як виявилося — дуже до речі. Він возить нас, коли ми схочемо й куди ми схочемо, — самих, без спітнілих гуртів туристських груп і балаканини професійних гідів. Розповіді Альгідаса напрочуд цікаві, точні, з чудовим стриманим гумором. До того ж він показує такі місця, які людина, перебуваючи лише тижнів зо два на острові, нізащо б не побачила.

Ми вже побували біля підніжжя загадкових пірамід, створених народом гуанча. Цих білявих високих людей, які розмовляли невідомою мовою, бальзамували померлих і навіщось зводили оті

ступінчасті піраміди, винищили іспанці в XVI столітті... Хто ті гуанчі? Нащадки атлантів із затопленого острова? Немає відповіді... Лише їхнє ймення лишилося в діалекті канарців як синонім дикунства й убогости...

Альгідас показав нам і північну, вологу частину Тенеріфе, яка разюче відрізняється від вічно сонячного курортного півдня. На півдні готелі, розваги, пляжі... Зате на північній частині острова — виноградники, плантації бананів і ще — один з монастирів, колишній монастир, який із деяких часів став розкішним подвір'ям, рестораном-ранчо, Меккою для гурманів. Незабутній обід — хліб, спечений за старими рецептами, зелень, знаменитий найтонший хамон, щойно зрізаний з окосту просто тут, у прохолодних льохах. І звичайно ж, чудові місцеві вина, зроблені з винограду, який всотав усі алхімічні часточки землі вулканічного масиву Тейде. Важко пояснити присмак червоних вин Тенеріфе... А гостинний господар усе дає і дає куштувати трунки до обіду — панам чужинцям на вибір. Щоб насолодитись і збагнути душу наступного вина, закушуємо хамоном... Невже після такої дегустації я зможу ще й обідати? Але, виявляється, смак справді надходить під час їжі, й ми немов із «голодного краю», їмо суп із м'ясом, їмо м'ясо з хлібом і, як нам пояснюють, «типово місцевим гарніром» — відвареною у солоній воді дрібною нечищеною картоплею. Ну хіба канарці повірять, що й у далекій «Украні» також відають про картоплю «в кожушках»?

Треба ковтнути ще... Сьогодні Альгідас повезе нас на вулкан Тейде, найвищу гору всієї Іспанії. А поки що я згадую вчорашню вечерю в ресторанчику просто біля пляжу. Вирішуємо їсти «тутті ді маре», «морепродукти», як їх у нас називають. Рибу вживати я не можу, а от усе інше з океану — залюбки. Вирішую уточнити в дівчини-офіціантки — чи є в стравах риба? Виявляється, куди не тицьнеш пальцем у меню, про що не запитаєш, чорняве дівча радісно погоджується: «Сі сеньйор, фіш!». Та мені ж якраз тієї «фіш» і не можна... «Ноу фіш?». Дівчина погоджується і з таким варіантом — і також щодо всіх страв. Зрозуміло. Вона так само «вчила» англійську, як і я... Тут щаслива думка приходить до мене: моя «рідна» латина! Іспанська ж мова походить від неї! Справа

налагоджується. «Аква!», — вимагаю я. «Агуа!», — радіє розумінню офіціантка. А оця страва, схоже, таки для мене... «Молюска?», — уточнюю. «Сі, сеньйор, молюска!». Чудово! А який саме молюск, цікаво... «Сепіа?», — здогадуюся, дивлячись у меню. «Сепіа!», — підтверджує дівчина. «Каракатиця!», — пояснюю дружині й синові. «А чому ти раніше не говорив з ними латиною?», — дивується дружина. Хіба ж їй поясниш, що є особлива раса поетів-тугодумів...

Останній ковточок... І вже йдемо до Альгідаса.

...Автівка просувається все вище і вище сірим серпантином дороги. Прибережні пальми залишилися далеко позаду. Ми проминули й зону високих товстих молочаїв. Несподівано нас обступає ліс. Розкішні місцеві сосни з довжелезними голками. У вікна машини вливається прохолодне, вологе повітря, залітають пасма туману.

Альгідас зауважує: «Саме тут, у цьому поясі гір, вкритому лісами, місцеві мешканці раніше шукали підземні печери. То було ціле мистецтво... Навіщо їм печери? Ліси — акумулятори вологи. Роси й дощі постійно поповнювали запаси води в підземних водосховищах печер. Навіть коли узбережжя потерпало від посухи, тут була вода. Прісна вода. А вона цінувалася на вагу золота. І зараз вода не дешева... Але ще на початку минулого століття можна було стати багатієм, знайшовши печеру, заповнену водою. «Володарі туманів» продавали людям чисту дощову воду...».

Нарешті ми біля підніжжя мертвого конуса вулкана. Пейзаж — просто космічний. Каміння чорне і червоне, матове й блискуче, мов скло. Піски й непрохідні ділянки гострих уламків... Недарма кажуть, що саме тут знімали «Зоряні війни». Все довкола схоже... та ні на що бачене мною воно не схоже! Таки варто дістатися до середини Атлантики, аби таке побачити...

Чомусь у мовчанні ми їдемо до готелю. На одному з поворотів Альгідас зупиняє авто. Звідси, майже з вершини острова, чудово видно безмежжя океану. Воно також приголомшує.

...І що ж людині найбільше потрібно на камінній скелі — острові серед океану води? Та, власне, прісна вода, відібрана соснами у хмар і туманів.

«Іноземний автор» або **Парадокси ідентифікації**

З англійською мовою у цього паризького офіціанта справді були великі негаразди. Він не грав, не прикидався. Не вдавав, що чує мову Альбіону вперше в житті — як багато його колег. Він чесно намагався второпати, що я хочу замовити — парадоксальна людина з начебто європейською зовнішністю і повним незнанням французької... Здається, я остаточно переконався, що крім «оранж джус» він нічого не розуміє зі сказаного мною. Втім, мова жестів і навіть якісь імпровізовані малюнки на серветках зарадили, здавалося б, у цілковитій безвиході. Сталося диво — немолодий француз приніс саме те, чого я бажав. І навіть «оранж джус» на додачу. Фінал подавання страв до столу був несподіваний, як і личить анекдотові: офіціант відчув кінець вправ із «ресторанної англійської», ледь підморгнув мені й із полегшенням сказав: «Бітте!». Мовляв, досить тут клеїти з себе невідомо якого туриста — знаємо ми, хто ти, звідки і вже вирахували твою рідну дойч-мову! Я трохи збентежився, але згодом призабув цей обід у паризькій забігайлівці...

За два роки у Франкфурті-на-Майні про ідентифікацію мені нагадала якась охайна, стерильна бабця з чудово зачесаним і укладеним сивим волоссям. Ми їхали в ліфті, й вона без тіні сумніву розповідала мені, «місцевому мешканцеві», якусь веселу історію. Вона, мов той француз, жваво лопотіла щось рідною мовою, так щиро сміючись зі своїх слів, що я не наважився її розчаровувати банальною англійською і лише кивав, усміхаючись у відповідь. Розійшлися ми вельми задоволені одне одним.

Весела німкеня примусила мене згадати пильного офіціанта з французької столиці й замислитися — хто ж я такий і на кого схожий. Отже, на кого схожий... Сказати важко. Невже на пересічного бундесбюргера із «пивним черевцем»? Нічого німецького, крім оцього живота, я в собі не бачив... І хто ж я такий? Українець — так, киянин — так; європеєць... Останнє можна прийняти як гіпотезу... Бог із ним, коли-небудь розберуся.

...За кілька років я знову відчув підозріле дежа-вю: цього разу в Бонні. В музеї сучасного мистецтва я опинився в одній залі з екскурсією німецьких шанувальників прекрасного. Екскурсовод, як і належить,

щось переконливо пояснювала уважній групі, яка розглядала бите скло, помальоване сміття та інші експонати. Літня жінка, працівниця музею, наглядачка в залі, звернула увагу на самотнього, відірваного від згуртованих поціновувачів мистецтва чоловіка — тобто на мене. Вона тихенько підійшла й по-змовницькому почала щось півголосом радити мені. Контекст був зрозумілий: можна, особливо не переймаючись наслідками невеликої авантюри, підійти ближче до групи й безкоштовно послухати пояснення гіда. Не лишалося іншого, як традиційно кивнути й не розчаровувати милу жінку своєю нетутешністю.

Чи варто розповідати, що в одному з крихітних ресторанчиків Мадрида трохи «піддатий» його хазяїн, метрдотель і офіціант в одній особі у відводіть на мою традиційну англійську, помірковавши якусь мить, запитав: «Дойчланд?». Найнесподіванішою була його реакція на заперечення і відповідь «Юкрейн, Украіна!». Він зреагував майже миттєво, назвавши слово-пароль... Ні, не «Шевченко» (футболіст) і не Кличко. Добросердний чолов'яга, не вагаючись, мовив: «О! Набоков!». Попри мою пошану до творчости Набокова зарахувати його до кола українських авторів доволі складно... Між тим з'ясувалося, що цей літній француз (так, чоловік був французом, точніше — франкомовним швейцарцем, який, проте, чомусь тримав ресторанчик тут, в Іспанії) в юні літа, як він запевняв, обслуговував у Монтрьо самого месьє Набокова...

У Києві за щоденною метушнею європейські чудасії забуваються, блякнуть... Лише спогади про «ідентифікації» іноді викликають посмішку.

Останній штрих до мого визначення поставила-накреслила, здається, моя добра знайома з російського Петербурга. Надіслала і-мейл із проханням написати певну статтю для журналу, в якому вона працює. Ішлося також про тему, терміни виконання, умови оплати... І вона, як і чимало росіян, не зовсім усвідомлюючи закордонність міста Києва, в наступному листі трохи здивовано додала: її бухгалтерка пояснила, що іноземним авторам гонорари сплачуються таким-то і таким-то чином... Редакторка зробила для себе відкриття — я, її старий знайомий, — іноземний автор!

Несподівано це словосполучення все розставило на свої місця. Тепер я знаю, що в будь-якій країні можу твердо сказати офіціантам, музейним працівникам і навіть веселим бабцям: «Я — іноземний автор!».

Ігор Котик

Дихати за Беккетом

Самюель Беккет. Малон умирає: Роман; Несказанний: Роман / З фр. пер. П. Таращук. — К.: Юніверс, 2008. — 264 с. — (Лауреати Нобелівської премії)

Не так давно літературний і театральний світ відзначав сто років від народження Семюеля Беккета. Українські часописи (за винятком «Всесвіту») цю дату проіґнорували. Щоправда, видавництво «Юніверс» якраз під ту пору видало першу в Україні Беккетову книжку (не першу українською мовою — колись же виходили в США п'єси у перекладі Богдана Бойчука і Юрія Тарнавського) — роман «Молой», що становить першу частину «трилогії». 2009 року видано другий і третій романи «трилогії» — «Малон конає» і «Несказанний». На цей же рік припадає щонайменше три Беккетові дати — по-перше, найкоротшого дня у році, 22 грудня, минає вже 20 років, як Беккет полишив цей світ; по-друге, виповнюється сорок років з часу присудження йому Нобелівської премії; і по-третє, маємо вже шістдесят років з моменту завершення «трилогії». Про «трилогію», зокрема про завершальні її частини, йтиметься у цій статті.

Моріс Бланшо писав про «Несказанного», що це, можливо, і не книжка, а щось більше: наближення до того, з чого народжуються всі книжки, вихідна точка, в якій твір приречений зникати, в якій творіння завжди переживає крах, у якій нескінченно відтворюється його нікчемність. Якщо у романах «Молой» та «Малон конає» ми ще маємо справу з намаганням подавати оповідь, вести мову про якісь об'єкти, що їх у літературознавстві називано персонажами, то у підсумковій частині, назва котрої контрастує із попередніми, підкресленою відсутністю імени, Беккет прощається з цими літературними фантомами. Низка дослідників (Дж. Флетчер, Р. Федерман, Р. Еловаара) його несамовитої творчости зазначали, що Беккетова проза є дослідженням природи письма. Відомо, що Беккет мав добру освіту й черпав натхнення з найрізноманітніших джерел — від Біблії, Данте і Декарта до філософії екзистенціалізму та неопозитивізму, хоча нерідко можна почути й тезу про абсурдність, що ле-

жить в основі його творів, і що така абсурдність є дуже «шкідливою» для храму літератури. Ось про цей абсурд і мусимо тут говорити.

Відомо, що письменник завжди пише про себе (навіть якщо він цього й не виказує), але й відомо, що не можна ототожнювати автора і його персонажа, навіть якщо між ними дуже багато спільного. Існують різні наративні стратегії — як-то письмо від третьої особи однини, від першої особи, навіть від другої (інколи в представників «нового роману»), відведення ролі головного героя світоглядно близькому до автора персонажеві або й зовсім не подібному. В кожному разі автор, обравши ту чи іншу стратегію, дотримується її до кінця твору. Загальноприйнято, отже, нібито логічно. Не так у Беккета — тут нема ні ототожнювання письменницького «я» з персонажем, ані розмежування між ними. Відповісти однозначно на питання: якийсь там Магуд або Ворм — оповідач це чи ні, як і на питання, чи Магуд і Ворм — двоє різних персонажів чи один, не зможе жоден із (уважних) читачів. На позір — нонсенс, або, як кажуть (не в камюсівському розумінні), абсурд, бо так нібито не може бути, але ж, якщо неупереджено поворушити мізками, то повний хаос у цьому питанні якраз і має найбільш переконливий вигляд — письменник і відмежовується від своїх персонажів, але й влазить у їхню шкіру, зживається з ними.

Це, так би мовити, літературознавче пояснення однієї з Беккетових «фішок». Але можна говорити ще й про онтологічні її передумови. Йдеться про те, що певною мірою людині властиво вірити, що вона є тим, ким насправді вона, може, і не є. Наприклад, хтось хоче бути поетом, тому наполегливо записує строфи, набирає їх на компі, показує друзям і знайомим, відсилає до редакцій, де їх можуть опублікувати, а це значить, що розшириться коло їх читачів (бодай потенційних); ця людина пише про себе як про письменника, роздає візитівки, де цей статус уже підтверджено, бере участь у тусовках тих, що теж вважають себе письменниками і т. д. Хтось інший так само вірить, що він гідний того, щоб вести за собою цілий багатомільйонний народ (не буду розповідати, як багато він для цього робить, — усі ЗМІ про те сичать)... Метелик, який наснився був Чжуан-цзи, — це просто метелик у порівнянні з нашими теперішніми апетитами чи то пак «вірами». Всі наші професії, наша «діяльність» є наслідком глобальної самовпевненості і вдавання. В офісі я вдаю з себе вишколеного службовця, вдома — дбайливого батька, у літературних колах — ерудованого і дотепного літературознавця, на стадіоні — футбольного фаната, в церкві — глибоко віруючого... Я немовби розпадаюся на кілька індивідуальностей. Беккет передає цей процес ґротескно: пише, що його персонаж «вірить, ніби він хтось ін-

ший» (с.187); що Магуд — це теж Ворм (с.233); зізнається, що вдає, «ніби це я» (с.248); описує власну субстанцію як слиз і т. п. Оскільки сутність людська у різні моменти життя буває різною, то й нічого дивного нема в тому, щоб давати людині різні імена залежно від ситуації. Це ж навіть цілком за Біблією: Аврам стає Авраамом, Яків — Ізраїлем, Симон — Петром.

У Беккета, правда, інші імена: Мерфі, Молой, Малон, Магуд, Ворм (до цього ми ще повернемось), Базиль... У третій частині «трилогії» їх названо гомункулюсами та «стадом одержимих у мені» й пояснюється, що їх було вигадано, «щоб відтягти мить, коли треба розповідати про себе» (с.138). У цій-таки завершальній частині оповідач обіцяє не збиватися більше на оповідки про тих третіх осіб, говорити лише про себе самого (не вживаючи при цьому сумнівного займенника «я»), але це йому, звісно, не завжди вдається. «Це й досі Магуд говорить», — читаємо на сторінці 157-й. Проблема висловлювання — одна з головних у книжці й загалом у творчості Беккета. Як висловити себе, не деформуючи власної самости? Чи можливо це? Чи не є звернення до акту висловлювання як таке надміром, ілюзією? «<...> Я боюся, маю страх перед тим, що мої слова знову зроблять із мене» (с.137). Перераховуючи персонажів своїх попередніх романів, Беккет підсумовує: «Через них я змарнував свій час» (с.138). Він раз по раз виправляє себе, коментує своє мовлення: «ось де розумне висловлювання»; «це порівняння трохи недоречне»; «ці вирази не мають сенсу»; «не будьмо педантами»; «що це я намірявся сказати?»; «речення незакінчене»; «тут годилося б латиною» etc. Беккетів оповідач не соромиться зізнатися, що не звертає уваги на те, що каже; або що не слід вірити тому, що він каже; що його віру не можна назвати вірою; на означення свого виду діяльности безцеремонно вживає слово «брехня». Такі й подібні твердження можуть видаватися банальною грою в абсурд (в некамюсівському сенсі цього слова). Бо ж ми настільки звикли до слів, що кажемо: «вірую» — і вже віримо, що справді віримо; «вважаю» — і вже вважаємо, що дійсно вважаємо; «переконаний»..., «глибокий»..., «ґеніальний»..., «дякую»..., «Слава Ісусу Христу»... — не злічити всіх тих слів, які від надмірного вживання втратили свою семантичну вагу. Замість комунікативної впевнености Беккет пропонує нам невпевненість, вагання, спотикання.

Відомо, що західна культура логоцентрична. Саме через Слово, як пам'ятаємо з початку Книги Буття, Бог створив світ. Євангеліє від Івана починається зі слів: «Спочатку було Слово...». На Сході маємо інший підхід до слова. «Дао, яке може бути виражене словами, не є постійним дао», — мовиться на початку «Дао де цзин», а далі доступніше: «Той, хто

знає, не мовить. Той, хто мовить, не знає» і «Гарні слова не заслуговують на довіру». Якби не знати, що тільки Бог може бути скрізь одночасно, можна було б сказати, що скрізь одночасно є слова, — коментує ситуацію в навколишньому світі автор «Несказанного». Йому здається, що цей логоцентризм пов'язаний із впевненістю, оптимізмом: «дуже важко не думати, що їх *[тих, що говорять. — І.К.]* надихає якась надія» (с.195). Усвідомлення, ні, не усвідомлення, годилося сказати: переживання власної ніщотности не створює передумов для конвенційного мовлення. Романи Беккета — це агонія мовлення і зокрема літератури як однієї з його форм. Як можлива література, якщо є життя-до-смерти? — так можна сформулювати одне з-поміж запитань, які випливають із «Несказанного». Що чекає на людину в тім кінці агонії? Вічний рай? Вічне пекло? Чистилище? Нічого? Яке те нічого? Що відчуває людина там? Що відчуває людина в раю? У пеклі? Складно збагнути ці трансцендентні явища, поки ми перебуваємо тут, на землі, поки послуговуємося словами, які змальовують нам потойбіччя надто невиразно, слова (а «є тільки вони») безсилі пояснити нам ці явища, слова не належать потойбіччю, вони належать поцейбіччю, тому, незважаючи на тривалу і тяжку боротьбу з мовою, Беккетів оповідач чіпляється за них, за неї, як може, бо говоріння є ознакою життя — «є тільки вони, треба жити далі, це все, що я знаю, їх не стане, я знаю це, відчуваю, як вони полишають мене, буде тиша, коротку мить, добру мить, або це буде моя тиша, та, що триває, що не тривала, що триває завжди, то буду я, треба жити далі, я не можу жити далі, треба жити далі, отже, я житиму далі, треба казати слова, скільки їх є, треба казати їх» (с.255), тільки щоб відтягти час тиші, тож останніми словами в романі є: «я не можу жити далі, я житиму» (с.256). Ще раніше у творі звучали оптимістичні фрази про те, що життя не завершується зі смертю: «Я буду мертвий, але житиму», «смерть не дає нічого, не змінює нічого, нічому не кладе край» (с.180). Але навряд чи можна вважати ці слова думкою Беккета, вони передають лише безпорадність людини перед лицем смерти, її неспроможність змиритися з тим, що якоїсь миті її не стане, залишиться тільки пожива хробакам. Слова Беккета можна розуміти як пародіювання віри в людське безсмертя.

Моментів, де Беккет апелює до певних релігійних уявлень, до біблійних текстів, розсипано по сторінках його книг чимало. «Це голос, що промовляє до мене» (с.192); «вони прагнуть зробити людину з пороху» (с.186); називання стану безмовности, який колись прийде, життям; тема стосунків із господарем — у цих та інших фразах і мотивах відчутна біблійна основа. А ось як дотепно сформульовано перспективу людини здобути вічність: «Таж і саме пекло, хоч яке воно вічне, почалося з бунту

Люцифера. Отже, у світлі цієї далекої аналогії мені цілком вільно вважати, ніби я тут назавжди, проте перебував тут не завжди» (с.130). Біблійне походження має також один із Беккетових гомункулюсів — Ворм. Петро Таращук, який переклав роман з французького варіанту, залишив це ім'я без перекладу, тоді як у рідній Беккетові англійській мові worm — це черв'як. У Псалмі 22, вірші 7, Черв'як виступає образом людини, яка страждає; вважається навіть, що це пророцтво мук Ісуса. Останні слова Христа перед смертю є цитатою із цього псалма: «Боже мій, Боже мій, чому Ти мене покинув?» Тема страждання лейтмотивом проходить через усю Беккетову творчість, ось одне із запитань, яке звучить у романі: «Може, слід надати перевагу незмінному стражданню, а не стражданню, флуктуації якого інколи спонукатимуть до думки, що воно, можливо, зрештою триватиме не завжди?», тож затьмарення біблійного походження імени Беккетового персонажа видається не дуже доречним. У цілому ж переклад Таращука справляє позитивне враження, хоча й ідеальним його назвати важко. От, напр., на сторінці 194-й читаємо: «вони знають, що розмови — найгірша пилка для того, хто не попереджений» (?). Звідки взялася тут пилка — невідомо, хіба що це така редакція російського перекладу, в якому є слово «пытка»: «нет пытки мучительнее, чем неучастие в разговоре».

Окрім алюзій біблійних у різних місцях «трилогії», знаходимо натяки на розмаїті філософські ідеї, перегравання мовних формул. Напр.: «те, що трапляється, має потребу в кому-небудь, із ким воно трапляється» (с.231), — цілком у руслі Платонівської концепції про первинність ідей стосовно речей. Або надмірне підкреслення дихотомії людської сутности, яку переважно пов'язують із Декартом. «Лежу на спині, а моя щока на подушці» (с.14), — це складне речення утворено з двох цілком логічних простих, але протиставний сполучник, який їх пов'язує в одне ціле, творить враження відокремлення щоки від «я», тим самим викликаючи асоціацію з нецілісністю крихкої людської істоти. Вживання сполучників на кшталт а, але, хіба що, все ж — це взагалі Беккетова пристрасть. Ось іще одне речення: «Я знав небагато кімнат, але ця видається мені звичайною» (с.11-12), — очікувалося після «але» чогось протилежного: ця була особливою... Бекетів синтаксис вартий спеціальної розмови, тут додам лише, що останній абзац «трилогії» займає понад 100 сторінок, крапки трапляються дедалі рідше, коми частішають, і читачеві, щоб дотримуватися завданого ритму, потрібно керувати своїм диханням.

Кажуть, що після 80-річчя, ще за життя своєї дружини — щоб не завдавати їй клопоту — Беккет перебрався до притулку-клініки. Там він провів свої останні роки. Дружина померла у липні 1989 року, а він

пережив її лише на кілька місяців. Ще раніше, у 70-х, а особливо у 80-х, він більше викреслював, ніж писав, слова здавалися йому непотрібними плямами. Наприкінці життя його ослаблений організм відмовився підтримувати й будь-які усні розмови. І хоча він ще задовго до того нас попереджував, що слова не мають великого значення, бо вони не важливіші, ніж те, що поза ними, та все ж, допоки підемо вслід за ним, нам залишається водити очима по тих «плямах», які він залишив у історії світового письменства, й підлаштовувати відповідно до них своє дихання. ≡

Костянтин Москалець

Бобок Набокова або Вмирання насолоди

Оригінал великого майстра
на ринку – як це печально!
Кінець року.

Мацуо Басьо

Наприкінці 2009 року мас-медіями прокотилася сенсація, яку гарячі журналістські голови не забарились оголосити «всесвітньою», ба навіть «найвидатнішою подією першої декади нового тисячоліття»: син Володимира Набокова Дмитро зважився опублікувати незакінчений роман батька «Оригінал Лаури»! Цілком поважні критики «з іменами» один поперед одного заходилися роздмухувати цікавість майбутніх читачів. Чи не найбільше мусувалася тема еротичних скарбів, начебто прихованих у тілі роману; по-змовницькому примружуючи око, читачеві прозоро натякали, що йдеться про найзабороненіший нині плід педофільського раю (аякже: «Він розповідав їй про своє сумне життя, розповідав про доньку, що була така, як вона: такого самого віку — дванадцять років; мала такі самі вії — темніші за темну блакить ірисів, такі самі коси…» і т. д.). Павло Бабай, автор передмови до українського перекладу (що з'явився друком на десять днів раніше за англомовний оригінал «Оригіналу…» — перепрошую за мимовільний каламбур) ні на мить не завагався перед ототожненням процесу читання саме цього твору з «еротичною співучастю». За майже одностайними твердженнями, художні вартості та скандальні одкровення «Оригіналу Лаури» стократно перевищували досягнення найгучнішого роману Набокова «Лоліта»; існував, мовляв, таємний ключ, який дозволяв відчитати «Оригінал Лаури» належним чином. Позаяк той ключ було «втрачено назавжди» з огляду на незакінченість твору, читачів запрошували до інтерактивної гри під назвою «створи таємний ключ сам, побудь хоч трохи Набоковим!». Задля цього деякі американські та британські версії роману публікувалися на

перфорованих сторінках. Відриваючи їх (перфоруючи, так би мовити, Лауру), читач мусив скласти роман у тому вигляді, який передбачався невідомим нікому оригінальним задумом Набокова. Як далеко пішли маркетинґові стратегії сучасних видавництв! Якому-небудь провінційному Борхесу з його вавилонськими бібліотеками та письменами Бога на шкурах ягуарів така запаморочлива оргія інтерактивности навіть не снилась! І рецензії він писав на вигадані твори неіснуючих авторів; а от щоб вигадати твір для реального автора та ще й залучити до цього процесу найширші маси покупців, перепрошую, читачів — на таке навіть Борхесові фантазії забракло.

Втім, кожному маркетингу і кожній стратегії рано чи пізно настає край, тоді час братися за розум, тобто переходити до рішучих тактичних дій. Піку або — чого вже там! — оргазму вся ця мас-медійна істерія сягнула в ті дні, коли одночасно з виходом роману в багатьох країнах світу Дмитро Набоков виставив рукопис, сто тридцять вісім карток каталогу, списаних не зовсім упевненим старечим почерком, на нью-йоркських торгах «Крістіс». Приблизна оцінка рукопису, другого за значимістю лота престижного аукціону, склала 400-600 тисяч доларів. Не так уже й багато, якщо подумати.

Проте покупця на цей крам чомусь не знайшлося.

І тоді колесо старанно продуманого та виконаного «розкручування» почало швидко обертатися в зворотному напрямку.

Першими озвалися блоґи об(д)урених читачів. Услід за ними — тверезі голоси професійних критиків і літературознавців, які до певного часу не брали участи в п'янкому шоу суперлятивів, розіграному Набоковим-молодшим та зграйкою хвацьких, добре проплачених піарників, які, вважаючись професіоналами своєї справи, виказували далеко не найкращі ознаки дилетантизму в питаннях як літератури, так і етики. Відтак розчарованими читачами і літературознавцями було сказано чимало в'їдливих і глузливих слів — і на адресу заповзятливих довколалітературних «наперсточників», які зупиняли чесних читачів спокусливими закликами знайти шедевр там, де його ніколи не могло бути, й на адресу непоштивого сина, котрий, подібно до одного з синів ветхозавітного Ноя, виставив голизну батька на привселюдне посміховисько.

Що ж сталося насправді? Добре це чи погано, коли рукописи не горять? Має «Оригінал Лаури» хоч якусь вартість? І, врешті, до якого жанру належить цей твір?

Книжечка, барвисто видана харківським «Фоліо», викликає суперечливі почуття. З одного боку, ніколи не шкодить зазирнути до творчої келії великого майстра, щоб зайвий раз переконатися, яких несамовитих

зусиль вимагає елеґантне й артистичне, сказати б, ажурне письмо, яким завжди залишатиметься для нас письмо Володимира Набокова в його кращих, довершених творах. Тож у цьому плані вчинок Дмитра Набокова ні на що інше, крім щирих слів подяки, здавалось би, й не заслуговує. Але, якщо змінити кут зору, ми не можемо скасувати й печальнішого відкриття: те, «як» зроблено справу, одночасно є тим, «що́» зроблено. Надмірно галаслива кампанія, розгорнута довкола публікації чернеток, цинічний розрахунок на якомога ширші маси покупців, свідоме введення в оману приязно налаштованих до творчости Набокова читачів — ці та інші супутні обставини зводять майже нанівець цінність уроку, закладеного в заготовках до майбутнього роману. Адже властиве місце для наполегливих пошуків синонімів, закреслень, витирань, цитат із Ніцше і штрихами накиданих нотаток про буддизм — у передостанньому томі повного зібрання творів, де зазвичай такі матеріали і публікуються. Безперечно, в оприлюднених фраґментах трапляються яскраві зблиски таланту, що нагадують про вищий час Набокова, про його стилістичну віртуозність, пильне око ентомолога і тонкий слух поета, схильного до непередаваної іншими мовами гри слів. Однак ці чарівні знахідки, ці відігріті цвіркуни, що шаленіють на вересневому осонні, змушуючи пам'ять читача слухняно підтакувати, не можуть, на жаль, подолати задушливо тісного тла «Ориґіналу Лаури». Воно проступає як тягар неохайної старости, важкий дух хвороби, як примарні рухи рук, що самохіть починають повзати скатертиною під час обіду, викликаючи в улюбленого сина не співчуття і жах, а нездоланний сміх. Згадки про органічні виділення й сморід майже нелеґально, та все ж проникають до художнього твору як нотатки зі щоденника реального вмирання. Цей нездоровий документалізм, який фіксує стадії розпаду — огидний сморід ніг, безпорадну боротьбу з нігтями, якусь аж макабричну в своїй невтолимості старечу хіть зі всіма її уявними обмацуваннями білих опуклих сідничок та піхвами юніорського розміру — а ще затяжні й незграбні міркування про «самостирання» та про те, що «процес вмирання внаслідок саморозпаду дає змогу відчути найбільший екстаз, відомий людині», мучать нас якимсь віддаленим відлунням, якоюсь важливою асоціацією, що, відчитана, могла би пролити трохи світла в міазматичний простір «Ориґіналу Лаури». Атож, «знайти «назавжди втрачений ключ».

Ключ той, певна річ, криється зовсім не в нав'язуваному довколалітературними «наперсточниками» карколомному, мовляв, сюжеті, де є «книга в книзі», де, за словами Павла Бабая, «перемикаються наративні реґістри — і читач опиняється у просторі «Моєї Лаури», книги Флориного коханця, на тлі метаморфоз: Флори — Флаури — Лаури». Нема

сенсу сушити голову над чиїмись наївними композиційними версіями, адже фабула і сам задум роману могли би ще тисячу разів помінятися в процесі писання, якби той процес, певна річ, був доведений до кінця. (В цьому місці хочеться зробити застереження: говорячи про «наперсточників», я маю на увазі зовсім інших авторів, ніж Павло Бабай; його передмова — чи не найцікавіший текст у виданій книзі Набокова, незважаючи на поодинокі неправдоподібні перебільшення або надто вже далекосяжні інтерпретації). Замість верифікованого, усталеного автором канонічного тексту маємо нічим не об'єднаний агломерат принагідних нотаток, котрий якщо і складається в якусь химеричну цілість, то апелює до зовсім інших речей, ніж ті, що первісно мав на увазі Володимир Набоков. Куди й до чого відсилає «Оригінал Лаури»?

Насамперед — до тієї ж таки сакраментальної «Лоліти». Неодноразові повертання автора в бік свого найуспішнішого роману помітні неозброєним оком — тут і бідолашна мати, збита на смерть ваговозом, і містер Губерт. Г. Губерт, що десь загубив ґумове «м» зі свого імени, й надто вже впізнавана білява дівчинка. Може, якраз вона і виведе на слід прихованого сюжету та жанру «Оригіналу Лаури»? Може, ми її ще десь зустрічали?

«Флора навряд чи мала чотирнадцять років, коли втратила незайманість зі своїм перевесником», — цими словами сімдесятишестирічний, нагадаю, grand pere Набоков розпочинає третій розділ свого останнього твору, писаного на порозі смерти. Якраз цей пороговий стан та юна білявка, що з'являється не тільки тут (як затяжна обсесія з «Лоліти»), а й у зовсім іншому, призабутому творі іншого російського автора, дозволяють ідентифікувати радше мимовільну, та все ж таки незаперечну пов'язаність «Оригіналу Лаури» з універсальним, за словами Михайла Бахтіна, жанром останніх питань, тобто з меніпеєю. Я маю на увазі «Бобок», невеличке оповідання Федора Достоєвського, яке є своєрідною есенцією меніпейного жанру.

Отже, для введення читача в курс справи — цитата з «Бобка» мовою оригіналу:

— Мне... мне давно уже, — залепетал, задыхаясь, старец, — нравилась мечта о блондиночке... лет пятнадцати... и именно при такой обстановке...

Обставини в «Бобку», що й казати, неординарні. Адже майже вся дія оповідання відбувається в моторошному межичассі вже-не-життя і ще-не-смерті. Оповідач, від імени якого ведеться розповідь, потрапляє на цвинтар, де раптом чує голоси, які долинають із могил. Мерці розмовляють між собою, сваряться, жартують, обмінюються останніми новина-

ми і, незважаючи на те, що розкладаються, мають цілком недвозначні жадання, про які свідчить наведена вище цитата. Цю дивну форму порогового існування, ні життя, ні смерти, один із них, небіжчик філософ, пояснює так: «...наверху, когда еще мы жили, то считали ошибочно тамошнюю смерть за смерть. Тело здесь еще раз как будто оживает, остатки жизни сосредоточиваются, но только в сознании. Это — не умею вам выразить — продолжается жизнь как бы по инерции. Все сосредоточено (...) где-то в сознании и продолжается еще месяца два или три... иногда даже полгода... Есть, например, здесь один такой, который почти совсем разложился, но раз недель в шесть он все еще вдруг пробормочет одно словцо; конечно, бессмысленное, про какой-то бобок: «Бобок, бобок», — но и в нем, значит, жизнь все еще теплится незаметной искрой...»

Але ж якраз про таку форму порогового існування йдеться і в «Ориґіналі Лаури» з його прикметним підзаголовком «Насолода вмирати»: «На дану мить я вмирав аж до пупка разів п'ятдесят менше ніж за три роки, і мої п'ятдесят воскресінь довели, що органам, яких торкалася смерть, не заподіяно ніякої шкоди, бо я вчасно виходив із трансу...» Ну, то йому так здається, що він кудись та ще й вчасно виходив; насправді «пупок», що замогильним відлунням повторюється на передостанній каталожній картці («Пупок мене ніколи не цікавив») є приватним «бобком» Набокова і одним з переконливих свідчень того, що письменник створював свою меніпею вже не так письмом, як самим помиранням. Навіть у такому, фраґментованому вигляді, в «Ориґіналі Лаури» простежуються чи не всі характерні особливості меніпеї, визначені Бахтіним у «Проблемах поетики Достоєвського»: і злободенна публіцистичність (випади проти письменників, сучасників Набокова, зокрема), і вставні жанри (той-таки фіктивний роман «Моя Лаура» або конспект лекції з російської літератури), оксюморонні поєднання, сцени скандалів та ексцентричної поведінки (досить згадати обставини самогубства Адама Лінда, які він сам зафіксував у своїй останній фотосесії або те, як Флора б'є старого Губерта ногою в пах) тощо.

Западаючи дедалі глибше в смерть, Володимир Набоков по інерції продовжував писати. Однак подібні, як сказав би Бахтін, морально-психологічні експерименти наперед приречені на поразку, бо ніколи не можуть бути доведені до кінця. Смерть завжди встигає першою, вмирання руйнує цілісність, людина ще за життя перестає збігатися сама з собою і тоді слід уже не писати, а вмирати остаточно, вчасно виходячи з порогового трансу. Зрозумівши це (а я переконаний, що Набоков зрозумів, інакше він навряд чи занотував би фразу Ніцше), письменник

зробив єдино можливий у його ситуації крок: він заповів спалити те, що профанувало останню, священну для кожної живої істоти мить, не менш священну за мить народження. І в тому, що заповіт не був виконаний належним чином, що короля через тридцять два роки по смерти виставили на всезагальний огляд голим, непогано заробивши на байках про нечувано красивий новий одяг його — в тому жодної провини майстра немає, письменника просто щиро по-людському шкода.

Розчарування «Ориґіналом Лаури» настільки велике, що на посередній переклад Петра Таращука якось уже й не звертаєш уваги. Майстерна гра словами, над якою ще може вряди-годи застановитись англомовний читач, в українському перекладі втрачена повністю. Досить поглянути на такого словесного монстра як «Залозовид» (в ориґіналі «Glandscape»), щоб усе відразу й зрозуміти; от невже не можна ризикнути хоч раз у житті, створивши замість нудної буквальности який-небудь «Гландшафт»? Чимало слушних зауважень про невправну роботу перекладача висловила Ірина Славінська, яка однією з перших відгукнулася на публікацію і, на відміну від анонімного рецензента в «Дзеркалі тижня», який бездумно повторив химерні вигадки «наперсточників», одразу розставила належні акценти. Вона помітила і «мало супровід у вигляді звичайної насолоди», і «фонтанові знадобилося досить часу, щоб забезпечити належну ерекцію», і незнання французької мови, й ряд інших дрібничок, які викликають досаду і, зібрані в такій кількості, перестають бути дрібними, остаточно вбиваючи насолоду від читання і злощасний ориґінал. ≡

Юрій Барабаш

«В Петрополіському лабіринті...»

Петербург у житті й творчості Тараса Шевченка

Витвір самодержавної фантазії та геополітичних амбіцій, символ імперського всевладдя, Петербург од самого свого виникнення фатальним чинником вдерся в історичну долю України та українства. Вже на будівництві міста в тутешніх болотах залишилися кістки тисяч і тисяч українських козаків та посполитої людности. Звідси спрямовувалися акції, що мали на меті адміністративне й військове приборкання України, остаточну ліквідацію її автономних прав і вольностей, скасування гетьманства, зруйнування Запорозької Січи. Тут формувалися в теорії, запроваджувались у практику ідеологія «єдинонеподільности», політика й методи розтління української еліти, інфікування її вірусом малоросійства й послушенства, стратегія і тактика духовної інвазії проти національної культури, позбавлення її самобутности й перспектив розвою, розчинення в «російському морі». Столичне місто притягувало до себе творчі та інтелектуальні сили з національних околиць імперії, і найбільше саме з України, для якої подібне «донорство» означало власне духовне знекровлення, а водночас об'єктивно сприяло зміцненню чужої держави[1].

Не можна заперечити, що багатьом талановитим українцям Петербург як центр суспільно-політичного та культурного життя імперії відкривав доволі широкі перспективи освіти, фахового вдосконалення, виходу на передові рубежі науки й культури. Однак давалося це не дурно: традиційно Петербург був для українського менталітету містом ностальгії; хоч би як успішно складалася тут доля українця, хай він робив блискучу кар'єру, навіть сягав державної височини, аж до підніжжя

імператорського трону, — ностальґія ніколи не полишала його, ятрила душу протягом усього життя. Та набагато страшнішою ціною успіху було духовне заламання, прийняття імперських «правил гри», які передбачали національне роздвоєння (часто-густо й повне забуття свого первородства, а то ще й аґресивне яничарство), відмову від рідного слова, інтеґрування в імперську систему, в так звану «загальноросійську» культуру. Небагато було в чималій столичній українській діаспорі одинаків (на щастя, вони все ж траплялися), котрі знаходили в собі досить духовних сил для спротиву імперській звабі змалоросійщення).

Тим дивовижнішим феноменом, постаттю воістину унікальною, гідною подиву в своїй національній цілісності, «самотності й пристрасності» (Ю. Луцький) виростає на петербурзькому тлі Шевченко. Поза цим фактом, без усвідомлення його як засадничо важливого, як вихідної, визначальної позиції годі уявити, чим був Петербурґ для Шевченка, зрозуміти амбівалентність проблеми, її доволі скомпліковану діалектику.

Справді-бо, з одного боку, саме тут, у Петербурзі, Шевченко отримав відпускну, скинув пута кріпацтва, тут розкрився його ґеній і він здобув визнання («...А ще, може, й славу...») як художник і національний поет-пророк; зрештою, тут, поміж друзями і симпатиками, в навчанні, у праці — часом натхненній, часом заради банального заробітку, — в романтичних мріях та й, ніде правди діти, не без молодечих розваг і пустощів минули літа молодії... А з другого боку, молодість його й обірвалася також тут, у петербурзькому казематі, звідси почалася хресна путь на десятирічне заслання, повернувшись після якого, він тут-таки, в Петербурзі, невдовзі й скінчив свої земні дні.

Петебурґ — центр і символ миколаївської «сатрапії» — визначив один із найважливіших лейтмотивів, щобільше, цілий тематичний і семантичний шар творчости Шевченка; саме́ ім'я Петербурґа, образ Петербурґа, метафора Петербурґа маркують провідне — антиімперське — спрямування, історіософські та націософські підстави його поезії.

До Петебурґа сімнадцятирічний Шевченко, козачок П. Енґельгардта, ротмістра лейб-ґвардії уланського полку, прибув приблизно 16 червня 1831 року. Прибув із загрожено польським повстанням Вільна разом із іншими двораками та валкою возів, навантажених панським добром. Імовірно, саме ці вісімсот верст він згадає потім у «Катерині», розповідаючи про шлях героїні на Московщину:

Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..

Так почався перший, шістнадцятирічний Шевченків петербурзький період; другий, після заслання, тривав лише три роки — вже до смерти.

У суто біографічному аспекті обидва періоди шевченкознавством досліджувалися ретельно, тож маємо нині доволі широку й докладну картину перебування Шевченка в Петербурзі. Встановлено хронологічні координати, багато конкретних дат, аж до точних чисел. Означено основні віхи, події, сказати б, «сюжет» цього перебування, його топіку, адреси — від першої, у будинку Мартинова (вул. Мохова, теперішній № 32), до останньої, майстерні в Академії мистецтв, звідки жалобний шлях проліг на Смоленський цвинтар, а згодом на дніпровську кручу... Нарешті, окреслено, принаймні у значній частині, оточення поета на різних етапах його петербурзького життя, коло його шанувальників і протекторів, друзів, земляків, знайомих, однокашників по Академії, адресатів і кореспондентів тих літ... Усе це — підсумок копіткої праці шевченкознавців різних генерацій як в Україні, Росії, так і на еміґрації (В. Маслов, О. Кониський, М. Чалий, М. Новицький, К. Чуковський, М. Шаґінян, П. Зайцев, Є. Кирилюк та ін.). Багатий і корисний фактичний матеріал містять монографії М. Моренця, П. Жура, спеціально присвячені темі шевченківського Петербурґа, окремі її аспекти розглядає М. Гаско (див. також: Шевченківський словник: У 2 т. — К., 1976—1977). Звісно, цілком можна припустити, що архіви досі ще ховають якісь факти й подробиці, не можна виключати, що й значущі, тож пошукова робота триває і, слід сподіватися, триватиме. Однак вектор дослідницьких зусиль щодо петербурзької проблематики мусимо спрямувати не тільки у бік «чистої» фактології, хоч і яка вона важлива; окрім пошуку невідомого і поряд із ним, наспів час перегляду відомого, точніше, позірно відомого, окрім накопичення нового — уточнення і переосмислення «старого», очищення його від кон'юнктурно-ідеологічних нашарувань. Ідеться про ті ґвалтом накинуті шевченкознавству, підпорядковані псевдоінтернаціоналістським, «русоцентричним» на-

становам упереджені потрактування, штучні акценти, умисні замовчування та й просто викривлення, які протягом десятиліть заступали суть проблеми, а при тому заполонили спеціальну, навчальну, популярну літературу, набули хрестоматійного, канонічного характеру. Сконцентроване вираження ця тенденція здобула, головно, у двох «петербурзьких» міфологемах — про нібито саме у Петербурзі зміцнілу любов Шевченка до Росії та про вирішальний вплив на духовне становлення поета тієї течії російського суспільного руху, що її прийнято характеризувати оксюморонним терміном «революційно-демократична». З огляду на це потребують уваги, об'єктивного висвітлення та нового осмислення деякі сутнісно важливі моменти петербурзького періоду біографії Шевченка, тодішні поетові настрої, погляди, інтереси, коло його дружніх стосунків та ідейно-творчих зв'язків[2].

Панівним настроєм молодого Шевченка, про що незаперечно свідчать його тодішні листи й поетичні твори, з перших кроків петербурзького життя була туга за рідним краєм, за Україною. І невідривно від цього, як другий бік медалі, — відтручення від чужого, ба більше, відраза до нього й, за конкретних умов, чи хоче хтось там це визнавати, чи ні, до всього російського. Питома й визначальна для структури всього Шевченкового світовідчування опозиція «материзна — чужина», «Україна — Московщина» формується й уперше достоту чітко оприявнюється саме тут, у Петербурзі. Щасливий парадокс полягав у тому, що отой чужий, за суттю своєю ворожий Петербург значною мірою став для молодого Шевченка каталізатором особливо загостреного відчуття своєї українськости, активізації національної пам'яти, імпульсом для усвідомлення й утвердження національної ідентичности.

Спочатку, як воно з правила і буває, даються взнаки чинники здебільша суто життьового, побутового рівня. Гнітить чуже довкілля, шарпає нерви нетямущість чужих людей, з якими важко порозумітися; звертаючись до Г. Квітки-Основ'яненка з проханням надіслати для етюдів з натури дівочу сорочку, плахту і кілька стрічок, поет пояснює роздратовано: «...Наймав прокляту московку — і дуже делікатну *мадам*, щоб пошила мені дівочу сорочку, — не втне та й годі, хоч кіл на голові теши...» (лист від 19 лютого 1841 року). Чужа навіть їжа; в лютневому листі 1843 року Шевченко жартома докоряє Я. Кухаренкові за те, що той написав йому про вареники: «Бо проклятуща ота страва, що ви розказували, неділь зо три снилась». Дошкуляють петербурзький клімат, безрадісний північний ландшафт. «...Ми пропадаємо в оцьому проклятущому Пітері, щоб він замерз навіки, тут тепер 10° морозу...» — скаржиться Шевчен-

ко тому ж таки Я. Кухаренкові 30 вересня 1842 року. І трохи пізніше, 25 січня року 1843-го, — Г. Тарновському: «...А я... чортзна-що, не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болотові та згадую нашу Україну...». На цьому тлі особливо виразно постають в уяві й у поезії картини рідної природи:

... І сонце гляне — рай, та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
(На вічну пам'ять Котляревському),

теплішими стають згадки про родину, болючішим — душевний дискомфорт, відчуття самотности, сирітства. Актуалізується традиційний народнопісенний мотив поневірянь козака на чужині, де

... не ті люде —
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити

(«Думка — Тече вода в синє море...»), його трагічної загибелі «в чужім полі» *(«Думка — Вітре буйний, вітре буйний...»)*, «на чужій сторонці» *(«Думка — Тяжко-важко в світі жити...»)*.

Особливої гостроти набуває проблема мови, саме вона надає «чужій сторонці» цілком реальної географічної та національної адресації. Характерні два ранні листи до брата Микити: «...Будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому», — просить Шевченко в листі від 15 листопада 1839 року й додає: «...нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами...» В наступному листі (2 березня 1840 року) він говорить про те саме значно різкіше: «...я твого письма не второпаю, — чортзна по-якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським». Далі тема розвивається по висхідній; хутко замість мови «московської» в листах з'являється «кацапська», «черстве кацапське слово» (до Я. Кухаренка, 30 вересня 1842 року), головне ж, стає очевидним, що Шевченкове супротиставлення рідної і чужої мов од початку не було просто собі суто

емоційно-ностальґійною реакцією («нехай... поплачу»), що воно має засадничо важливу семантичну підставу: означення «московська» («кацапська») мова маркує для поета такі узагальнені поняття, як «москальство», «москалі», — властиво, синоніми «чужинства», «чужих людей». У щойно згадуваному листі до брата, арґументуючи своє настійне прохання писати до нього тільки українською, Шевченко наводить трохи змінений чотиривірш з тоді ще не надрукованої поезії «Думка — Тече вода в синеє море...»:

Бо москалі чужі люде,
Тяжко з ними жити,
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Осмислення поняття чужинства поглиблюється у посланні «До Основ'яненка»: тепер «чужі люде» трансформуються у «ворогів»:

А до того — Московщина,
Кругом чужі люде.
... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!

Ті, хто будь-що хотів бачити Шевченка палким речником «віковічної дружби», певно, могли би послатися на те, що поезія «До Основ'яненка» належить до ранніх творів Шевченка (дату написання, 1839 рік, встановлено опосередковано), тож слід, мовляв, мати на увазі його подальшу еволюцію в потрактуванні «москальської» теми. Показово, однак, що Шевченко послідовно включав послання до всіх своїх видань — до першого «Кобзаря» (1840), до «Чигиринського Кобзаря» (1844) і до останнього (1860), тобто не вважав його, сказати б, помилкою молодости (інша річ — цензурні купюри в найгостріших місцях публікацій, та це вже, зрозуміла річ, поза авторовою волею). Що ж до подальшої еволюції, то досить бодай згадати такі твори, як «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...», «Сон — У всякого своя доля...», «Великий льох», «Кавказ», «І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм в Украйні і не в Украйні моє дружнєє посланіє», аби пересвідчитися, що головним напрямком цієї еволюції було аж ніяк не пригасання, навпаки, загострення антимо-

скальського начала, перехід од переважно емоційних реакцій на концептуальний рівень, до історіософських та націософських узагальнень. Той факт, що майже всі названі поезії (за виїмком комедії «Сон») створено Шевченком поза межами Петербурґа, під час першої та другої подорожей в Україну або під свіжими враженнями від такої подорожі («Чигрине, Чигрине...» — при поверненні з України, в Москві), жодною мірою не ставить під сумнів роль петербурзького досвіду поета в їхньому створенні; цілком очевидно, що чимало відбитих у них настроїв та думок зароджувалися саме в умовах Петербурґа.

Чим характерні ті умови,та атмосфера, в якій жив у Петебурзі Шевченко? Тут варто повернутися до наведеного щойно мотиву «ворогів» з послання «До Основ'яненка». Написане послання якраз у Петербурзі, однак річ у тім, що ні поетове листування, ні повість «Художник» (маючи на увазі її автобіографічну складову), ані спогади сучасників не подають свідчень про чиюсь ворожість чи бодай антипатію до нього з боку довкілля на різних етапах і в різних умовах петербурзького життя. Звичайно, кріпацька доля не мед, але й поміж двораками пана, тим більше поза сферою своїх обов'язків козачка, — скрізь, у малярській артілі В. Ширяєва, куди його законтрактував на чотири роки П. Енґельгардт, у рисувальних класах Товариства заохочення художників, потім, коли вже прийшла воля, поміж однокашниками по Академії, а невдовзі й у вельми репрезентативному петербурзькому літературно-мистецькому середовищі (до якого, між іншим, він увійшов напрочуд легко), Шевченка огортали щира зацікавленость, приязнь, підтримка, пізніше, коли він заявив про себе як поет, то й захоплення, найперше, звісно, поміж земляками. Тож симпатиків і приятелів не бракувало, тим більше що молодик умів приятелювати, був людиною товариською, веселою, мав хист до жарту, анекдоту, пісні, не відмовлявся від участи в дружніх вечірках, застіллях (аж до «мочемордія» включно). Як свідчить М. Костомаров, у товариському колі Шевченко «майже ніколи... не виявляв того меланхолійного настрою, яким пройнято багато його віршів»[3].

Знайомство 1836 року в Літньому саду з українським художником І. Сошенком, на той час т. зв. «стороннім учнем» Академії мистецтв, стало воістину доленосною подією тих літ, у певному сенсі й усього Шевченкового життя. Раз — що І. Сошенко познайомив Шевченка з К. Брюлловим, Мих. Вієльгорським, О. Венеціановим, В. Григоровичем, останні двоє — з В. Жуковським. Знані й впливові представники столичної культурної еліти — честь їм і дяка — відразу розгледіли в молодому Шевченкові великий художній талант, влаштували вику-

плення його з кріпацької неволі (1838), це відкрило перед ним двері Академії мистецтв, причому Брюллов узяв Шевченка до свого класу. Тоді ж таки Шевченко запізнався з Ф.Толстим, який пізніше багато зробив для звільнення поета із заслання і повернення до Петербурґа. Другою, без пересади, історичною Сошенковою заслугою є те, що він звів Шевченка також із Є. Гребінкою, підтримку якого, поза іншим — і матеріальну, в самоосвіті та літературному становленні Шевченка годі переоцінити. На літературно-мистецьких вечорах у Гребінки Шевченко відкривав для себе окремі грані інтелектуально-творчого Петебурґа, зокрема українського («малоросійського») його прошарку, тут, поряд з І. Панаєвим, В. Далем, В. Бенедиктовим, П. Єршовим, майбутніми петрашевцями М. Момбеллі та О. Пальмом, бували М. Маркевич, С. Гулак-Артемовський, Н. Кукольник, А. Мокрицький, той-таки І. Сошенко. Теоретично можна припустити, що на тих вечорах Шевченко міг зустріти і Гребінчиного ніжинського однокашника М. Гоголя, але жодних свідчень про це немає. Гребінка належав якраз до тих, як уже відзначалося — не вельми численних, членів петербурзької української діаспори, котрі, попри вимушені компроміси «загальноросійського» штибу, все ж таки зберігали й оберігали свою національну самототожність. Саме Гребінка перший поцінував Шевченкові поезії і став, по суті, його літературним хрещеним батьком, усіляко сприяв виданню (коштом П. Мартоса) «Кобзаря», надрукував у 1841 році в підготовленому ним альманасі «Ластівка» баладу «Причинна», три вірші Шевченка й уривок з поеми «Гайдамаки». Задля повнішого уявлення про обставини й атмосферу першого періоду перебування Шевченка в Петербурзі варто згадати про академічне товариство (К. Йохим, Г. Михайлов, П. Петровський та ін.), веселі обіди у знаменитій кухмістерській мадам К. Юргенс, про дружні стосунки з німецькими петербурзькими родинами Фіцтумів і Шмідтів... Щиро кажучи, не те що «ворогів», відвертих чи прихованих недоброзичливців, — байдужих до молодого Шевченка в цьому колі не бачимо, були самі прихильники, меценати, добрі друзі.

Звідки ж оті нарікання на «ворогів»? І коли — року 1839-го, якраз у зоряні часи Шевченкового життя, коли сталося «Овидиево превращение» вчорашнього кріпака у вільного учня славетної Академії мистецтв, постійного відвідувача, сливе мешканця майстерні самого «Карла великого» — К. Брюллова... Що це було — запізніле поетичне відлуння недавніх настроїв самотности в чужому світі? Над міру загострена юнацька реакція на якусь скороминущу образу? Не виключене й те, і друге. Ймовірним, проте, видається, що причина лежала

глибше: життя обернулося успішно, але надто раптово, щоб повірити в його сталу безхмарність, десь у несвідомому непокоїло передчуття нетривкости того, що відбувалося, внутрішній дискомфорт очікування нещасливих змін. Та й накопичувалися симптоми, які свідчили про нерозуміння з боку оточення, навіть найближчого та найприхильнішого, про нестерпно болюче для тонкої, дітктивої вдачі митця відчуття браку справжньої душевної суголосности, спільности ідеалів, передовсім національних. Неминучим наслідком була двоїстість настроїв, поривань, психоповедінкових рефлексій. Про це маємо свідчення самого поета і неодноразові. Ще у петербурзькій російськомовній поемі «Тризна» вловлюємо мотиви самотности, «непостижимой тоски» поміж доброзичливими, але все ж за духом своїм чужими людьми:

... О чем-то тихо он вздыхал
И думой мрачною летал
В стране родной, в стране прекрасной...

Пізніше, вже на схилі життя, в щоденниковому записі (1 липня 1857 року) Шевченко згадує, як тому майже двадцять літ він, «ничтожный замарашка», якимось дивом «из грязного чердака... на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств», до майстерні «величайшего художника в мире», чиїми «наставлениями и дружеской доверенностью» був ущасливлений. Він повною мірою усвідомлював, що «живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб» і що йому випав унікальний жереб, фантастична можливість осягнути «глубокие таинства» під керівництвом «такого учителя, каким был бессмертный Брюллов»... Так, він усе розумів, але при цьому — «что же я делал? Чем занимался в этом святилище?» Важливе зізнання: «Странно подумать. Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его (К. Брюллова. — Ю. Б) дивными произведениями я задумывался и лелеялл в своем сердце своего слепца Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалася степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести».

Так от який вигляд має це все: життя зовнішнє, повсякденне — і життя душі, свідомости (й несвідомого) плинули неначе на різних «поверхах». Були ейфорія допіру здобутої волі, щаслива нагода спілкування з великим Учителем, з іншими цікавими, гідними поваги людьми, з друзями й однокашниками, радість визнання перших успіхів — срібна академічна медаль, були й інші, молодому вікові притаманні радощі... І був, як бачимо, закритий від сторонніх очей світ Шевченкових думок і прагнень, прихований під поверховим шаром бік його внутрішнього життя, цілком, по вінця наповненого Україною і тільки нею.

До кого можна було з цим прихилитися душею? У листах — до Квітки, Кухаренка, О. Бодянського. А безпосередньо у Петербурзі? Щасливим виїмком став Гребінка, але ж — виїмком. Абсолютна більшість петербурзьких земляків надто вже адаптувалися до імперської реальности й «владичної» (до цього означення вдасться згодом Гоголь у своїй суперечці з О. Бодянським саме в зв'язку з Шевченком) російської мови, щоби дихати з Шевченком водно, перейнятися тими самими національними ідеалами. Симпатики, навіть найщиріші, з числа росіян мали, треба визнати, як і решта освіченої столичної публіки, доволі туманне, у кращому разі романтично-ідилічне уявлення про «Малоросію-Авзонію» і в літературних вправах талановитого провінціала на «наречии» вбачали щось на зразок дивацтва, якщо не позування. Це, звісно, не могло спантеличити Шевченка, — він надто вірив у свій талан, своє покликання і надто добре пам'ятав, «чиї ми діти», — та не могло й не пригнічувати. А були ж, поряд із глухим нерозумінням, поблажливими порадами друзів, правдивих, а чи позірних, ще й криві посмішки і кпини петербурзької кололітературної дрібности, були бундючні повчання високочолих журнальних авторитетів з репутацією «демократів», які не приховували своєї великодержавницької ворожости, і то не просто до поета, а до того, чим він жив і дихав.

У надрукованій в «Отечественных записках» рецензії на альманах «Ластівка» В. Бєлінський висловлював криводушний жаль і співчуття на адресу авторів, які, мовляв, даремно витрачають свої сили, «пишучи по-малоросійському», бо «немає малоросійської мови, а є обласна малоросійська говірка...» Поміж такими «маленькими обдаруваннями», як Котляревський, Квітка, Гребінка, П. Куліш, не міг Шевченко не впізнати і себе. «...Мене тут, — пише він до Я. Кухаренка, — і земляки, і не земляки зовуть дурним, воно правда, але що я маю робить, хіба ж я винен, що я уродився не кацапом або не французом». Російськомовна поема «Слепая» була спробою компромісу, і за неї поет суворо себе

картає: «...плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам, черствим кацапським словом». І запитує з відчаєм: «Що нам робить, отамане брате? Прать против рожна чи закопаться заживо в землю...» Питання щире, хоча, властиво, риторичне, свій вибір Шевченко вже зробив давно: цитований лист до Я. Кухаренка датовано 30 вересня 1842-го, а за рік перед тим вийшли «Гайдамаки», вступ до яких став відкритою декларацією про твердий намір таки «прать проти рожна». Своїх «нерозумних дітей», «синів»-гайдамаків Шевченко подумки виряджає додому, в Україну, якомога далі від чужини, від тих «письменних, дрюкованих», «мудрих» людей, чиє «...розумне... слово / Брехнею підбите».

«Мудрі» люди, як і слід було чекати, не забарилися з відповіддю на цей маніфест непокори. У травневому числі за 1842 рік «Отечественных записок», чиїм читачам уже, мовляв, «відома думка наша щодо творів так званої малоросійської літератури», рецензент знову відгукнувся на «нову спробу співань п. Шевченка», порадивши «добродієві сочинителю» відкинути «всяке зазіхання на титло поета».

Чи можна визнати переконливим висунуте свого часу припущення, нібито цей самий рецензент (тобто В. Бєлінський) у тих самих «Отечественных записках» схвально відгукнувся на «Кобзар», факт з'яви якого каменя на камені не залишав від безцеремонних розумувань критика стосовно «так званої малоросійської літератури»? Їй-право, куди логічнішою видається позитивна реакція Бєлінського на арешт і заслання Шевченка — цього, як він висловлювався у листі до П. Аннєнкова (грудень 1847 року), «хохлацького радикала», що мав бєзсоромність написати «два пасквілі — один на ґ[осударя] і[мператора], другий — на ґ[осударыню] і[мператрицю]»: «Мені не шкода його, був би я його суддею, зробив би не менше»[4]. Шевченкові ці судження «революційного демократа» й «володаря дум» (у тім числі, якщо повірити деяким коментарям не дуже давніх часів, і дум самого поета), певна річ, не були відомі, тим більше, що в цей час він, на втіху Бєлінському та йому подібним, уже перебував там, де козам роги правлять; раніше, в Петербурзі, він пречінь один раз бачив «несамовитого Віссаріона» на вечорі в О. Струґовщикова, зате, поза сумнівом, читав ним про себе написане.

Тут не уникнути дражливого зіставлення: перші літературні виступи Шевченка, як перед тим — по-людському — і його самого, підтримали не «революційний», а консервативний Петербурґ, не «Отечественные записки», відомі своєю прогресивною репутацією, а реакційний (без лапок) «Маяк», редагований П. Корсаковим і одіозним С. Бурачеком; як цензор,

Корсаков дав дозвіл на видання «Кобзаря» (пізніше — і «Гайдамаків»), потім, уже як рецензент, позитивно поцінував його на сторінках «Маяка». До речі, радянське шевченкознавство саме прихильністю цього видання мотивує різко критичне ставлення Бєлінського до Шевченка; проте якщо така мотивація і мала місце, вона аж ніяк не прикрашає критика, який на догоду своїм кон'юнктурним ідеологічним зацікавленням перекреслював великий поетичний талант, а разом і цілу літературу, цим талантом репрезентовану.

Справедливість вимагає відзначити, що не так поставилися до Шевченка, коли він після заслання повернувся до Петербурґа, молодші колеґи Бєлінського з того самого ідеологічного табору (що його, до речі, зазвичай прийнято розглядати гамузом) — М. Добролюбов та М. Чернишевський. Перший на сторінках «Современника» (1860. — № 3) прихильно відгукнувся на вихід «Кобзаря» 1860 року, осібно закцентувавши народність Шевченкової поезії; другий (1856) не тільки згадав добрим словом проскрибовану творчість Шевченка, який на той час перебував на засланні, а й висловився в цілому про українську літературу, відзначивши, що, маючи такого поета, вона належить до великих літератур і «не потребує нічиєї ласки» (Современник. — 1861. — № 1).

Певна річ, це було щось принципово інакше, ніж давні вихватки Бєлінського, але ж все-таки хвала від хвали різниться. Коли Добролюбов 1860 року хвалив Шевченка за буцімто мало не «любовне» зображення у «Гайдамаках» помсти, убивств і «жахів», поет уже був автором творів зовсім іншої моральної спрямованости — таких, як «Не спалося, а ніч, як море...», «Москалева криниця» (друга редакція), «Злоначинающих спини». Шевченко, певно, не міг не бути задоволений високими оцінками Чернишевського, але його, як і раніше власні, заклики до «сокири» він поступово (див. вірш «Я не нездужаю, нівроку...») переріс і відкинув («Бували войни й військовії свари...»). Так, радикальний Петербурґ зустрів Шевченка, який повернувся із заслання, без колишніх зневаги і ворожости, радше співчутливо й зацікавлено, але глибокого знання поетової творчости, розуміння її національної природи і світового масштабу все-таки не було. Навіть М. Михайлова, щирого шанувальника й тонкого перекладача Шевченка, шокувала спроба П. Куліша поставити його поряд із Шекспіром і Шіллером, доречнішими видавалися паралелі з поетами рівня О. Кольцова і Р. Бернса. Не було, треба визнати, й зустрічного розуміння, ба й інтересу з боку Шевченка, про суголосність поглядів і позицій, якусь духовну близькість, «дружбу революціонерів» годі й говорити: кілька мимобіжних зустрічей, та й то

засвідчених лише третіми особами, і жодної згадки самим Шевченком — ні в листуванні, ні в Щоденнику, — бодай імени кого-небудь із тих, кого йому намагатимуться накинути як ідейних душпастирів...

На цьому тлі спокусливою може видатися спроба замінити (втім, у рамцях тієї ж «русоцентричної» схеми) міф «революційно-демократичний» — консервативним або слов'янофільським. Адже цілком реальними є щойно згадувані факти спілкування Шевченка у перший петербурзький період з П. Корсаковим і С. Бурачеком, не кажучи вже про таких його протекторів і меценатів, як Є. Гребінка, В. Жуковський, графи Мих. Вієльгорський і Ф. Толстой, прямо сказавши, далеко не революційно налаштованих... Під час другого й останнього свого перебування (і напередодні повернення) у Петербурзі Шевченко контактував зі слов'янофільською Москвою, зокрема з близькими до слов'янофільства земляками — О. Бодянським і М. Максимовичем, із С. Аксаковим і його синами — Іваном та Костянтином, цікавився постаттю і творчістю О. Хомякова, назвавши в Щоденнику його вірш «Кающаяся Россия» «прекрасным стихотворением». Однак усе це не зашкодило ні появі в'їдливої репліки на адресу того ж Хомякова у вірші «Умре муж велій в власяниці...», ні конфлікту з газетою І. Аксакова «Парус»... Шевченко, за всієї своєї симпатії до слов'янської справи і, з другого боку, за толерантности окремих слов'янофілів до справ українських, надто ясно розумів, що однодумцем ні з Хомяковим, ані з іншими слов'янофілами він не є і не може бути (питання в усій його складності досліджено І. Дзюбою у монографії «У всякого своя доля» ще року 1989-го).

Тож проблеми вибору між двома полюсами для Шевченка не існувало. Змагання «західників» зі слов'янофілами, їхні суперечки про минуле й майбутнє російської імперії його не обходили й не хвилювали. У всякого своя доля... Його доля судила йому Петербург, і то на цілу третину життя, і, зрештою, ті роки були не найгіршими. Але розум, душа, талант за всіх умов, скрізь і завжди належали тільки Україні.

* * *

Свого часу К. Чуковський звернув увагу на такий гідний розмислу момент, що в «Кобзарі» 1860 року, який складався переважно у Петебурзі, власне, немає Петербурґа — ні Василівського острова, ні Брюллова й Академії мистецтв, назагал багато чого й кого; «якось вони не вміщувалися у «Кобзарі», якось залишалися поза обкладинкою »Кобза-

ря», для них наче не було навіть слів у Шевченка, — ні образів, ні ритмів, ані лірики»[5]. І справді, всі найзаповітніші слова, образи, ритми, вся поетична просторінь під обкладинкою «Кобзаря» були віддані Україні. Знайдемо хіба що кілька штрихів, які маркують петербурзьке тло, зокрема присвята «Катерини» В. Жуковському. Подібне і з «Гайдамаками»: якби не присвята В. Григоровичу — «на память 22 апреля 1838 года» (день звільнення Шевченка з кріпацької неволі), якби не згадки про чужину й не адресна полеміка з антиукраїнською петербурзькою критикою у вступі, й на думку би не спало, що поему створено у Петербурзі.

Не подивуємо з відзначеного нéзбігу змісту й географії, коли візьмемо до уваги наведені вище щоденникові зізнання Шевченка: як за мольбертом у брюлловській майстерні він плекав у своїй уяві не античних героїв, а постаті «слепца Кобзаря и своих кровожадных Гайдамаков», «мученические тени наших бедных гетманов», як «не мог отвести своих духовных очей» від образу далекої України і подумки «занимался... сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу». Хоча Шевченко не подає тут конкретних назв, наважимося висловити думку, що передовсім до тих крамольних — не самою лише «малоросійською» мовою, а всім змістом і духом, — поезій належала поема-комедія «Сон — У всякого своя доля...», це, за пізнішим визначенням слідчих, його «самое наглое сочинение», «исполненное самых наглых и дерзких описаний Высочайшего дома», чим і зумовлена була фатальна роль твору в подальшому поетовому житті.

З погляду національно-філософського змісту й спрямованости поеми її кульмінаційним пунктом є монолог ліричного протагоніста, який, стоячи біля пам'ятника мідному вершникові, вчиняє історичний позов як проти Петра I — «первого», що «розпинав / Нашу Україну», так і проти Катерини II — «второй», яка остаточно «доканала / Вдову сиротину». Національно-філософський аспект зливається тут з історіософським, національна образа — з осягненням трагізму національної історії: «Тяжко, тяжко мені стало, / Так, мов я читаю / Історію України». Нéраз оспівані іншими поетами величні «стогни» Петерурга Шевченко читає як просякнуті кров'ю сторінки цієї історії. Наче свідки «На страшному на сýдищі» над «аспидом неситим», в його уяві з'являються тінь підступно згубленого у петербурзькому казематі «вольного гетьмана» Павла Полуботка і «біла пташка» — збірна душа тих, кого «цар мусянджовий» колись «Загнав, голих і голодних, / У сніг на чужúну» й на їхніх кістках «заклав столицю». (Відлуння цих мотивів знаходимо в містерії «Великий льох»).

За визначенням Івана Франка, «Сон» — се велике оскарження «темного царства» за всі теперешні й минувші кривди України...».

Доречним буде зіставлення Шевченкової теми Петербурґа з так званим «петербурзьким текстом російської літератури» (концепція В. Топорова). З одного боку, автор «Сну», перебуваючи, рад-не-рад, у загальноімперській просторіні, не відгороджений від контексту російської літератури, тож природно, що з її «петербурзьким текстом» поема певним чином корелює — зокрема на фабульно-мотивному рівні. З другого, саме в цих кореляціях вочевидь оприявнюється концептуальна супротиставність поглядів і потрактувань. Стосовно цього якраз вельми характерний згаданий щойно епізод з «мідним вершником»: навряд чи може бути сумнів у тому, що це ремінісценція до знакового для російської літератури й великоросійського менталітету пушкінського мотиву і разом сливе неприхована полеміка з ним. Притому розходження тут не тільки й не стільки ментальні (їх, до речі, подибуємо ще до Шевченка, і то в межах самого «петербурзького тексту російської літератури» — в М. Гоголя); це розходження політичні, ґрунтовані на історіо- та націософській проблематиці. Як не приймав Шевченко, за свідченням Я. Полонського, «(псевдо)українського тексту» пушкінської «Полтави», так відкидав він і його «петербурзький текст», зокрема образ «мідного вершника», — відкидав саме під українським поглядом. Національна історична пам'ять категорично не дозволяла Шевченкові погодитися з ґлорифікацією Петра І і «города Петрова»; для українського поета «будівничий чудотворний» первісно був і за всяких умов залишається «скаженим Петром», розпиначем України, а «дитя Петрове» — імперським монстром. Тому ліричний герой-оповідач у Шевченковому «Сні» не обмежується, подібно до пушкінського Євґенія, несміливим «Буде́ ж тобі...», щоб тут-таки дременути від мідного боввана; він стає до бою з ним, з усім самодержавним Петербурґом, і за зброю обирає соціальну сатиру, ґротеск, нищівний, аж до брутальности, сміх. Це робить «Сон» засадничо і якісно новим явищем як в українській літературі, так і в «петербурзькому тексті» всієї підімперської літературної просторіні.

З певною мірою умовности можна вважати передвісником Шевченкової поеми фраґмент Г. Сковороди (1758), відомий під назвою «Сон», де в манері, близькій до макабричних ґротескових візій Г. Босха і Ф. Ґойї, зображені мерзенні «зваби людського життя у різних місцях», зокрема в «палатах царських». Деякі дослідники, щоправда, вважають цей фраґмент усього-на-всього приватним записом сновиддя; так чи

ні, а цілком імовірно, що в ньому відбилися враження автора від перебування замолоду в Петебурзі, у придворній капелі. «Сон» Сковороди побачив світ лише через два століття (1962) і, звісно, Шевченкові не був відомий, проте на сьогодні він уже становить літературний факт, який дає підстави для типологічних зіставлень. Ще більше надається для таких зіставлень хронологічно близька до Шевченкової поеми тема Петебурґа в М. Гоголя. В межах «петербурзького тексту російської літератури» Гоголь започаткував антиромантичний, здемонізований міф Петербурґа, виявивши при цьому ментально відмінний від великоросійського кут зору на уславлену столицю, погляд «іншого», спостерігача з національної околиці імперії. Однак то був усе ж таки погляд радше простакуватого коваля Вакули («Ніч перед Різдвом») або трохи розгубленого і трохи іронічного ніжинця («Невський проспект»), ніж уповні свідомого своєї національної ідентичности українця, його «інакшість» — радше провінційно-реґіональна, «малоросійська», ніж правдиво українська. До Шевченкової національної самосвідомости й — відтак — відкритої антиімперської наставленості, його неприйняття Петербурґа як міста не просто чужого, а чужинського, символу і осердя ворожої Україні сили, нарешті, до шевченківської сатири була дистанція величезна. Сцена царського «гуляння» з феєрверками і «генеральним мордобитієм» (І. Франко), фарсовою естафетою стусанів — од «найстаршого» до «дрібноти» і аж до «недобитків православних», що сприймається як розгорнута метафора миколаївської державної ієрархії; вбивчо карикатурні постаті височайшого подружжя; ґротесковий «колективний портрет» придворного панства («В серебрі та златі, / Мов кабани годовані, / Пикаті, пузаті!..»), що товпиться навколо «самого», жадібно ловлячи самодержавну дулю або «Хоч півдулі, аби тілько / Під самую пику», — нічого подібного не знайдемо в «петербурзьких текстах» не тільки російської літератури, а й на відповідних сторінках «Дзядів» А. Міцкевича, багато в чому суголосних Шевченковій поемі, ба навіть забороненої царською цензурою книжки А. де Кюстіна «Росія в 1830 році». «...Де Міцкевич, — слушно зауважує О. Забужко, — обурюється, гнівно потрясаючи п'ястуком свого Олешкевича, де Пушкін шанобливо схиляється, не в змозі відірвати зачарованого зору від лику великодержавної Медузи, там Шевченко просто-напросто — глузує: по-гоголівському, по-українському», — на що, додамо, й самому Гоголеві забракло внутрішньої (якраз української) свободи... Шевченкові ж її не забракло, щоб вивернути «вже сканонізований „текст", тобто знакову систему, імперії на „комедію"» — «ціла імперія тут *(у «Сні». — Ю.Б.)* виявляється грандіозною, онтологічною „комедією", розіграною за тими

самими законами, за якими грає свою споконовічну земну „комедію" диявол — мавпа Бога...»[6].

Та справа, зрештою, і не лише в зображенні самого Петербурґа як такого, питання стоїть ширше, мовиться про ступінь політичної і сатиричної гостроти, про всевидющість соціального зору в художньому осмисленні та викритті тоталітарної системи, наразі самодержавної імперії, яких на той час (автограф «Сну», до того ж, не первісний, датовано липнем 1844 року) не відшукати було ні, за слушним зауваженням Ю. Івакіна, в загальноросійському масштабі, ані, додамо, в європейському. «Я не знаю, — писав у статті „Темне царство" І. Франко, — ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах [тобто в умовах поспільної реакції, та ще, сказати б, просто в її лігві. — Ю. Б.]. Адже „Німеччина" Гейне, писана в Парижі 1844 року, та „Бичування" („Les châtiments") Віктора Гюґо, писані в Брюсселі 1853-го, постали — перша під впливом свобідного паризького повітря, а другі на вигнанні у вільнім краю, коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи»[7].

Звернімо увагу, що в «петербурзьку» частину тексту поеми Шевченка кілька разів і в різних модифікаціях питомо вплітається українська тема. Двічі — у вигляді мотиву «землячків» зі столичної чиновницької дрібноти, «просвищенных» перевертнів і безбатченків, які «По-московськiй так ріжуть» та «лають / Батьків своїх», що виховували їх рідною мовою, а «Цвенькать не навчили / По-німецькій». Вписаний спочатку в загальний сатиричний контекст, цей мотив далі різко переходить в інший реґістр — публіцистичний («Україно! Україно! / Оце твої діти...», «Плач, Украйно! / Бездітна вдовице!»), інтонаційно кореспондуючи з попередніми українськими фраґментами «петербурзького» тексту — авторським монологом біля «мусянджового» вершника, тоскним потойбічним співом Полуботка і клятьбою загублених царем душ. У плані ж семантичному цей патетичний вибух суголосний першій, «допетербурзькій» частині твору — вступній панорамі соціального стану українського суспільства і, слідом, прощальній поетовій «думі» про Україну перед початком фантастичного льоту «Високо, високо за синії хмари». Обидва розділи тексту вочевидь позначені впливом тяжких вражень від подорожі Шевченка на Україну. Звідси — трагічна антиномічність як підставовий структурний принцип побудови, кричущі контрасти, химерний, чи радше болісний, емоційний стоп синівської любови, ніжности, віри з «лютою мукою», ґіркотою, відчаєм, «отрутою», з «виттям сови» — лейтмотивом усієї збірки «Три літа». Проникливий

поетичний опис ідеально-романтизованої України, «повитого красою» краю («раю»), який існує неначе поза часом і поза соціумом, нагло переривається картиною жахливої кріпацько-колоніальної реальности, де «Латану свитину з каліки знімають», де «...під тином / Опухла дитина, голоднеє мре, / А мати пшеницю на панщині жне»; зі соловейковим співом, з тихим повівом степового вітерцю дисонує людський плач, із життєдайною зеленню верб, садів, тополь — кольори крови й смерти («Нехай чорніє, червоніє...»), які віщують «полум'я» соціальних струсів, помсти, смерти...

Такий образ України, підколоніального краю, частини імперського конґломерату, на формально-логічному рівні перебуває з Петербурґом, центром метрополії, у складному співвідношенні підпорядкованости й водночас опозиції. Інакший вигляд має справа на рівні логіки художньої, при структурно-семантичному підході. Сказати, що поему «Сон» присвячено Петербурґові, означало б звузити рамці й зміст твору. Семантичне поле тексту, його часопросторові координати вміщують водно обидва інґредієнти, петербурзький та український, тобто «Сон» присвячено — щонайменше — як Петебурґові, так і Україні. А ще точніше: не так Петербурґові, як Україні. У художньо-сенсовій структурі поеми домінантним, визначальним є інґредієнт український; зрештою, Петербурґ постає перед читачем таким, яким його бачить українець і крізь українську призму. Поза сумнівом, мотив Петербурґа — важливий елемент тексту поеми, проте його автономність відносна, виокремлений він може бути лише умовно, з евристичною метою, бо є, суттю, невід'ємною (відтак підпорядкованою загальному задумові) складовою цілісної структури — Шевченкової історіософської і націософської концепції України.

До речі, «Сон» — це одне з багатьох і типових (прецінь найвиразніших) свідчень того, що «ідея України» в творчості Шевченка має сливе всепроникний характер і може бути означена як її сенсова і структурна парадигма. Властиво, хоч би де був написаний Шевченків твір — у Переяславі чи в академічній майстерні на березі Неви, у петербурзькому казематі чи на Кос-Аралі, хоч би якими були його мотиви, сюжет, жанр — лірична сповідь чи сатиричний ґротеск, біблійний міф, псалом чи «подражаніє» пророкам, фольклорна притча, містерія а чи філософська мініатюра, — скрізь так чи інакше в кінцевому рахунку відчитуємо «ідею України». Зрозуміло, ця Шевченкова національна наставленість виявляється у конкретних художніх структурах з різною мірою акцентуації і в різних формах, часом у «відкритий» спосіб, без-

посередньо в тексті, а часто-густо й опосередковано, в підтексті, через контрапункт алюзій, асоціацій, паралелей, у складному переплетінні, «перетіканні» мотивів, структурно-сенсових опозицій.

Щодо мотиву власне петербурзького, то виїмки з означеної парадигмальної тенденції знаходимо в російськомовній прозі Шевченка. Так, у повісті «Музыкант» цей мотив є лише прохідним, проминальним сюжетним елементом, який не криє в собі націософського сенсу. Ще виразніший під цим оглядом приклад — повість «Художник», подані в ній картини Петербурґа різко контрастують із образом імперської столиці в поемі «Сон», з художньою природою цього образу, його місцем у структурі й семантиці тексту. Перефразовуючи згадуване допіру зауваження К.Чуковського, скажемо: подібно як у «Кобзарі» нема Петербурґа «брюлловського» (тобто пов'язаного зі «студентським» життям Шевченка), так у повісті «Художник» немає Петербурґа «миколаївського», Петербурґа «Сну» — міста-упиря, побудованого на козацькій крові й трупах, барлогу вінценосного «медведя», збіговиська розцяцькованих золотом лакуз і метикованих «землячків», Петебурґа — злого ґенія України. Інакше сказавши, немає Петербурґа правдиво шевченківського. Петербурґ у повісті побачено й зображено не сповненим гніву й національної образи автором «Кобзаря», «Гайдамаків», «Сну», а оповідачем, який із перших сторінок пропонує читачеві описану в умиротворено-споглядальному ключі прогулянку. На цьому маршруті ні «угол сената» неподалік Сенатської площі, де стоїть «мусянджовий» вершник, ні Троїцький міст, з якого складно не помітити горезвісну Петропавлівську фортецю, ні Петрів палац у Літньому саду в оповідача жодних українських асоціацій не викликають, що, до речі, дивує, бо в ньому впізнаємо художника І. Сошенка (втім, останній, здається, й насправді був людиною стриманою та обережною). Лише у другій частині повісти, де образ юного художника, опікуваного «Сошенком» (цього імени в тексті так і не названо) та іншими петербурзькими друзями, втрачає автобіографічні риси, вловлюємо (втім, не більше) глухе відлуння давнього мотиву петербурзького «малороссийского аристократа», а ближче до кінця твору — віддалені натяки на Петербурґ гоголівський чи «достоєвський». Але все-таки аж ніяк не шевченківський. Пояснення цього факту слід шукати в обставинах, у яких створювалося повість, — Новопетровське укріплення, рік 1856-й, десятий від початку заслання і винесення найсуворішої заборони на творчість... Шевченко і за цих умов протягом усіх тяжких літ заслання залишався самим собою, карався, мучився, але не каявся, виливаючи свій гнів,

біль за Україну, тугу за нею в «захалявній» поезії. Прозовий твір, однак, за халявою не сховаєш, та й мета ставилася зовсім інша, здебільшого прагматична; через російськомовні повісті Шевченко плекав надію пробитися в підцензурну пресу, адже треба було будь-що прорватися врешті-решт крізь поліційні запони, нагадати про себе літературній і читацькій опінії, вийти в леґітимну просторінь. Щодо повісти «Художник», зосібна петербурзької теми в ній, то тут слід прецінь брати до уваги і психологічний чинник: важили певна емоційна втома, ностальґійні почуття, бажання оживити у пам'яті «милую Академию», любі обличчя вчителів і друзів, атмосферу молодости, свіжого, інколи безтурботного тодішнього сприйняття довкілля, назагал — життя. Це відчувається і пізніше, в Щоденнику, зокрема в записах (щоправда, нечисленних), зроблених уже в Петербурзі. Так чи інак, повернутися в повісті «Художник» до колишнього, часів поеми «Сон», зображення Петербурґа Шевченко з усіх поглядів не міг, проспівати ж казенно-патріотичний гімн столиці ненависної імперії — це, певна річ, було не для нього; тож розповідь про Петербурґ віддано двом художникам-петербуржцям, спочатку «Сошенкові», потім молодикові з другої частини повісти, що в ньому, як тільки-но зазначалося, на відміну від частини першої, вочевидь автобіографічної, і зблизька не розгледіти alter ego автора; в обох випадках образ Петербурґа витримано в нейтральній гамі.

Після «Художника» Шевченко протягом тривалого часу петербурзької теми не торкається, хоча повернувся до Петербурґа навесні 1858 року й жив там ще сливе три роки, аж до смерти, лише з тримісячною перервою для подорожі в Україну. Живе активним творчим і громадським життям, відвідує пам'ятні з молодих літ адреси, зокрема «милую Академию» (в приміщенні якої, до речі, знаходить собі майстерню і помешкання — останній свій притулок), спілкується зі старими друзями і знайомими, заводить нових. Але, як то вже було колись у «Кобзарі», Петербурґ при цьому існує наче сам по собі, десь-інде, в іншій площині свідомости, поза сферою творчих інтересів Шевченка. Тільки вже восени 1860 року, зовсім на схилі життя тяжко хворого Шевченка, Петербкрґ знову виникає в його творчості, і то раз у раз, поспіль. Спочатку опосередковано: у вірші «Хоча лежачого й не б'ють...», що було рефлексією на смертельну хворобу вдови Миколи I, Олександри Федорівни; самого Петербурґа тут, властиво, немає, це лише спогад про нього, радше про котресь із давніх своїх петербурзьких вражень, авторемінісценція (не так літературна, як психологічна, — один із «цвяшків, в серце вбитих») до комедії «Сон», зосібна до сатиричного портрета імператриці. Інший

мотив комедії — мотив рабської «похилености», покори людей «царям» і «псарям», — резонує в поезіях «О люди! люди небораки!» та «Якось-то йдучи уночі...», й там уже знаходимо вповні конкретні ознаки імперської столиці: Нева, холодна петербурзька осінь («і ожеледь, і мряка», «тоненька крига під мостом»), царські «осквернені палати» — Зимовий палац (?), «апостольська брама» Петропавлівської фортеці...

Останній «доторк» Шевченка до теми Петербурґа — вірш «Кума моя і я...». Записаний ніби мимохідь, на звороті листа до А. Маркевича, цей твір, якщо кинути оком, не більш як дружня напівжартівлива віршована інформація про буденну подію буденного життя — прогулянку з Н. Тарновською вулицями Петербурґа, щось на зразок непретензійного альбомного зарису. Насправді ж отой чотирнадцятирядковий текст далеко не простий; багатошаровий — попри лаконізм — як структурою, так і змістом, почасти зашифрованим, вірш не надається для однозначного потрактування, навпаки, герменевтичний підхід, так зване «повільне прочитання» виявляють у ньому множинність семантичних аспектів і, відповідно, інтерпретацій. Передовсім це стосується Петербурґа.

Означений від самого початку як головний, мотив Петербурґа не набирає, проте, чітких контурів, він мовби виключений з російського часопростору, «розчинений» у складному й семантично не вповні прозорому історичному контексті, в якому доволі химерно поєднані ремінісценції старогрецькі (Петербурґ названо «Петрополіським лабіринтом»), єгипетські («піраміда», «жрець Ізіди») і біблійні («Во Іудеї...», «цар Саул»). Тобто Петербурґ постає радше в міфологічному, ніж профанному, конкретному аспекті, як одне з тих державних утворень, що в історичній свідомості людства символізують тоталітарні режими; до того ж, називаючи Петербурґ «Петрополісом», поет не уточнює свою аналогію — мовиться про демократичні Афіни чи про уславлену жорсткістю влади Спарту, однак згадка про «лабіринт» сприймається як означення виразно неґативного плану, схиляючи тим самим до другої з двох версій. Корелює зі згаданим контекстом і образ храму-«піраміди»; він асоціюється з Петропавлівським собором, де ховали (як колись у єгипетських пірамідах — фараонів) російських царів; незадовго до Шевченкового повернення «переселився» туди і його богопомазаний гонитель Микола I.

Через мотив храму-«піраміди» розкривається ще один семантичний шар вірша, конфесійний. «Ходімо, куме, в піраміду», — звертається супутниця до ліричного героя, сподіваючись знайти у храмі душевне заспокоєння і просвітлення («Засвітим світоч...»). Що йдеться про храм

православний, на це вказує згадка про духовну музику Д. Бортнянського, однак відвідувачів там несподівано зустрічає не панотець, а «жрець Ізіди». Тут, з одного боку, знаходить вияв особність Шевченкового християнізму, для якого пріоритетними були загальногуманістичні цінності, а не вузькоконфесійні інтереси офіційної московської церкви, її духовно й естетично ворожа поетові «візантійщина». В останній, з другого боку, для Шевченка очевидною — і неприйнятною — є її політична складова: зіставляючи у вірші «Кума моя і я...» православну відправу, та ще й у знаковому храмі столиці імперії, зі староєгипетським богослужінням, поет акцентує споконвічний зв'язок поміж офіціозною церквою і владою. Водночас імпліцитно, на рівні алюзії, як це було раніше, приміром, у вірші «Саул» («В непробудимому Китаї, / В Єгипті темному, у нас, / І понад Індом і Євфратом...»), стверджується думка про спільну генетичну природу всіх відомих історії тоталітарних режимів, поза іншими — російської імперії, що її репрезентує Петербург — «Петрополіс». Природним чином у цей конфесійно-імперський шар тексту вплітається, так само опосередковано, натяком, мотив України — згадкою знакового для національної української свідомости ймення Дмитра Бортнянського.

Отже, як бачимо, вірш «Кума моя і я...» у своїх константних мотивах, головно — в антитоталітарній, антиімперській (з українським «акцентом») спрямованості кореспондує з темою Петербуґа в поемі «Сон», що дає підстави говорити про певну тяглість цієї теми в Шевченка. Однак зіставлення двох його «петербурзьких» текстів оприявнює як їхню семантичну суголосність, так, не менш наочно, і структурну несхожість, різницю підходів до теми, засобів її поетичного розв'язання. Те, що раніше лежало на поверхні, що було подано, сказати б, «відкритим текстом», тепер криється в підтексті, у складному, подекуди сливе закодованому плетиві асоціацій; у поемі на передньому плані ґротеск, неприхована сатира, у вірші переважає тонка іронія *(«жрець Ізіди» — «чепурненький», «чорнявенький і кавалер», хор співає «...по манію лакея, / Чи то жерця...»);* там на адресу Петербурґа — інвективи, цілий ланцюг принизливих означень *(«яма», «болото», «багнище»; пор. у «Юродивому» — «смітничок Миколи»),* тут — ніби мимобіжний, але багатозначний натяк: «Блукали ми *[петербурзьким «лабіринтом». — Ю. Б.]* — і тьма, і тьма...». Тяглість — не механічне повторення, це рух, розвиток; вірш «Кума моя і я...» навіч свідчить, що в Шевченка, зокрема у темі Петербурґа, розвиток відбувався в бік інтелектуальної, філософської насичености поетичного тексту, ускладнення його структури й поглиблення семантики, нетривіальности внутрішньої «сюжетики» мислі.

Поезії «Кума моя і я...» судилося бути прощальним Шевченковим акордом у темі Петербурґа, гідним її завершенням (на жаль, і передостаннім твором поета), а образові темного реально-ірреального «Петрополіського лабіринту» — стати метафорою осоружної і підступної імперії, з лабет якої випало Шевченкові звільнитися тільки після смерти. ≡

Примітки

1. Ніяк не можу погодитися з шанованою мною Н. Яковенко, яка вважає славною сторінкою нашої історії той факт, що українці Теофан Прокопович й Олександр Безбородько один — «теоретично обґрунтував саму модель Російської імперії», а другий практично «керував політикою» цієї імперії при Катерині II — тієї самої «вовчиці», що «доконала» Україну... (Яковенко Н. Історія України не є часом втрачених можливостей. / Сучасність. — 2009. — Ч. 10. — С. 7). Які ж такі можливості для України створили ці двоє (і не тільки вони), перебуваючи на високих посадах імперії? Чим тут пишатися?
2. Див.: Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Розділ «Шевченків міф як духовний розкол. Україна versus Імперія». — К., 1997; Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Розділ «Північна Пальміра». — К., 2008.
3. Костомаров М. І. Споминки про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 145.
4. Белинский В. Г. Полн. собр. соч. — М., 1956. — Т. 12. — С. 440.
5. Чуковский К. Лица и маски. — СПб, s. a. — С. 271.
6. Забужко О. Згад. праця — С. 60—61, 64; див. про це також: Нахлік Є. Доля — Los — Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. [«Dziadów części III Ustep» — «Медный всадник» — «Сон» /передтекст і інтертекст/]. — Львів, 2003.
7. Франко І. Зібр. творів: В 50 т. — К., 1980. — Т. 26. — С. 137.

Дмитро Горбачов,
Олена Соломарська

Кобзар як інтелектуал та естет

Повісті Шевченка, написані російською мовою, складають осібну частину його творчости. Не надруковані за його життя і не дуже поціновані й після смерти, вони, однак, відкривають абсолютно іншу грань ґенія Шевченка.

Навіть такий тонкий аналітик літератури як Оксана Забужко проминула Шевченкову прозу із заплющеними очима, протиставивши Україну шевченківську – «найбільш архетипальну, козацько-християнську» – Україні шляхетській, «косачівсько-драгоманівській». А поза тим, у своїй прозовій творчості Шевченко виступає саме як представник, здавалося б, чужої йому верстви населення – дрібнопомісного дворянства, тобто шляхти. Ідеал Шевченка як автора повістей – це світ Платона з його ідеями краси й любови, з ідеєю безупинного сходження людини вгору, від прекрасних тіл (а Шевченко дуже цінує фізичну красу) до прекрасних звичаїв, а звідти і до самої ідеї Прекрасного.

Аристократизм. Естетизм

Якщо тодішня інтелігенція масово переходила на позиції упослідженних селян і відкидала дворянську естетику, яка, мовляв, народові не потрібна, він вважав це за велику небезпеку, бо Прекрасне є одним із найголовніших засобів психологічного захисту людини. Народни-

ки впродовж десятиліть з подачі французьких просвітників цькували аристократію за паразитизм. Це називалося «аристократоїдство». Лише Пушкін наважився на захист аристократизму: *«Геральдического льва демократическим копытом Сейчас лягает и осёл. Дух века вот куда зашёл».*

Захищати упосліджений аристократизм узявся й Шевченко з огляду на великий культурний доробок, витворений аристократами духу.

У реальному житті багато хто з аристократів були його друзями. Ось як він пише про це у «Журналі»:

«Встретил барона Торнау, полковника генерального штаба, человека-либерала, прекрасно и неутомимо говорящего. Во время последней войны он был при русском посольстве в Вене военным агентом. Следовательно, ему есть о чем говорить. Жалею, что разговор его длился не более получаса, он здесь проездом. Барон, между прочим, рекомендовал мне на всякий случай своего близкого приятеля, известного путешественника Петра Егоровича Ковалевского, в настоящее время начальника азиатского департамента, по уверению барона, человека царем любимого, а следовательно и много могущего».

Аристократизм у Шевченка не пов'язаний зі станом, статтю і конфесією. Одна з його ознак — висока освіченість:

«Между прочим, я услышал несколько французских фраз, произнесенных Тарасом Федоровичем (музикантом-кріпаком) с гувернанткою. Этим окончательно полонил меня мой милый виртуоз». («Музыкант»).

Значущим у розумінні цього слова є трактування Шевченком поняття «джентльмен», яке він вживає, подаючи портрет того самого кріпака-музиканта:

«Это был молодой человек лет двадцати с небольшим, стройный и грациозный, с черными оживленными глазами, с тонкими, едва улыбающимися губами, высоким бледным лбом. Словом, это был джентльмен первой породы и, вдобавок, самой симпатической породы».

Межа між освіченими й неосвіченими досить умовна, іронізує Шевченко. Малописьменний Трохим, що читає все без розбору, *«спросонья что-то бормотал; я спросил его: — Что ты говоришь? — И он внятно и медленно проговорил:*

— Глаз есть орган, служащий проводником впечатлений света».

(«Прогулка с удовольствием и не без морали»).

Щось подібне бачимо в авангардиста 1920-х років Майка Йогансена:

«Ти селянин, Черепахо?»

«Авжеж що не грахв, — з гідністю відповів селянин Черепаха».

«Ну так от, вашого брата вже не буде, середньовічна ви категорія»

«Як це так середньовічна категорія?— образився селянин Черепаха.— Ви, товаришу, презумптивно оперуєте формулами і дефініціями, яких немає в клясиків марксизму».

(«Майк Йогансен «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швайцарію»).

Витончений елегійно-сентименталістський стиль часто відкидався романтиками як не експресивний. Натомість Шевченко оперував ним як справжній естет, неначе простягаючи руку майбутнім «міріскусникам» і «садибному» Буніну:

«Сквозь деревья мелькнет светлый пруд или из-за группы лип мелькнет угол китайской беседки, или другое что-нибудь вроде Клеопатриной иглы, воздвигнутой на память дружбы и любви, словом, прелесть!».

(«Несчастный»).

Але Шевченко й долав небезпеку солодкавости незрівнянною своєю іронічністю:

«Марья Федоровна похоронила своего обожаемого супруга в тени березовой рощи, близ прозрачного пруда. Она так сыграла роль неутешной вдовы, что самые равнодушные соседи, глядя на нее, рыдали, а бедных сироток, особенно Колю, чуть в слезах не утопила. Она, вся в черном и в слезах, повела их на могилу своего незабвенного ротмистра и повелела [кріпачкам] (подобно Ольге над Игорем) сыпать курган. ... морозы уже доходили до 10-ти градусов, а они, бедные, выходили на работу, как говорится, в чем Бог послал, и на все это чувствительная, неутешная Марья Федоровна смотрела совершенно равнодушно».

(«Несчастный»).

Іронія як одна з домінант російськомовної прози Шевченка є виключно «інтеліґентською». Вона замішана не на природному народному гуморі, як, наприклад, у поемі «Сон», а саме на естетській грі, у XX столітті сказали б, на брехтівському прийомі «очуждення» («Verfremdung»), на вдаванні наївности чи нерозуміння з наступним розвінчанням цієї наївности.

Іронічність виникає часом внаслідок своєрідного монтажу — поєднання пишномовної церковнослов'янської лексики з розмовно-жартівливою:

«Молодой священник всех писателей христианских древности так и валял наизусть. Старцы, дивясь его великому гениусу, только брадами белыми помавали и значительно посматривали друг на друга, как бы говоря: Вот так голова!» («Близнецы»).

Чудовим прикладом того, як блискуча стилістика дозволяє створити гомеричну сцену, є розмова колишнього бурсака з шинкаркою:

« — Благолепная и благодушная жено! (он сильно рассчитывал на комплимент и на текст тоже) — изми мя от уст Львовых и избави мя от рук грешничи — поборгуй хотя малую полкварту горилки.

— А дзусь вам, пьяныци! — сказала лаконически шинкарка и затворила дверь» («Прогулка»).

Каламбури — це завше несподіванка, але у Шевченка цей принцип є гранично виразним:

«Мелкопоместные и крупноречивые соседки.

На прошение не замедлило воспоследовать соизволение.

Исполнить закон и пополнить пробел».

В одному з найвищих досягнень своєї новелістики, повісті «Близнецы», автор змальовує майже ідеальний образ високоосвіченого поміщика Никифора Сокири, який вирізняється глибокою релігійністю.

Але Шевченко ставить естетику вище за офіційну обрядовість:

«Каждое воскресенье и каждый праздник он ездил к обедне с женою в соборный храм Благовещенья. Вместе с прекрасной, гармонической архитектурой храма на него действовало и пение семинаристов. Но когда поставили в храме новый иконостас, гармония архитектуры исчезла, и он стал ездить к обедне в Успенскую церковь, в ту самую, в которой в 1654 году генваря 8 дал присягу Зиновий Богдан Хмельницкий со всякого чина народом на верность московскому царю Алексею Михайловичу. Но когда, возобновляя исторический памятник этот, из шести куполов уничтожили пять экономии ради, то он стал ездить к Покрову».

Ці блукання Никифора Сокири від однієї церкви до другої і третьої, що пояснюються суто естетичними міркуваннями, є знаковими для ав-

тора, і як тут не пригадати естетичне кредо іншого поета «Про музику лиш треба дбати» (П. Верлен).

І справді, реліґія для Шевченка — це музика сфер:

«Возвышенные, простые наши церковные напевы потрясали и проникали все существо мальчика, а божественная мелодия и восторженный лиризм Давидовых псалмов возносили его непорочную душу превыше небес».

Про біблійність Шевченка написано немало. В «Кобзарі» він переспівує єврейських пророків Давида, Осію, Єзекіїля, Ісайю і пише поеми на євангельські сюжети. Гнівливість «Кобзаря» має старозавітне походження. Кривдники сиріт і вдів («Зарізали прохожого, Вдову задавили») викликають у поета таке саме обурення, як і у «Ветхого днями». А ось тональність повістей — апостольсько-євангельська.

Щоправда, не всі повісті є рівнозначними з художньої точки зору. Але якщо простежити еволюцію його прози за роками, можна побачити, як прискіпливо він вдосконалював своє письмо. Деякі з новел, такі, як «Музыкант», «Художник», є абсолютно повноцінними художніми творами, а такі, як «Несчастный» «Близнецы» и «Прогулка с удовольствием и не без морали», написані останніми, не поступаються найкращим зразкам тогочасної російської новелістики, таким, як «Повести Белкина» О. Пушкіна та «Вечера на хуторе близ Диканьки» М. Гоголя.

Перегуки з літературою XIX— XX ст.

У своїх повістях Шевченко виступає як попередник літературного модернізму XX сторіччя, поєднуючи риси багатьох літературних стилів: сентименталізму, романтизму, історико-етнографічного опису з небаченим на той час «авангґардизмом» .

Безпрецедентною у XIX столітті є побудова сюжету повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали». Оповідач-письменник на очах у читача ніби долає межу, яка відділяє описувані ним життєві події від процесу літературного творення і від власних рефлексій. Потік життєвих ситуацій переплітається з потоком свідомости. Щось на кшталт кіносценарію Фелліні «8 з половиною».

Характерною ознакою повістей є поліфонія, багатоголосся, множинність «я» — «я» автора і «я» оповідача, без чіткого розмежуван-

ня між різними іпостасями, а іноді навіть з прямим і несподіваним ототожненням автора з оповідачем, тобто передвістя «потоку свідомости», що стане модним лише у XX столітті, й то радше на Заході.

Шевченкознавці помітили «кінематографізм» письменника: «Майже кожен сюжет розгортається динамічно завдяки численним кінетичним ефектам та різкій зміні кадру». Наче з Довженківського фільму взято монтаж часових неузгодженостей у наступному епізоді:

«Благодарствую, другим разом, — уже за калиткою проговорила Прасковья Тарасовна, а Степан Мартынович намеревался еще только приподымать правую ногу, чтобы проводить ее хоть до Альты».

А фраза: *«Думал он лежа, и сидя, и стоя в своей пасеке до самого вечера» — нагадує подовжений стоп-кадр того-таки Довженка.*

Деякі повісті Шевченка можна порівняти з написаним на півстоліття раніше романом Яна Потоцького «Рукопис, знайдений у Сараґосі». Та якщо роман Потоцького ретельно вивчався протягом півтораста літ, його перекладено багатьма мовами, він і дотепер вважається «таємничим», «загадковим», то, на жаль, повісті Шевченка лишаються поза увагою не тільки світової, а й української громадськости. А поза тим, менші за розміром, вони набагато складніші за згаданий роман. У останньому бачимо «романи в романі», тобто подрібнення «я», розпорошення його між різними дійовими особами, тоді як у Шевченка це «я» складніше: іноді воно фактично означає «ми» — злиття автора з оповідачем, іноді авторське «я» непомітно переходить у «я» оповідача, іноді Шевченко перебирає ініціативу і починає говорити власним голосом, а трапляється й таке, що автор-оповідач говорить про Шевченка як про сторонню, абсолютно відчужену від нього особу.

Ось як у повісті «Близнецы» розповідається про моральний занепад одного з близнюків, Зосима, про те, як він спокусив дівчину:

«Этот очаровательный цветок была красавица на самой заре жизни и одно-единственное добро беднейшего вдового старика мещанина Макухи. Продолжение и конец повести вам известен, терпеливые читатели, и я не намерен утруждать вас повторением тысячи и одной, к несчастью, невымышленной повести или поэмы в этом плачевном роде, начиная с «Эдды» Баратынского и кончая «Катериной» Шевченка и «Сердечной Оксаной» Основьяненка».

(З такого типу самоцитуванням читач стикається також у повісті «Варнак»:

«Между прочим, в доказательство своего знания в малороссийском языке она прочитала мне два стиха:

Катерино, серце моє,

Лишенько з тобою»).

У повісті «Музикант» так само, як у Потоцького, міститься «роман у романі», тобто подається лист музиканта, написаний на 15 літ раніше, ніж оповідач має змогу його прочитати, а цей лист включає ще й повноцінну новелу, в якій музикант описує «гнусную историю, которую мне про себя рассказала бедная mlle Тарасевич». Проте, якщо перша частина цієї історії подається як переказ музиканта, то в другій частині, що є її безпосереднім продовженням, оповідачем виступає вже сама Тарасевич, тобто «я» протягом одного тематично об'єднаного фрагмента тексту двічі змінює свого володаря, а також змінює стать. Такого модернізму ми не знайдемо у Потоцького.

Варто згадати ще й Діккенса, паралелі з яким трапляються навдивовижу часто:

— Насилу-то выбрились! — так встретила Марья Федоровна своего ротмистра.

— Нельзя же, друг мой, приличие!

— А вот что, друг мой! Тут не приличие, а вот что: каковы ваши дети?

— Слава Богу, ничего!

— Каково Коле?

Ничего. Ослеп, совершенно ослеп.

(Шевченко. «Несчастный»).

Порівняймо цей фрагмент з Діккенсом.

— Ну как, Сквири? — осведомилась эта леди игриво и очень хриплым голосом.

— Прекрасно, моя милочка, — отозвался Сквирс. — А как коровы?

— Все до единой здоровы, — ответила леди.

— А свиньи? — спросил Сквирс.

— Не хуже, чем когда ты уехал.

— Вот это отрадно! — сказал Сквирс, снимая пальто. И мальчишки, полагаю, тоже в порядке?

— Здоровехоньки! — резко ответила миссис Сквирс. У Питчера была лихорадка.

(Діккенс. «Ніколас Нікльбі»).

Безумовно, існують між цими двома письменниками й суттєві відмінності. Основна стилістична різниця між ними, мабуть, полягає в тому, що Шевченко навіть у своїй прозі залишається художником: зорові враження, кольори, нюанси відтінків є невід'ємною частиною його оповіді. Тут він наближається більше не до англійських, а до французьких письменників.

(На підтвердження цього хочеться навести бодай кілька рядків зі сну оповідача з «Прогулянки», що зачаровує надзвичайно гармонійним поєднанням зорових і звукових вражень: «Мрак сделался прозрачней и светлее, а в глубине этого синевато-бледного полусвета едва видимо образовался темный, широкий, ровный, как по линейке очерченный горизонт; за горизонтом тихо, медленно начал являться слабый розоватый свет и, усиливаясь, он принимал какой-то мрачный тон. Горизонт потемнел и издавал звук наподобие соснового бора. Я превратился в слух и зрение. Еще минута, гул сделался слышнее, а горизонт темнее. Еще минута, и я уже слышал не неопределенный гул, а страшный рык какого-то чудовища»).

Досить часто паралелізм стильових прийомів українського й англійського письменників є приголомшливим. Так, у наведених нижче фрагментах кожен з них обіграє поєднання прийомів персоніфікації (постать — предмет), звуження значення (як постать, так і предмет починають означати конкретну особу) і мінімізації (багаторазове повторення того самого слова без заміни його синонімами):

«Я снова оглянулся и, кроме тройки и ямщика, увидел стоящую в телеге фигуру в черной бурке и в каком-то мудреном картузе. Через минуту тройка, телега и стоящая в ней фигура очутились у самих окон дормеза. Фигура на минуту наклонилась к окну… Потом фигура в бурке и картузе приподнялась и хриплым голосом стала кричать на ямщиков, чтобы подавали скорее лошадей….

Растворилась дверь и в комнате явилась фигура в бурке и в мудреном картузе. Не снимая картуза, фигура хриплым басом спросила стоявшего пред ней смотрителя: — Есть ли лошади?»

(Шевченко. «Прогулка»).

«Но описанные нами неодушевленные предметы имели не большее значение, чем дощечка на двери с надписью «Адвокат Брасс» или болтавшийся на дверном молотке билетик: «Сдается комната для одинокого джентльмена». В конторе обычно находились и предметы одушевленные, о которых стоит поговорить подробнее.

Один из этих предметов, не кто иной, как мистер Брасс, уже появлялся на предыдущих страницах. Другой — его писец, его правая рука».

(Диккенс. «Лавка древностей»).

А в наступному епізоді у Шевченка комедійна ситуація створюється шляхом алюзії на відомі кожному інтеліґентному читачеві тієї доби античні реалії та їхнього зіткнення з підкреслено побутовими подробицями:

«Видения мои были прерваны пронзительным женским хохотом. Раскрывши глаза, я увидел резвую стаю нимф, плескавшихся и визжавших в воде, и мне волею-неволею пришлося разыграть роль нескромного Актеона-пастуха. Я, однако же, вскоре овладел собою и ползком скрылся в кустарниках орешника».

Порівняймо у Діккенса:

«Точно в назначенное время мистер Спарклер вышел из волн, точно сын Венеры, следующий материнскому примеру, и в полном блеске совершил восхождение по главной лестнице».

(Чарльз Диккенс. «Крошка Доррит»).

Обидва письменники виходили з одного принципу — серйозно говорити про кумедне й начебто легковажно — про трагічне, що й справляло той неповторний вплив, який мали твори Діккенса на інтеліґенцію XIX ст. і якого, на жаль, позбавлено українського та російського читача через непоціновані прози Шевченка ані його, ані нашими сучасниками.

Окрім того, Шевченкові притаманне якесь «сюрреалістичне», «кафкіанське» начало, коли стираються грані між реальністю й віртуальністю, між явою і марою, коли читачеві дуже важко розрізнити, чи автор глузує з нього, чи говорить серйозно, це, власне, те, що Г. Грабович влучно назвав характерними шевченківськими децентруваннями*. Тому, мабуть, одним із його улюблених стилістичних прийомів є «опис від супротивного» або ж фальшиве заперечення, коли, підкреслено урочисто заявивши читачеві, що якесь явище чи картина не заслугову-

* Григорій Грабович. Шевченко, якого ми не знаємо. «Критика» Київ 2000. с. 33

ють на опис, автор одразу ж починає робити протилежне, подаючи розлогий опис саме того, що він спершу на позір відкинув. У цьому можна вбачати не просто елемент гри, а саме елемент «потоку свідомости».

Шевченко використовує прийом, який схематично можна зобразити так: А або вже описано, або воно не заслуговує на увагу — тому я не буду описувати А, яке є таким-то. І йде детальний опис того самого А:

«Для краткости этой истории не нужно было б описывать со всеми подробностями ни хутора, ниже его мирных обитателей, тем более что история сия весьма мало, так сказать, мимоходом их касается. Настоящие же мои герои вчера только увидели свет Божий. Так что же, спрашиваю я вас, можно сказать интересного о них сегодня? А потому-то я, подумавши хорошенько, и решился описать и хутор, и его мирных обитателей» («Близнецы»).

Використовує у цій новелі Шевченко й інший наближений стилістичний прийом — ствердження через заперечення:

«Привилегированная красавица ничем не может быть, кроме красавицы — ни любящей кроткою женою, ни доброй, нежной матерью, ни даже пламенной любовницей. Она деревянная красавица и ничего больше. И было бы глупо с нашей стороны и требовать чего-нибудь больше от дерева».

«Протеїзм» Шевченка полягає в тому, що він не є передбачуваним, як у поезії, так і в прозі. Головне, автор ніколи не повчає читача. Для нього не існує «невідхильної істини», він не розподіляє світ за принципом контрасту, світ не є чорно-білим, він є мінливим і кожної іншої хвилини інакшим. Немає завжди «хороших» селян і завжди «поганих» панів, кожна людина безперервно змінюється. І сам Шевченко-оповідач у повістях не є «гнаний і голодний», він є вчений, етнограф або художник, до якого слуга (що його оповідач безцеремонно називає «дурень»), звертається не інакше як «барин», а останній приймає це за належне.

Він може зіграти роль невдоволеного панича:

— *Что же ты не трогаешь? — сказал я ямщику.*

— *А я думал, — сказал ямщик, — что мы за ними и поедем.*

— *Ах ты, хохол! Как ты скверно думал. Трогай-ка лошадей проворнее! — сказал я («Прогулка).*

Античність + Європа + Україна

Іншу, щільно пов'язану з попередньою, прикмету його стилю складають «культурницькі» ремінісценції. Шевченко є, можливо, єдиним російськомовним прозаїком XIX ст., сама структура мислення котрого невід'ємна від світової культури, до якої він звертається не лише тоді, коли його героями стають музикант або художник, а й під час опису суто українських реалій.

Ми вже наводили цитати, в яких античні імена (як то Актеон) звучать пародійно. Між тим, коли йдеться про справжній талант, Шевченко знов-таки вдається до античности, але цього разу античне ім'я підсилює високо позитивне ставлення письменника до свого героя:

«Орфей мой, отдохнув немного и настроив свою лиру, повел медленно смычком по струнам, и полилася полная сердечной сладкой грусти моя родная мелодия:

Котилися вози з гори,

А в долині стали» («Музыкант»).

Античність із її богами, героями, леґендами не є для автора приводом, аби просто похизуватися ерудицією, вона жива, присутня як у побутових ситуаціях, так і в ліричних моментах його повістей. Принагідно зауважимо, що Шевченко абсолютно не боїться зіставляти на рівних правах античність із українською народною культурою, так само, як і класичну західну музику з українською народною піснею:

«За сонатой Бетховена были сыграны с одинаковым мастерством и чувством две сонаты Моцарта и после некоторые места из знаменитого «Реквиема». Заключение совершенно неожиданно:

Ходить гарбуз по городу...»

Зіставлення творів найславетніших світових композиторів з народною піснею, що виступає тут як повноцінний елемент світової культури, є, мабуть, квінтесенція філософії Шевченка, тлумаченням різниці, що існує для нього між справжньою духовністю і зовнішнім блиском.

Так само в європейському контексті він розглядає історію України:

«Местечко Лысянка замечательно своей вечерней, не хуже сицилийской вечерни, которую служил здесь Максим Железняк в 1768 году. В чем другом, а в этом отношении мои покойные земляки не уступили лю-

бой европейской нации, а в 1768 году Варфоломеевскую ночь и первую французскую революцию перещеголяли. Одно, в чем они разнились от европейцев, у них все эти кровавые трагедии были делом всей нации и никогда не разыгрывались по воле одного какого-нибудь пройдохи, вроде Екатерины Медичи, что допускали нередко у себя западные либералы».

(«Прогулка»).

Як і всі без винятку повісті Шевченка, що дійшли до нас, повість «Музикант» написано від першої особи. Вже зазначалося, що «я» оповідача може приховувати багато таємниць. Однак кожен читач, знайомий з біографією автора, відразу ж зрозуміє, що на початку повісти він говорить від власної особи, наводячи реальні подробиці зі свого життя, Отож, повість починається з опису Густинського монастиря:

«Я, изволите видеть, по поручению Киевской археографической комиссии посетил эти полуразвалины» — це факт абсолютно достовірний і внесений до всіх біографій поета. Майже кожна повість Шевченка починається з етнографічного опису місцевости, з подання конкретних історичних деталей.

«Это настоящее Сенклерское аббатство. Тут все есть: и канал глубокий и широкий, когда-то наполнявшийся водою из тихого Удая, и вал, и на валу высокая каменная зубчатая стена со внутренними ходами и бойницами, и бесконечные склепы, или подземелья, и надгробные плиты, вросшие в землю, между огромными суховерхими дубами, быть может, самим ктитором насажденными. Словом, все есть, что нужно для самой полной романической картины, разумеется, под пером какого-нибудь Скотта Вальтера или ему подобного списателя природы. А я... по причине нищеты моего воображения (откровенно говоря) не беруся за такое дело, да у меня, признаться, и речь не к тому идет. А то я только так, для полноты рассказа, заговорил о развалинах Самойловичевого памятника».

У цьому фрагменті відразу виявляються головні особливості прозової стилістики Шевченка: спочатку поетичний опис місцевости, потім іронічне приписування його найвідомішим в аристократичних колах письменникам-романтикам (натяк на роман англійської письменниці Анни Радкліф та посилання на англійського-таки письменника Вальтера Скотта) — тобто іронічна пародія чужого стилю, по тому вдавано принижене посилання на «убогість своєї уяви» та post factum іронічна відмова змагатися з цими метрами пера, яких він іронічно називає «списателями природи».

Оповідь з першого ж рядка є безумовно діалогічною, зорієнтованою навіть не так на читача, традиційно-пародійно названого тут «благосклонный читатель», як на слухача, що підтверджується не лише розмовною інтонацією, специфічним синтаксисом, розрахованим на паузи розмовної мови, а й словами та зворотами, що характеризують безпосереднє усне спілкування: изволите видеть, советую вам, могу вас уверить, у меня и речь не к тому идет, для полноты рассказа, заговорил о развалинах.

Пізніше, подаючи детальний опис балу в поміщика, де він і знайомиться з музикантом, Шевченко, за своїм звичаєм, вписує цю незначну подію у світовий контекст. Але як?

«Некий ученый муж, кажется, барон Боде, поехал из Тегерана к развалинам Персеполиса и описал довольно тщательно свое путешествие до самой долины Мардашт; увидевши же величественные руины Персеполиса, сказал: — Так как многие путешественники описывали сии знаменитые развалины, то мне здесь совершенно нечего делать. — Я то же могу сказать, глядя на провинциальный бал, хотя мое путешествие не имело цели описания провинциального бала и не было сопряжено с такими трудностями, как путешествие из Тегерана к развалинам Персеполиса, да и сравнение, надо правду сказать, я делаю самое неестественное. Да что делать, — что под руку попало, то и валяй».

Тут виявляється ще одна характерна риса стилю Шевченка — зіткнення протилежних шарів лексики, високого стилю зі слов'янізмами: некий ученый муж, величественные руины Персеполиса, сопряжено с такими трудностями — і низького, куди іноді для підсилення ефекту пародійности також вкраплено слов'янізми: сии знаменитые развалины. Пародійний характер оповіді підкреслюється відвертим глузуванням автора з власної манери письма: да и сравнение, надо правду сказать, я делаю самое неестественное. А речення, що завершує цей пасаж: Да что делать, — что под руку попало, то и валяй — крім того, що воно підкреслює «спонтанний» безпосередній характер спілкування автора з читачем, який залучається до гри і стає ще одним із персонажів повісті, ніби оцінюючи разом із автором химерність його зусиль, становить майстерний перехід до досить важливої для автора теми — кепкування як із сучасної йому літератури середньої руки, так і (знову ж таки несподіване для усталеного кліше «Шевченка-злидаря») виявлення притаманного авторові «столичного» снобізму:

«Любую повесть прочитайте современной нашей изящной словесности, везде вы встретите описание если не столичного, то уж

непременно провинциального бала, и, разумеется, с разными прибавлениями насчет нарядов, ухваток или манер и даже самых физиономий, как будто природа для провинциальных львиц и львов особенные формы делала. Вздор! Формы одни и те же, и львицы и львы одни и те же, и ежели есть между ними разница, так это только та, что провинциальные львицы и львы немножко ручнее столичных, чего (сколько мне известно) списатели провинциальных балов не заметили.

Следовательно, все балы описаны, начиная от бала на «Фрегате Надежда» до русской пирушки на немецкий лад, где усть-сысольские ребята немножко пошалили.

И в отношении провинциального бала я могу сказать смело, что мне совершенно нечего делать, как только любоваться свежими, здоровыми лицами провинциальных красавиц».

Лінгвістичний аналіз цього уривка свідчить про майстерність вживання автором стилістичних засобів.

Широко використовується засіб типізації:

любая повесть, везде, непременно, формы одни и те же, львицы и львы одни и те же, все балы.

Антонімія:

Столичный бал — провинциальный бал; провинциальные львы и львицы — столичные львы и львицы, бал на фрегате «Надежда» — русская пирушка на немецкий лад.

Протиставлення, однак, зводиться нанівець шляхом іронічного неологічного порівняння:

Провинциальные львы и львицы немножко ручнее столичных.

Отож, Шевченко, якщо його читати неупереджено, ламає абсолютно всі стереотипи стосовно його особи лише як «співця селянської долі», як «хлопомана». В ньому ми бачимо унікальне поєднання по-європейськи широкої освіченості, тонкого, можна сказати, англійського гумору і відданости ідеям свободи й демократії, але не через «шкурні інтереси» — кріпак захищає кріпаків — а на іншому, вищому щаблі, через поєднання власного гіркого життєвого досвіду з причетністю до найвищих інтелектуальних кіл. Цій людині був притаманний безумовний внутрішній аристократизм, який не так часто зустрічається і серед аристократів за народженням.

У Шевченка дуже сильне і вертепне начало, він часто не ховає тих мотузок, за які автор водить своїх персонажів, що повністю підкоряються його волі.

Зазначений драматургічний прийом очевидний у такому уривку з «Близнюків» (Зосим, «поганий брат», звабив і покинув молоденьку дівчину Якилину, «красавицу на самой заре жизни», коли та завагітніла):

«(Зосим) порядком кутнул перед выездом и начал рассказывать какому-то тоже нетрезвому, но богатому Попандопуло свое рыцарское похождение с Якилиною, и так увлекательно рассказывал, что богатый эллин не вытерпел и заехал ему всей пятерней в благородный портрет, а он эллина, и пошла потеха. Но так как эллин был постарше летами и силами послабее, то он и изнемог, а к тому времени подоспел блюститель мира в виде городничего и повелел борющихся взять под арест. Завязалось дело. Богатого торгаша эллина оправдали, а благородного неимущего офицера оженили на мещанке Якилине и перевели в астраханский гарнизон».

Зіставлення таких характеристик: з одного боку — рыцарское похождение, благородный портрет, увлекательно рассказывал, благородный неимущий офицер; а з іншого: какой-то тоже нетрезвый, но богатый Попандопуло, богатый эллин, заехал ему всей пятерней, богатого торгаша эллина оправдали — начебто надає перевагу благородному нужденному офіцерові, й ось тут знову виявляється стилістична майстерність автора, адже всі симпатії читача, безумовно, на боці грека, який навіть у нетверезому стані не витримав ницости свого співрозмовника. Саме зміна ролей, «перевдягання», вертепність як одна з головних рис стилістики Шевченкової прози яскраво ілюструються наведеним епізодом. Але вслід за Шевченком-сатириком дуже часто йде Шевченко-лірик, який не може втриматися від власного коментаря:

«О, моя бедная Якилина! Если бы ты могла провидеть свое бесталанье, свою горькую будущую долю, ты убежала бы в лес или утопилась бы в гнилом Остре, но не венчалась бы с благородным офицером».

Тут уже характеристики не перевернуті сатирично (крім іронічного, знов-таки в дусі Діккенса, слова благородный), а прямо віддзеркалюють ставлення автора до своїх героїв.

Безумовно, у його повістях дуже сильні основи народної сміхової культури, а їхнє поєднання з надзвичайно інтелектуально ускладненою стилістикою надає цим творам неповторного звучання, яке, до речі, да-

леким відлунням відгукнеться у прозі його блискучого літературного нащадка епохи «розстріляного Відродження» в Україні Майка Йогансена з його «леґендарною бабою, створеною нашою фантазією» та «леґендарним дроворубом, а теперішнім древонасадцем» .

Симфонізм

Попри те, що кожна з повістей є самостійним художнім твором, їхня сукупність утворює єдине ціле, і це не лише завдяки особі оповідача, що є спільною для всіх, а й через перегук мотивів: зародки сюжету, повно розгорнутого в одній якійсь повісті, містяться як натяк, як побіжні лінії в інших повістях. Так, наприклад, тема, що її умовно можна назвати «Джекіл і Хайд» (за Стівенсоном), тобто аналіз двох контрастних іпостасей фізично близьких особистостей (рідні сестри або ж близнюки), що найповніше розкривається у повісті «Близнюки», пунктиром проходить також у «Музиканті»; тема підкидання немовляти заможному подружжю звабленою військовим дівчиною — у повістях «Наймичка» і «Близнюки»; тема «нещасного», тобто дворянина, відданого за якусь провину до війська, титульна у повісті «Нещасний», проводиться також у «Близнюках»; листування як засіб поглиблення часово-просторового елемента є невід'ємною складовою таких повістей, як «Музикант», «Нещасний», «Близнюки», «Художник». Таким чином усі повісті Шевченка, що збереглися (і як же прикро, що переважну частину їх — 13 із 22-х! — втрачено), є неначе частинами єдиної симфонії. Відомо, що Шевченко реалізував себе у багатьох царинах — як поет, як прозаїк, як художник. Пристрасний аматор музики, він не писав музичних творів, але у його прозовій творчости простежуються паралелі саме з музичним твором: складна, проте чітко структурована композиція, перегук мотивів у різних частинах твору, ба навіть у різних творах, пильна увага не лише до змісту, а й до форми слова, до його звучання. ≡

Тарас Чухліб

Хто вони гайдамаки — козаки, «бомжі» чи «вурдалаки»?

Полемікою навколо причин, перебігу та наслідків поширеної протягом майже всього XVIII ст. на українських землях Речі Посполитої т. зв. Гайдамаччини тривалий час переймаються представники української, польської, російської, французької, єврейської (ізраїльської), американської та інших історичних наук світу. На жаль, і до сьогодні історики різних країн не дійшли єдиної думки щодо внутрішнього змісту тих подій і доволі часто по-різному їх оцінюють: що це було — прояв релігійного чи етнічного конфлікту, соціального розбійництва чи національно-визвольного повстання, селянської «революції» чи нової козацької війни, а чи ще щось інше?

Уже сучасники, зокрема представники влади Речі Посполитої, оголошували повсталих розбійниками, які начебто без причин виступали проти вищих, середніх та нижчих урядників Київського, Брацлавського, частково Волинського і Подільського воєводств, переслідували і вбивали своїх панів разом із державцями та орендаторами, а тому оголошувалися гайдамаками[1].

Свого часу видатний французький історик Люсьєн Февр висловив цікаву думку про те, що головне завдання історика має полягати в тому, щоб зрозуміти людей, які діяли у тих чи інших історичних обставинах. Але чи можна зрозуміти тих людей (а історична наука насамперед є історією про Людину і для Людини), які вбивали або ж грабували подібних до себе, й чи потрібно це робити? Власне, тільки сьогодні все наше суспільство, не лише історики, приходять до розуміння того, що треба «не судити,

а розуміти» своїх попередників. Саме таким, починаючи від Марка Блока та Люсьєна Февра, був і залишається один із головних методологічних постулатів визнаної світовою науковою громадськістю історичної школи «Анналів».

Судити чи зрозуміти? Останнім часом у «вузьких» колах наукового середовища поширилася звичка безпідставно називати представників різних станів українського люду, які проживали у XVIII ст. на Правобережній Україні, не інакше як «різунами» та «бомжами». Причому це робиться талановитими істориками, відомими вченими не лише в Україні, але й за її межами, які не раз публічно проголошували дотримання «заповітів» Марка Блока, Люсьєна Февра або ж їхнього російського послідовника Арона Гуревича.

Так, наприклад, Наталя Яковенко, критикуючи українські підручники з історії, нещодавно висловила таку думку: «...Уманська *різанина* 1768 р. або взагалі не потрапляє на сторінки підручників, або фактично схвалюється як виправдана «тяжкими формами польського гноблення» чи метою «звільнити свій народ від кріпацтва і захистити православну віру». Вже не беручи до уваги морального аспекту проблеми, поставлю риторичне *(!!! — Т.Ч.)* запитання: *чому ми пропонуємо сучасному школяреві ототожнювати себе конче зі «знедоленими низами», які сьогодні в пересічній свідомості асоціюються радше з нещасними* **бомжами,** *ніж із суспільством як таким?* (виділ. наше. — *Т. Ч.)*»[2]. З цієї короткої цитати запальної промови відомого історика стає зрозумілим таке, що: по-перше, у 1768 р. в Умані відбулася різанина (і це не підлягає обговоренню, адже «питання риторичне»); по-друге, цю різанину не можна виправдовувати причинами «польського гноблення» або ж «захистом православної віри»; по-третє, ця ж сама різанина ще не оцінена з моральної точки зору; по-четверте, різанину здійснили «знедолені низи», тобто сучасним сленґом бомжі (з рос. — люди «без определенного места жительства») і по-четверте, бомжі-різуни, які здійснили різанину, не заслуговують на те, щоб вважати їх належними до тогочасного суспільства.

Емоційні тези пані Яковенко хутко підхопив її колега,

львівський історик та фахівець з польської історіографії XIX ст. Леонід Зашкільняк. Він також нещадно розкритикував один із вітчизняних шкільних підручників та відзначив, що на його сторінках *«гайдамацький рух XVIII століття оцінено як національно-визвольний. Безперечно, що він мав соціальні та національні складники, але це тільки частина правди; тим часом іншу* — **винищення** *цивільного населення Правобережної України — замовчано: про так звану українську* **різню** *в підручнику навіть не згадано. З цього всього виникає негативний образ Польщі та поляків як «загарбників» і «поневолювачів»...»*[3].

Якщо ми правильно зрозуміли висловлювання колег, то гайдамаки на Правобережній Україні протягом століття тільки те й робили, що *винищували* (тобто *різали)* цивільне населення, а сучасні автори шкільних підручників формують з поляків «образ ворога», тому що *не згадують про винищення та різанину мирних жителів.* Дивна все ж таки логіка. Хоча якщо йдеться про оцінку 1768 р., то можна додати й те, що у багатьох підручниках не згадується і про оволодіння козаками-гайдамаками Богуславом, Звенигородкою, Жаботином, Лисянкою, Каневом, Корсунем, Смілою та іншими правобережними містами, містечками й селищами. Там також відбувалися події аналогічні уманським.

Історична наука розвивається лише тоді, коли є дискусія щодо тих чи інших проблем, в т. ч. і дискусія між представниками різних історіографічних шкіл та напрямків. Зважаючи на те, що мої опоненти за фахом належать до полоністів (а тому свідомо чи підсвідомо прагнуть захистити «польське» або ж «шляхетське» бачення тих подій), а ми досліджуємо історію козацтва та українсько-польських відносин другої половини XVII — XVIII ст., спробуємо пояснити *мотивацію «бомжів», яка спричинила різанину* (за версією опонентів це робили гайдамаки, які були запорозькими відчайдухами[4]), а також стисло охарактеризуємо явище, яке в історичній науці дістало назву Гайдамаччини.

Але перед тим як висловити свою точку зору, зауважимо, що незважаючи на використаний історіографічний матеріал та джерела (в т. ч. й архівні), вона залишаєть-

ся суб'єктивною. У даному випадку свідомо стаємо «по інший бік барикади», адже вважаємо, що пп. Н. Яковенко та Л. Зашкільняк у своїх висловлюваннях не є безсторонніми та об'єктивними, а лише відстоюють точку зору певної (т. зв. націоналістичної) частини польської та єврейської історіографії.

Одночасно зауважимо, що нами вже давно була висловлена думка: у XVIII ст. гайдамаків називали не інакше як «диявольським плодом», але це означення побутувало на теренах Лівобережної України (Гетьманщини)[5]. Відомо також і те, що «гайдамаками» на Запорозькій Січі називали тих, хто не підкорявся владі отамана та військової старшини[6]. Свого часу нами також було зазначено, що в «козакуванні-гайдамакуванні» на *«початковому етапі виразно окреслювалися грабіжницький і розбійницький аспекти. Спочатку загони цих соціальних розбійників були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи шляхту і найнятих нею орендарів і посесорів, які переважно були єврейського походження»*[7].

Отже, передбачаючи подальшу дискусію, відзначимо, що не належимо до табору тих, хто вважає гайдамаків ледь не передвісниками української незалежности, хоча їхні традиції (очевидно, через сприйняття поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки») дивним чином відродилися в роки Української революції 1917 — 1921 рр., коли повстанські з'єднання почали іменуватися «Гайдамацькими полками», «Гайдамацькими кошами» та «Гайдамацькими куренями», «а колишні рядові чи унтер-офіцери російської армії родом з українських земель стали зватися «козаками» або ж «гайдамаками».

На нашу думку, Гайдамаччина[8] як явище спротиву владі Корони Польської у XVIII ст. розпочалася не в 1717 р.[9], а мала коріння ще у повстанні 1702 — 1704 рр. на чолі з гетьманом Самусем і полковником Семеном Палієм. Відомо, що т. зв. Друга Хмельниччина була спричинена османсько-польським Карловицьким мирним договором 1699 р., за яким до Польщі відійшли правобережні території України, а також виникла у результаті заборонних постанов Варшавського сейму 1697 та 1699 рр.

щодо скасування козацтва на Київщині та Східному Поділлі. А завершилася тогочасна «гайдамацька війна» вже наприкінці XVIII ст., із другим поділом Речі Посполитої (1793) та переходом українських земель «з правого боку» Дніпра під владу Російської імперії.

Отже, через примусову депортацію («згін») 200 тисяч козаків та членів їхніх родин українці Київського, Брацлавського та частково Подільського воєводств, яких на початку XVIII ст. нараховувалось близько 2 мільйонів 500 тисяч осіб, втратили свою колишню еліту — козацьку старшину[10]. Другу за кількістю етнічну групу в цих воєводствах на той час становили поляки, яких було близько 270 тисяч осіб. Вони разом із євреями (приблизно 220 — 250 тис. осіб) після довгих років існування на Правобережній Україні інститутів державно-політичної влади Гетьманату (протягом 1648 — 1712 рр.) почали визначати політичне та економічне життя найбільш східних воєводств Корони Польської. За підрахунками історика демографії А. Перковського на той час місцева шляхта становила на Правобережній Україні 7,7% від всього населення, духівництво — 1,5; купці — 0,14; міщани-християни — 1,7; міщани-євреї — 3,5, а селяни — 78,7.

Після скасування українських/козацьких органів влади представники шляхетського стану (більшою мірою польського за етнічним походженням, або ж політичним самовизначенням), зайняли всі вищі державні та земські уряди в українських воєводствах Корони Польської. Саме цей факт поряд із штучним порушенням традиційної соціальної стратифікації цих земель почав живити т. зв. Гайдамаччину, яка розгорнулася тут на початку XVIII ст. і тривала близько 90 (!) років. Її учасники незважаючи на сеймові постанови центральної влади та ухвали місцевих сеймиків і далі вперто називали себе козаками. Про це, наприклад, свідчив відомий «Маніфест козаків воєводств Київського і Брацлавського», який згідно з усталеним Річчю Посполитою правовим порядком було внесено до вінницької гродської книги 11 березня 1769 р. й підписано не «гайдамаками», а козаками з Київщини, Вінниччини та Черкащини[11]. Зауважимо, що за проведеною коронни-

ми урядниками у 1765 р. люстрацією в Київському повіті однойменного воєводства проживало 1 262 козаки, в Білій Церкві — 354, Чигирині — 296, Черкасах — 132, Каневі — 110, Корсуні — 88 козаків. А в 1789 р. у Чигирині проживало вже тільки 38 козаків, а в Богуславі неподалік від Білої Церкви — 93 «місцеві» козаки (їх не слід плутати з тими, що входили до «козацької міліції» або ж надвірного козацтва).

Правове становище селянського стану на Правобережжі визначалося державним законодавством Речі Посполитої, за яким воно не мало жодних політичних прав і було позбавлене представництва не тільки на вальних сеймах, але й у місцевих сеймиках. Копні суди, що раніше зосереджувалися на вирішенні різних спірних питань, які виникали серед селянського стану, у XVIII ст. перетворилися на допоміжну інстанцію у системі шляхетських судів. Найголовнішим джерелом права, за яким визначалися взаємовідносини між панами і селянами, залишався Литовський Статут. Він підтверджував положення феодального права про заборону селянам продавати і купувати землю. До речі, за часів Українського гетьманату не тільки козаки, але й селяни мали право не лише продавати та заставляти свої земельні наділи (головним чином т. зв. займанщини), але й передавати їх у спадок.

Після довгих років існування Українського гетьманату шляхта разом із єврейськими «панами» знову стала активно заселяти східні воєводства Корони Польської. Осередками єврейської колонізації були передусім міста та великі села. Тут, користуючись королівськими привілеями та завдяки підтримці польських і українських магнатів, вони утворювали свої самоврядні інститути, які здійснювали певні функції щодо налагодження владного, соціального, правового та господарського життя єврейської громади. Верхівка єврейства Правобережної України прибирала до своїх рук торгівлю, промисли, різні оренди, що зумовлювало соціальний антагонізм із місцевим населенням. На селі євреї ставали, головно, корчмарями[12], зосереджували в своїх руках винно-горілчаний промисел, нерідко були управителями земельних латифундій українських та польських магнатів. Саме у межах магнатських

латифундій вони отримували надприбутки з пропінацій, які встановлювалися у примусовому порядку.

«Євреї на Україні відрізнялися від усіх євреїв інших провінцій своєю догідливістю шляхті. На Україні вся торгівля знаходилася виключно в руках євреїв, тому що вони могли займатися промислом у невпорядкованій частині держави, на яку здійснювалися набіги з Криму, Запорожжя і гайдамаччини»[13], — писав шляхтич В. Міхайловський, який був королівським шамбеляном при дворі Станіслава Августа Понятовського з 1764 до 1790 рр. Інший шляхтич Я. Охотський, який у середині XVIII ст. перебував на Правобережній Україні, згадував у своїх мемуарах: там «дійшло до того, що селяни за все повинні були платити єврею-орендатору, навіть за весільну куницю; вони могли відкупитися від різок і всілякої кари, але не мали права без відома орендатора продати найдрібнішого предмету... Несправедливість викликали невдоволення і насильницькі дії [щодо євреїв]»[14].

Звернімося до «ідеологічного навантаження» Гайдаманччини. Вже в одному з перших козацько-старшинських документів «пропаґандистського» спрямування, який розповсюджувався на початку повстання 1702 — 1704 рр. й мав назву «Маніфест до білоцерківської громади» безпосередньо вказувалося на мотивацію цього збройного виступу: *«...через панщину велику милості не було. Вже і козак хоч найслухняніший, то нижчий у них (польської шляхти. — Т.Ч.), бо вже всім ярмо на шиї козацькі мали тією осінню остаточно бути»*[15]. У листі наказного козацького гетьмана Самуся до жителів Поділля від 7 вересня 1702 р. місцеві селяни, міщани та духовенство закликалися повставати *«за весь народ православний Український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися...»*[16]. Отже, як бачимо, поряд із економічними *(«через панщину»)* та соціальними *(«бо вже всім ярмо на шиї»)* причинами висувалися й мотиви реліґійного *(«за весь народ православний»)*, ранньонаціонального *(«ляхи з отчизн наших українських відійшли»)* та політичного *(«вже більше на Україні не розпоряджалися»)* змісту.

Період безкоролів'я після смерти Августа II Саса, протистояння нових претендентів на корону, втручання в «польські справи» російського уряду спричинили в 1734 р. значний спалах організованого козацького (за участю селян та міщан) збройного виступу на українських землях Корони Польської. Користуючись тим, що командування військ Російської імперії, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» — підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українського населення) — з проханням виступити проти прихильників шведського ставленика на престол Станіслава Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І. Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених коронним режимом. Окремі джерела стверджували, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були відновлені козацькі органи самоврядування. Ідея «справедливого» суспільного устрою, де панувала б забезпеченість селян землею і була відсутня панщина, проектувалася саме на козацький стан.

Пам'ять про часи Хмельниччини досить міцно вкоренилася у свідомість не лише козацтва і православного духівництва східних Київського, Брацлавського й частково Волинського і Подільського воєводств, але й селянства. Щодо цього яскравим свідченням виступає повідомлення ігумена Христонопільського монастиря К. Срочинського за 1766 р. Зокрема він зазначав, що поблизу села Ольшани *«обрали собі ватажками кількох* **козаків** *і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання,* **як це колись вчинив Хмельницький,** *і зараз усі селяни озброїлись... Селянин, який забрав з церкви грамоту з святим таїнством те переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталася в руки уніатів...»*[17]

Місцеві селяни масово підтримували «гайдамацькі» виступи на Правобережній Україні. Про це зокрема свідчив 7-й пункт меморіалу, складеного для інформування великого коронного гетьмана Й. К. Браницького про складну ситуацію у східних воєводствах наприкінці 1750-х рр.: *«Селянство («хлопство») як є ставиться неприхиль-*

но до війська [коронного], але симпатизує найщиріше гайдамакам...»[18]. Сам король Речі Посполитої Станіслав Август Понятовський хвилювався з приводу *«***збунтованого в Україні селянства**, *що вже починає повертати проти своїх панів у Мозирському повіті (виділ. — Т.Ч.)»*[19]. Про це йшлося у королівському листі до польного писаря Великого Князівства Литовського Сосновського від 21 серпня 1768 р. Придушення Коліївщини Станіслав Август називав *«війною проти хлопства»* (лист до коронного ловчого К. Браницького від 20.07.1768 р. з Варшави) та погоджувався на те, «щоб задовільнити тамтешніх поміщиків карою селян», яка дуже йому «подобалася»[20].

Іноземці, які проїздили через українські землі Речі Посполитої, не раз відзначали жорстоке поводження магнатів зі своїми посполитими. Так, наприклад, австрієць Йоган Йозеф Кауш відзначав у своїх «Листах Пастофіля», що включно до 1768 р. володарі приватних міст на Київщині та Брацлавщині мали право страчувати їхніх жителів за будь-яку провину[21]. Зокрема австрійця вразила новина, що у 1754 р. певний магнат (прізвища його не вказувалося) наказав повісити п'ятьох міщан лише за те, що вони підібрали декілька рибин на березі його озера.

У відомому документі, т. зв. маніфесті «Селянської конфедерації, на ринку в Торчині (Тульчині) знайдений проект після ярмарку 1767 р.», де закликалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права *«успадкування власности на землю, а також права користуватися частиною лісу»*[22]. Разом з тим невідомий автор цього маніфесту[23] погоджувався: відпрацьовувати панщину протягом 3-х днів на тиждень з господарства; виконувати «підводну» повинність (два рази на рік ходити на відстань до 12 миль); платити з робочого коня не більше 3 злотих; отримувати право вільного переходу з помістя в помістя лише за умови, що будуть залишати замість себе іншого господаря. У Торчинській Супліці 1767 р. висувалася і важлива політична вимога — мати право представництва нижчих станів у сеймі Речи Посполитої[24]. Слід зазначити, що історики І. Шпитковський та А. Гілевич розглядали даний маніфест як важливий документ з україн-

ського табору, що засвідчував підготовку «гайдамаків» до *«хлопської революції»*[25]. Окрім того «революцією» називали події 1768 р. відомі польські історики Б. Барановський та В. Конопчиньський, а також північноамериканський учений українського походження Я. Пеленський.

У 1768 р. під керівництвом запорожця Максима Залізняка та сотника надвірного козацтва Івана Гонти розпочалося одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке в історіографії отримало назву Коліївщини[26]. «Понєваж не за майно стараємось, *тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась* і щоб не було ворогів на державу *(?! — Т.Ч.)»*[27], — заявляв пізніше один із ватажків повстанців Семен Неживий про причини збройного виступу проти влади Речі Посполитої.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини, як видається, стали дії представників Барської конфедерації, що поширилася на території Руського, Белзького, Волинського, Подільського, а також частково Київського та Брацлавського воєводств. Конфедерати розсилали універсали до місцевої шляхти і навіть селян[28], які закликали до переходу в їхнє підданство, але в разі непокори у багатьох випадках силоміць примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Крім того, як засвідчували сучасники, релігійні гасла маршалка К. Пуласького відштовхували від себе не тільки православних, але й уніатів (греко-католиків).

Дії польських конфедератів нерідко супроводилися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священиків, спаленням церков. Лише у Каневі конфедерати захопили близько трьохсот заручників, яких жорстоко били і калічили. *«...Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків»*[29], — відзначалося у «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович засвідчував, що *«конфедерати нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали»*[30].

Вступ на Правобережжя в червні 1768 р. російських підрозділів і початок військо-

вих дій проти барських конфедератів породили в частини повсталого люду ілюзію ймовірної допомоги з боку Петербурга. На той час серед українського населення ходили чутки, що *«ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються»*[31]. З іншого боку призвідники повстання очевидно були причетні до виготовлення фальшивих універсалів, які розповсюджували у містах та селах Київщини і Поділля начебто від імені цариці Катерини II.

У містах і селах Київського і Брацлавського воєводств Корони Польської створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу Українського гетьманату другої половини XVII — початку XVIII ст.[32]. Додаткового дослідження потребує згадка шляхтичів Тучабського і Квасневського про обрання повстанцями «гетьманом» і «князем Смілянським» Максима Залізняка; «полковником і князем Уманським» Івана Гонти; «радцею Уманщини» козака Уласенка[33]. Сучасники також стверджували, що на певному етапі повстання 1768 р. його керівництво *«почало відділяти козаків від хлопів і віддавати останніх під владу поставлених ними комендантів, а по другим селам поставили отаманів, які слідкували за тим, щоб хлопство господарювало і працювало на них, козаків, щоб на них збиралися з хлопства прибутки і щоб увесь отримуваний від них провіант і фураж вчасно доставлявся у військо»*[34].

Згідно зі свідченнями на допиті запорозького козака Лаврiна Кантаржея *«Залізняк всякого їм по достоїнству жалує і дає письмовий від себе всяким людям наказ, щоб всі його наглядом були... і за всім виходячим від нього порядком залишалися під його владою, а тих, хто не слухається жорстокими штрафами лякав»*[35]. Сам проводир повстання Максим Залізняк, за спогадами шляхтича С. Крушельницького, оголошував листа в якому говорилося **«що треба відібрати Україну в Польщі аж по Случ і Дністер»**[36]. Тобто йшлося про відновлення традиційного кордону Українського гетьманату ще з часів Хмельниччини та Паліївщини.

Повстання 1768 р. вирізнялася широкою соціальною базою, вищим рівнем організації (наявність єдиного керівного

центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю. Чи не найголовнішим гаслом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної церкви. Масовими були випадки, коли козаки і селяни змушували католиків, уніатів та іудеїв силою перехрещуватись у «свою віру». Один із учасників повстання І. Байрацький 9 серпня 1768 р. на допиті слідчому в Києві розповідав, що він воював *«за те, що поляки в селі Млієві титареві Данилу, а як прозвали його не сказано, за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили»*[37].

Особливого драматизму подіям 1768 р. надала масова участь у них селянства[38]. Коліївщина, яку вже сучасники називали *«революцією»*[39], завдала також суттєвого удару й по системі орендних відносин у сільському господарстві східних воєводств Корони Польської. Так, наприклад, володар Богуславського староства протягом 1768 — 1770 рр. втратив у результаті тих подій прибуток, який оцінювався у 142 562 злотих[40]. Під час повстання 1768 р. багато орендаторів, які переважно належали до єврейського етносу, були вбиті козаками і селянами. Разом з тим кількість загиблого під час Коліївщини єврейського населення[41] зазвичай завищується в десятки разів. Адже відомо, що згідно з переписом 1764 р. у Київському воєводстві (до якого належав Умань) мешкало 22 тисячі 352 особи єврейського походження, в Брацлавському — 20 337 осіб[42]. А всього на землях України-Руси, що перебували під владою Корони Польської на середину 60-х рр. XVIII ст. проживало 258 205 євреїв/жидів в т. ч.: Бельзькому воєводстві — 16 442 особи, Руському — 100 111, Волинському — 50 792, Подільському — 38 384, Хелмській землі — 9 787 особи[43].

«Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх. Глянувся Бог з високого неба на важку долю, почув Ваші сльози і стогін і послав Вам захисників, які помстяться за злочини, які нанесли Вам пани. Отже йдіть на поміч тим, хто хоче Вас звіль-

нити, зберегти Вашу свободу. Зараз прийшов час розплати за всі Ваші муки, побої, вбивства, знущання, а також за нечувані знущання, які Ви до цього часу терпіли від своїх панів. Посилаємо до Вас керівників, яким Ви повинні вірити і за якими повинні йти із зброєю — хто яку має. Залишайте свої хати, дружин і любимих дітей. Не будете жалкувати, адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто Ваших панів, які до цього часу п'ють вашу кров...»[44], — проголошував «Універсал до польських селян» (складений не пізніше 29 листопада 1768 р.), який був знайдений під Смілою. Як бачимо, провідними ідеями цього документа був не лише заклик до «розплати», але й питання відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панами».

Вражені розмахом повстання у східних воєводствах Речі Посполитої представники сейму 1768 р. ухвалили постанови про відібрання права у магнатів карати своїх підданих та запровадили положення про кару смертю для шляхтича за вбивство селянина. У той же час серед причин Коліївщини шляхта називала й «королівську тиранію», що зокрема прозвучало у Маніфесті конфедератів від 9 серпня 1770 р.: *«...зміцнилася і ствердилася тиранія, свідком того* **піднятий бунт України»**[45].

Під час вибуху повстання у східних воєводствах Речі Посполитої 1768 р. владна еліта Польсько-Литовської держави нарешті згадала про Гадяцьку угоду 1658 р. між Військом Запорозьким та Короною Польською — через 110 (!) років після її укладення. Саме тоді у Варшаві великим накладом було надруковано, а потім і розповсюджено на українських землях брошуру під назвою »Документи прав і вольностей обивателів Корони Польської і Великого князівства Литовського Релігії Грецької Східної віруючих, порядком років укладених», де наводилися витяги про забезпечення функціонування православної Церкви та її віруючих не лише з тексту Гадяцької угоди 1658 р., але й відповідні уривки з її сеймової ратифікаційної постанови 1659 р.

Повстання 1768 р.[46] не було останнім у XVIII ст. У 1789 р. великі заворушення розпо-

чалися у Волинському воєводстві. Того ж року в одному з повідомлень на сейм Речі Посполитої зазначалося, що піддані селяни в Київському воєводстві погрожують бунтом, а «два ченця у Богуславі схоплені, у яких знайдений список — 160 підданих, які підписалися до бунту»[47]. Мешканці села Борове Овруцького повіту на Київщині наприкінці 1780-х рр. заявили польським урядовцям: *«Якщо можна з тих країв всіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б все добре»*[48].

У збройних виступах т. зв. Гайдамаччини брали участь представники визнаних, напіввизнаних та невизнаних станів українського населення Корони Польської — дрібна православна (а інколи уніатська й навіть католицька шляхта, православне духовенство, міщани, козаки та селяни. Тогочасна коронна влада оцінювала цей рух не інакше як *«хлопські/селянські бунти»*. Так, наприклад, типовими були висловлювання у листі шляхтича С. Гавронського, який у травні 1766 р. надійшов до канцелярії короля Станіслава Августа: *«Справа правдива, що не може бути ніколи страшнішого краю нашому як бунти хлопські, оскільки* **зараз Україна як ніколи озброєна...»**[49].

Згідно із записами анонімa про події Коліївщини 1768 р.: *«Кожний господар [в Україні] був козаком і давав до міліції козака з цілим обладунком козацьким: рушниця, спис, пара пістолетів, порох та кінь»*[50]. Цікаво, що ще в меморіалі під назвою «Дефекти України» складеному для великого коронного гетьмана Й. К. Браницького у 1759 р., відзначалося: *«Зброї у селян немало у кожного знаходиться, то загалом є шкідливим для добра посполитого, особливо для цього краю, який прагне до бунтів»*[51]. У квітні 1789 р. у полон було захоплено одного з «волинських гайдамаків», у переліку вилучених «речей» якого були: *«кінь мишалий з кульбакою і череслом, палаш, пістолет, ніж турецький, ладівниця з ладунками, два жупани, свитка, пояс, накидка, шаровари, чоботи, шапка, сорочка та 20 золотих грошима»*[52]. Ось такий собі представник «знедолених низів», одним словом — «бомж» із двома жупанами, сорочкою та ще й свиткою.

Досить дивною видається і теза п. Наталії Яковенко про

те, що козаки-гайдамаки не вели боротьби проти місцевих панів. Хоча про спрямованість цієї боротьби свідчать: а) документи ідеологічного характеру з табору повстанців (цитовані нами вище); б) конкретні дії гайдамацьких загонів, зафіксовані в джерелах; в) різноманітні документи і матеріали з «ворожого табору» польських магнатів, шляхти й католицького духовенства тощо. А питання про захист «гайдамаками» православної віри взагалі стало історичною «аксіомою», адже про їхню «правовірність» промовисто свідчать джерела різного характеру не лише з українського, але і з польського, єврейського та російського «таборів».

В українській та польській історіографії існує досить багато серйозних наукових праць, які висвітлюють різноманітні проблеми т. зв. Гайдамаччини. Хоча не є таємницею той факт, що й до сьогодні традиції «класового підходу» ще превалюють як в Україні так і в Польщі. Разом з тим, багато польських істориків звернули увагу на масову (!) підтримку гайдамацьких виступів місцевим населенням Правобережної України. Зокрема Антоні Подраза та Емануель Ростворовський зазначали, що Гайдамаччина за підтримки українського люду стала *«яскравим прикладом соціального і національного визволення»*[53], а, отже, маркували цей рух не лише як соціальний, але і як визвольний.

Окрім того, до табору «бомжів-гайдамаків», які на думку п. Н. Яковенко походили зі «знедолених низів», досить часто потрапляли представники польської шляхти. Наприклад, В. Ржевуський у листі від 2 лютого 1762 р. до надвірного маршалка Ю. Мнішека писав, що ватажки повстанців *«добирали в десятеро більше наших з Польщі гультяїв, пияків, навіть і шляхту,* **оселедці їм голили і на гайдамаків перетворювали,** *на партії поділяли»*[54].

Так і справді, те що відбулося в Умані 9–10 (20–21) червня 1768 р., вже польські та єврейські сучасники назвали різаниною. За свідченнями очевидців, у місті (ним володів воєвода Київського воєводства Ф. Потоцький) було знищено не лише військових, які мужньо обороняли місто, але й тих «цивільних», що заховалися за фортечними мурами. Називаються різні цифри кількості загиблих — 2 000, 5 000,

18 000, 50 000, 85 125, 180 000 та ін. Власне за підрахунками істориків під час захоплення Уманя було вбито та захоплено в полон від 1 500 до 2 500 осіб. Головним чином серед них були представники шляхти польського походження, яка зібралася з навколишніх містечок і селищ; священики католицького та уніатського віросповідання, а також представники місцевої єврейської верхівки. До речі, у ніч з 9 на 10 червня до повстанського табору з Уманя втекла частина міщан, яка, очевидно, була українського/руського походження. А перед вирішальним штурмом до міста від «гайдамаків» було надіслано ультиматум з пропозицією здатися добровільно за умови збереження життя (!) та пропозицією виїзду за межі України. А тепер запитаємо в наших опонентів: чи надходили подібні пропозиції провідникам єврейської спільноти, у той час, коли їх масово вбивали та виганяли з Франції, Іспанії, Голландії, Німеччини й тієї ж Центральної Польщі?

Звичайно, з позицій новітнього «гуманістичного часу» виправдати подальші жорстокі дії повстанців (в т. ч. і щодо єврейського люду) не можна й не потрібно, але чи є «осучаснене моралізаторство» предметом дослідження для історичної науки? Адже у конкретному випадку історик повинен оцінювати подію в контексті суспільних, політичних, ціннісних та інших реалій життя XVIII ст. З огляду на це ми переконані, що вже з 11 червня 1769 р. почало існувати двітри-чотири історичні «правди» — «правда переможених» і «правда переможця» (який, однак, невдовзі став «переможеним»). З точки зору переможених — польської шляхти, католицького та уніатського кліру й багатого єврейства, в Умані відбулася безпричинна різанина (хіба міг шляхтич визнати хоча б якісь правові причини повстання «хлопа», а тим більше козака? А в чому був винен єврей-орендатор та члени його родини?).

Однак з боку короткочасного переможця — українських козаків та селян — відбулося звільнення міста та проголошення відновлення традиційного для них суспільно-політичного устрою у формі Гетьманщини. Він існував тут з часів Хмельниччини і був знищений в результаті військових дій та міжнародних домовленостей Польщі, Росії

і Туреччини у 1712 — 1714 рр. Існує ще й третя версія історичного прочитання тогочасних подій — «російська», адже лише завдяки вишколеним багатотисячним регулярним (!) військам Російської імперії вдалося придушити повстання «знедолених низів». Цікаво, що саме за придушення Коліївщини та Барської конфедерації майбутній полководець Олександр Суворов отримав звання генерал-майора.

Більшість українських істориків XIX — поч. XXI ст. (В. Антонович, О. Єфименко, М. Грушевський, В. Щербина, І. Шпитковський, Я. Шульгин, О. Гермайзе, І. Крип'якевич, І. Гуржій, К. Гуслистий, Ф. Шевченко, В. Голобуцький, Г. Храбан, І. Бутич, В. Смолій, В. Степанков, Ю. Мицик та ін.) характеризують зайняття Уманя військом М. Залізняка та І. Гонти не лише як найвищий етап повстання місцевого люду східних воєводств Корони Польської, яке мало соціальну спрямованість, але і як визвольного руху нижчих та середніх станів тогочасного українського суспільства.

А тому замість того, щоб навішувати принизливо-ідеологічні «ярлики» на учасників перманентної столітньої «хлопської революції» XVIII ст. та «Уманської різанини» 1768 р., пропонуємо нашим опонентам та їхнім учням звернутися до вивчення таких проблем, як «Соціальна організація та господарська психологія селянства «польської» частини України у XVIII ст.», «Селянська еліта українських земель Речі Посполитої»; «Селяни східних воєводств Корони Польської в контексті соціальної політики уряду», «Соціальні уявлення та настрої селян в українських воєводствах Речі Посполитої», «Ставлення селян Правобережної України до владних структур», «Соціальний темперамент українських селян у XVIII ст.», «Стратифікація козацтва та шляхетства на Правобережній Україні у 1712 — 1793 рр.» тощо.

Досить цікаво, на нашу думку, було б подивитися на т. зв. Гайдамаччину загалом та Коліївщину 1768 р. зокрема не тільки в контексті теорії «соціального розбійництва» британського історика Еріка Гобсбаума, але й через призму соціологічної науки, зокрема концептів видатного американського соціолога Пітирима Сорокіна. Останній зазначав, що до основних потреб людини

«всіх часів» треба зарахувати такі: 1) задоволення голоду і спраги; 2) збереження власного роду; 3) самозахисту від сил і впливів, які загрожують життю; в т. ч. і самооборони від соціальної небезпеки — небезпечних для життя (зокрема, релігії) і здоров'я соціальних умов; 4) захисту та опікунства «своїх» (груповий самозахист); 5) свободи пересування та руху; 6) фізіологічних потреб, в т. ч. і відпочинку; 7) спілкування з подібними собі; 8) інтелектуальної діяльности; 9) почуттєво-емоційних переживань; 10) вольової діяльности.

Сподіваємося, що кожен із неупереджених фахівців, той, хто опрацює збірки документів (а також джерелознавчі статті) з історії «гайдамацького руху», зрозуміє, що частина необхідних для життя людських потреб українського населення Правобережної України все ж таки не враховувалася вищими «станами» Речі Посполитої — королем, сеймом та шляхтою. А тому в межах Київського та Брацлавського й частково Подільського і Волинського воєводств так довго тлів і періодично розгорався соціальний конфлікт, який мав під собою глибинні реліґійні, економічні, політичні, етнічні, світоглядні та інші історичні причини. Очевидно, що вони сягали попереднього, XVII ст., коли на теренах від »Дніпра до Случі» започаткувався й тривалий час існував «альтернативий» коронній владі державно-політичний устрій у вигляді Українського гетьманату.

Окрім того, на свого дослідника чекають такі важливі історичні проблеми: 1) мотивація участи в «селянській революції» XVIII ст. запорозьких козаків, які були родом з Правобережжя; 2) поширення уніатської церкви на теренах «польської України», а також дослідження кількісного та етнічного складу її священиків; 3) участь представників шляхетського та міщанського станів на боці повстанців; 4) зовнішньополітичні впливи на «гайдамацький рух» з боку Російської, Османської та Австрійської імперій, Французького та Прусського королівств; 5) боротьба з гайдамаками урядів Лівобережної України-Гетьманщини та Запорозької Січі; 6) повсякденне життя єврейської громади та українсько-єврейські стосунки в межах Корони Польської; 7) всебічне висвіт-

лення життя та діяльності магнатських родин на Правобережній Україні; 8) порівняльний аналіз і типологізація т. зв. Гайдамаччини в зв'язку з історією «аналогічних» рухів у інших країнах тогочасної Європи та Азії тощо. ≡

P. S. Якийсь чолов'яга на прізвисько Бузина, що одноосібно оголосив себе «істориком», прозвав Тараса Шевченка «вурдалаком» (як відомо, поет походив з козацької родини, а його дід брав участь у гайдамацьких виступах на Черкащині). Сподіваємося, що з «легких рук» професорів Наталії Яковенко та Леоніда Зашкільняка козаків-гайдамаків з Правобережної України, які протягом усього XVIII століття прагли повернення традиційного для них соціального (козацького) устрою, сучасні українські школярі не почнуть називати «бомжами» та «різунами». Хоча різунами їх означувати справді не будуть, адже в українських селах правобережного Середнього Подніпров'я, як у XVIII ст. так і сьогодні, різунами або ж різниками (звідси поширені місцеві прізвища — Різун, Різник, Різниченко) зазвичай називають поважних людей-професіоналів, що у потрібний час приходять до господаря різати відгодованого кабана чи свиню.

А «бомжі», до речі, також мають право на те, щоб їх звали членами суспільства, адже це просто найнижчий щабель суспільної стратифікації. При цьому вищий рівень сьогодні, як і двісті років тому, займає багата шляхта — «магнати», або ж сучасні українські олігархи. Однак перед Богом, християнським, іудейським чи мусульманським, як кажуть, усі рівні. Але на шляху до Вічного і тих, і інших можуть перестріти гайдамаки — козаки, різуни чи «вурдалаки»?

Примітки

1. Слово «гайдамака», очевидно, прийшло до польської та української мов від турецько-арабського «hajdemak» - гнати, відбирати, займатися розбоєм.
2. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К.,2008. - С.12.
3. Зашкільняк Л. Історія «своя» й історія «чужа» // Критика. – Число 9 – 10. – 2009. – С.26.

4. Саме «запорозькими відчайдухами» назвала Н. Яковенко гайдамаків, при цьому відмовляючи їм як «простим людям» у «захисті православної віри» (?!) (Див.: Яковенко Н. Вступ до історії. – К.,2008. - С.248).
5. Див.: Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – К.,1999.
6. Чухліб Т. Гайдамацький рух в світлі джерел з українського табору // Українсько-польський науковий діалог в Умані. Зб. наук. праць. – Умань, Гнєзно, 2009. - С. 260.
7. Він же. «Гайдамаччина» в Речі Посполитій XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К.,2008. – С.116 – 125.
8. Підтримуємо думку історика Г. Храбана щодо невідповідности цього терміну тогочасним подіям (Храбан Г. Спалах гніву народного. – С.3 – 4). Оригінальною залишається думка П. Куліша: «Первоначальными гайдамаками были в нем его собственные жолнеры, от которых страдали все провинции и которые, состоя почти из одной шляхты, вкоренили в ее духе всеподавляющий деспотизм личного произвола…» (Кулиш П. Записки о Южной Руси. - Т. 2. - СПб., 1857).
9. Згідно з дослідженнями В. Антоновича термін «гайдамацький» вперше був вжитий у 1717 р. (Антонович В. Акты о гайдамаках (1700 - 1768) // Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.III. – Киев,1876. – С.6). Хоча як дослідив польський історик П. Борек, вирази «гайдамаки», «гайдамацький» у польських джерелах спорадично вживалися стосовно українського козацтва ще від 1649 р., тобто від початку повстання Б. Хмельницького (Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamietnikach. Bogaterowie, fortece, tradycja. – Krakow,2001. - S.113 - 114). Ю. Мицик датує появу цього руху 1704 роком (Мицик Ю. Перша згадка про гайдамаків // Український історичний журнал.- 1981. - №10. – С.127 – 128).
10. Згідно з дослідженнями львівського історика М. Крикуна примусовий згін українського населення було здійснено з території площею приблизно 35, 5 тис. кв. км. (Крикун М. Між війною та радою. – Київ,2006. - С.393 – 441).
11. Даний «Маніфест» власноручно підписали: немирівський козак Олексій Попейко, ваховський осавул Хведько Пузайський, Семен Немирівський з Тульчина, уманський козак з Поланки Роман Романенко, уманський козак з Рижанки Савка Лісовенко, козак з Дашова Яків Семененко та ін. (БМЧ Краків. – Рукоп. 841, арк. 408. Опубл.: Бродович Ф. Записки о событиях на Волыни и Подоле в 1789 году. – Москва, 1870. – С.119 - 121).
12. У своїй книзі «Село і корчма» польський історик Й. Буршта писав: «Поза панським двором єдиним центром життя соціального [на селі] була корчма. Приміщення корчми було місцем, де селянам видавалися вироки та оголошувалися устави для регулювання селянського життя. Одночасно вона була місцем безладу, розвитку селянської сваволі…» (Burszta J. Wies i karczma. Rola karczmy w zyciu wsi panszczyzniany. – Warszawa,1950. – S.204 - 205).
13. Михаловский В. Записки // Древняя и новая Россия. – Т.16. - №2. – 1880. – С.348 – 349.
14. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского. – Т.1-2. – Санкт-Петербург, 1874. – С.50.
15. Бібліотека Національного інституту Осолінських у Вроцлаві, відділ рукописів. – Рукоп. 271, арк. 126.

16. Бібліотека Музею Чарторийських у Кракові, відділ рукописів (далі - БМЧ Краків). - Рукоп. 1676, арк. 119 - 120; Архив Юго-Западной России. - Ч. 2. - Т. III. - Киев, 1910. - С. 449 - 450.
17. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упор. І. Бутич. - К.,1970. - С.344.
18. БМЧ Краків. - Од. зб. 3835, №14, арк.39.
19. Korespondencya miedzy Stanislawiem Augustem a Ksawerym Branickim lowczym koronnym w roku 1768 / Wyd. J. Gumsolowicz. - Krakow,1872. - S.187.
20. Ibid. - S.33, 41.
21. Kausch J. J. Nachristen uber Polen. - Cz.1. - Grac,1793 // Polska Stanislawowska w oczach cudzoziemcow. - T.2. - S.142.
22. БМЧ Краків. - Рукоп.1699, l.83; [Шпитковський І] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // Записки НТШ. - Львів,1911. - Т.102. - С. 151.
23. Цікаво, що з текстом Торчинської Супліки ознайомився сам король Речі Посполитої Станіслав Август Понятовський, який залишив на ній свій запис між титулом та першими словами: «на початку серпня 1783 р. Та людина, яка відкрити хотіла той лист як свій, могла бути з Семятич («Siemiatycz») і відіслана була князю Сапізі (Александру Міхалу), канцлеру великому литовському» (Michalski J. Na marginesie tzw. Supliki Torczynskiej // Kwartalnik Historyczny. - R. LIX. - Warszawa,1952. - S.104).
24. Rostworowski E. Legendy i fakty XVIII w. - Warszawa,1983. - S.167.
25. [Шпитковський І] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // Записки НТШ. - Львів,1911. - Т.102. - С.148 - 156; Gilewicz A. Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767 - 1769 // Roczniki dziejow spoliecznych i gospodarskich. - Lwow,1931. - T.1. - S.1 - 36.
26. Історики В. Щербина та В. Серчик стверджують, що походження терміну «коліївщина» бере свій початок від польських слів «kolej», «po kolej», «kolejno», що означав несення надвірної козацької служби при магнатських помістях - «sluzba kolejna» (Щербина В. О происхождении слова «колиивщина» // Киевская старина. - Т.XL. - 1893. - S.358; Serczyk W. Koliszczyzna. - S.7).
27. Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. - 1924. - Кн..1-2. - С.98.
28. Відомий документ під назвою «Універсал до хлопів, закликаючий до повного підданства», який вийшов з табору конфедератів у 1768 р. (Rostworowski E. Legendy i fakty XVIII w. - Warszawa,1963. - S.148).
29. БМЧ Краків. - Рукоп. 841, l. 407.
30. Цит. за: Бутич І. Архівні джерела про Коліївщину // Коліївщина 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. - Київ, 1970. - С.111.
31. Переписка графа П. А. Румянцева о восстании в Украине // Киевская старина. - Киев,1882. - №10. - С.105.
32. Згідно з реляцією шляхтича С. Крушельницького, Максим Залізняк написав лист, який «промовляв, що належить відібрати Україну в ляхів аж по Случ і Дністер, витяти жидів, Січ наново утворити і в той самий спосіб звільнити козаків від панського ярма» (Z dziejow Hadamaczyzny / Z predm. H. Moscickiego. - Cz.II. Warszawa,1905. - S.12).

33. Bunt Haydamakow na Ukrainie r.1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych. – Poznan,1854. – S.61.
34. Moszczenski. Pamietniki do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych St. Poniatowskiego. – Warszawa,1905. – S.120. Див. також: Иваницкий С. Польские мемуари о крестьянском восстании 1768 г. // Ученые записки ЛГПИ им. А. Герцена. – Т.11: Факультет исторических наук. – Ленинград,1938. – С.246.
35. Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії РАН. – Ф.200, оп. 3, № 215, арк. 22 зв. – 23.
36. Opisanie rzezi Umanskiej w roku 1768... przez Stanislawa Kruszelnickiego // Moscicki H. Z dziejow Hajdamaczyzny. – Cz.II. – Warszawa,1905. – S.12.
37. Центральний державний історичний архів у Києві. – Ф.59, спр. 5520, арк. 84 зв.; Державний архів Черкаської області. – Ф. Р - 5624, оп.1, спр.17, арк.26.
38. Одним із проявів селянського світогляду були тогочасні народні прислів'я, які у концентрованій сатиричній формі висвітлювали ставлення українських «хлопів» до вищих станів: «Коза дере лозу, козу дере вовк, вовка дере пан, пана дере жид – а жида дере чорт!» (БМЧ Краків. – Рукоп. 2940: Piesni polskie i ukrainskie, oraz przyslowia 1838 [Spisane przez Hip. Blotnickiego], арк. 125).
39. Наприклад, у т. зв. «збірнику Ліппомана» назва одного з оповідань сучасника тих подій називається «Rzez Humanska czyli Historia Rewolucyi» (Bunt Haydamakow na Ukrainie r.1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych. – Poznan,1854. – S.110). «Революцією» події 1768 р. в Україні називав у своїх мемуарах очевидець з польського табору, шляхтич Ян Охотський (Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского. – Т.1-2. – СПб.,1874. – С.48).
40. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – Киев, 1961. С.80.
41. У виданні «Polski Slownik Judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie» (T.1; Warszawa, 2003) на стор. 620 читаємо, що людські втрати серед шляхти і євреїв під час Коліївщини були порівняні до часів Хмельниччини й сягали 180 тисяч осіб (!?).
42. Mahler R. Zydzi w dawnej Polsce w swietle liczb. Struktura demograficzna i spoleczno-ekonomiczna Zydow w Koronie w XVIII wieku // Przeszlosc demograficzna Polski. Materialy i studia. – Warszawa,1967. – S.154 - 155.
43. При цьому якщо на етнічно польських землях проживало 171 804 (29,24 %) єврея, то на землях Литви. Білорусії та України – 415 854 особи, що складало 70, 76 % від усіх мешканців Речі Посполитої (Liczba glow zydowskich w Koronie z taryfu 1765 // Archiwum Komisii Historycznej. - T.8. – Krakow, 1892. – S.388 - 407).
44. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. - С.469.
45. Документы, обьясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польшею. – Санкт-Петербург,1865. – С.512 – 513.
46. Наприклад, Т. Шевченко порівнював повстання 1768 р. з революційними подіями у Західній Європі: «...В чому іншому, а в цьому відношенні мої покійні земляки анітрохи не поступалися перед будь-якою європейською нацією, а в 1768 році Варфоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію

перевершили. Одне в чому вони різнилися від європейців, - у них (українців. - Т.Ч.) усі ці криваві трагедії були справою всієї нації і ніколи не розігрувалися з волі одного якого-небудь пройдисвіта, подібного до Катерини Медичі, що допускали нерідко у себе західні ліберали» (Шевченко Т. Повне зібрання творів у шести томах. - Т.4. - Київ,1964. - С.273).

47. Цит.за: Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины. - С.37.
48. Там же.
49. БМЧ Краків. – Од. зб. 654, арк. 297.
50. Rzerz Humanska czyli Historia Rewolucji...// Bunt Haydamakow na Ukrainie r.1768, opisany przez Lippomana i dwoch bezimiennych. – Poznan,1854. – S.119
51. БМЧ Краків. – Од. зб. 3835, №14, арк.38.
52. Там само. – Од. зб. 950, арк. 196.
53. Podraza A., Rostworowski E. Materialy do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeznej i ruchow hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha // Przeglad Historyczny. – T.XLVII. – 1956. - S.147.
54. БМЧ Краків. – Од. зб. 3849, №54, арк. 193.

Інна Долженкова

Останній романтик

Василь Шкляр писав «Чорного ворона» (інша назва – «Залишенець») 13 літ. Кілька років тому він скаржився, що робота не йде. Хтозна, що було причиною затримки – чи то сам жанр, адже Василь до цього спеціалізувався на комерційних текстах, доводячи, що український літпроцес таки здатен продукувати масову літературу; чи то необхідність тривалого просиджування в архівах СБУ над документами пори Холодноярської республіки з подальшим переплавлянням їх у повноцінний художній твір... Проте після публікації «Чорного ворона» стало зрозуміло, що, по-перше, письменник не зрадив себе у сенсі методу яко «останній романтик» серед українських літераторів, а по-друге – зумів сплести з розрізнених спогадів та документів справжній самодостатній роман. Що найприємніше – навіть якщо «Чорного ворона» введуть до шкільної програми (а на мою думку, це конче необхідно зробити), школярі читатимуть його залюбки. Звісно, лише ті, кого таки навчили читати. Ну, а для тих, хто воліє псувати очі й нерви за комп'ютерними іграми, можна створити цілком національну патріотичну іграшку під назвою «Холодний Яр».

Ординцям — ординцеве

У 1921 році, коли починається дія «Чорного ворона», Росія була не сусідом, як тепер, а ворогом УНР, уже знищеної, щоправда. І для багатьох читачів, зіпсутих совєтською версією «спільної історії» та теорією

«общіх корнєй» України і Росії, відкриттям №1 стане те, що чи не вперше в постколоніальній, чи радше постгеноцидній українській літературі настільки художньо переконливо доводиться: у 20-х роках минулого століття на території України точилася не громадянська, а українсько-російська війна, в якій аґресором виступала саме сторона російська.

Тож для українського «мужика» не було й не могло бути ніяких «братів-пролетарів» великоросів. В очах селян це була дика кацапня, і автор, називаючи російських ординців кацапами, ніде не погрішив проти історичної правди. Так воно було. Так бачив своїх ворогів Чорний Ворон, від імени якого ведеться романна оповідь.

Козак Мамай із Чорного лісу

Головний герой роману, колишній штабс-капітан царської армії Черноусов, згодом офіцер війська УНР сотник Чорновус, а ще пізніше — отаман Чорний Ворон, син лісника з-під Товмача, випускник московських математичних курсів, незважаючи на реальність історичного прототипа постать, безперечно, містична й міфологічна. Містична тому, що має живого тотема-птаха, 280-річного ворона, який чи то просто спостерігає за його вчинками, чи й допомагає вижити в неймовірно складних умовах безнадійної боротьби. А міфологічна — бо так диктує логіка романтичного письма. Цей Чорний Ворон реальний і невловний, він з'являється щоразу в іншому місці, там, де на нього не чекають, як отой deus ex machina, щоб завдати удару як не військовою міццю (поки вона не вичерпалася), то хитрощами. Він, цей Чорний Ворон, чорнобородий лісовий отаман, теж останній романтик національних змагань. Він пише вірші, яко правдивий і не менш міфологічний Козак Мамай. І так само курить люльку, коли вдається добути дещицю тютюну. Він кохає так, що навіть смерть відступає перед отим коханням. Достоту як у будь-якому епосі, де герой завжди перемагає несприятливі обставини, аби лише завоювати кохану. З невеликою поправкою на реалії визвольних змагань — спочатку треба здобути перемогу над ворогом, хай навіть тимчасову.

Василь Шкляр ніколи не належав до тих сумлінних прозаїків, які, згідно з приписами всіляких «соц- чи капреалізмів», вважають обов'язковим показати «типового героя в типових обставинах», та ще й «у розвитку». Його Чорний Ворон, здається, вже й народився отаким, яким постає з перших сторінок — красивим м'язистим чоловіком невизначеного віку, а проте в розквіті сили й розуму. Таким він залишається до остан-

ньої сторінки — приреченим на чергову національну поразку, а проте незмінно звитяжним воїном з військом, яке зрештою зменшується до самого китайця Ході. Він веде свою війну до останнього набою і зникає під завалами Мотронинського монастиря, щоб продовжити її вже здаля. До слова, саме поява на сторінках роману китайця Ході й перекреслює всі звинувачення автора в «неполіткоректності». Цей китаєць — цікава знахідка автора. Ходю (загальна назва для китайців у царській Росії. — *Прим. В. Шкляра)* занесло на українські терени вітром московської аґресії з московським-таки військом. Чорний Ворон рятує химерного китайця за те, що той, підставивши голову під шаблю повстанців, прибрав з шиї свою жалюгідну косицю. У цьому жесті побачив отаман якусь шляхетність. І з того часу Ходя з його непогамовним апетитом супроводив Чорного Ворона до скону, допоки сам не пішов на ворожі рушниці, рятуючи отамана. Присутність Ході на сторінках «Залишенця» не лише надає романові екзотичного присмаку. Вона дає змогу авторові вплітати в шорстке полотно оповіді про смерть і зради справжній гумор. Ходя виконує роль такого собі улюбленого блазня командира, якому дозволено трохи більше, ніж іншим, але з якого, відповідно, більше й питають. Чимось присутність цього китайця в Холодноярській республіці трохи нагадує ще й Запорозьку Січ, куди, як відомо, брали всіх, хто вмів по-православному перехреститися...

Із усіх прототипів (а отаманів на прізвисько Чорний Ворон було кілька, один з них, Микола Шкляр, навіть родич письменника) Шкляр недарма обрав саме того, хто народився в лісництві під Товмачем. Адже такому ліс — рідна стихія. Надто ж коли той ліс — Чорний, як і він, а навкруги розлігся глибокий і страшний Холодний Яр. Утім, той яр і справді страшний лише для зайд. А для тих, хто виріс у цьому урочищі, хто з дитинства знав усі гайдамацькі стежки часів Коліївщини, кому читали Шевченка, слова поета «І повіє огонь новий з Холодного Яру» зробилися керівництвом до дії.

Уже 1921 року, коли українську армію було інтерновано в польські табори, холодноярцям стало зрозуміло, що їхня боротьба — приречена. Зрозуміло це й Чорному Воронові. Найгірше, що від повстанців відвернулися ті, чию волю вони боронили, — навколишні селяни. Якщо на початку визвольних змагань найкращі з них цілими родинами приєднувалися до війська, а їхні батьки радо пригощали повстанців усім, що мали в коморах, то після підступного арешту отаманів у Звенигородці, а ще більше — по тому, як у навколишніх селах окупанти запровадили інститут «відповідачів», настрої в селян змінилися. Тут ще й НЕП нагодився, коли селянам дали відітхнути від нелюдської «продразвйорстки»,

а в культурницькому житті почалася українізація. Попри всі ці резони Чорний Ворон свою боротьбу продовжує. Задля чого? У романі В. Шкляра на це запитання відповідь дає визволений загоном Чорного Ворона отаман Туз: «...їднак історія колись скаже, хто ми були і де поділися».

Горе переможеним

Щоправда, надії Туза на справедливість історії не справдилися, адже підручники завжди пишуть переможці. А переможеним залишається тільки горе. Щодо українців, то воно виявилися не просто горем, а національною трагедією. Вихована радянською історією, про Холодний Яр ми знали тільки те, що під час Коліївщини там гуртувалися гайдамаки під проводом Максима Залізняка. Та й то переважно завдяки шкільній програмі, з якої не посміли прибрати творчість Тараса Шевченка. А про Холодноярську республіку 20-х написав був колись роман «Холодний Яр» Микола Негода. Йшлося там про героїчну боротьбу, кажучи мовою Василя Шкляра, «красних соколят» із куркулями-бандитами. Принагідно зауважимо, що високому начальству твір Миколи Негоди не сподобався, бо воно побачило в романі симпатію до «бандитів». Кажуть, покійний нині автор дуже тим переймався. Так, на початку 1990-х у Львові нарешті випустили документальну книгу Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр», видану в тому-таки Львові ще 1934-го. Але ці книги все ж таки не сприяють піднесенню національної самосвідомости в масах постгеноцидного суспільства. Відомо, правда, що, за спогадами ветеранів УПА, самé книга Горліса-Горського відіграла визначальну роль у становленні ОУН-УПА, і цей факт заперечує тезу Володимира Яворівського про те, що роман Шкляра реабілітував Східну Україну перед Західною в плані наявности національних змагань. «Чорний Ворон» Шкляра претендує навіть не на відновлення історичної справедливости. Цей роман передусім подає повнокровну художню картину національно-визвольних змагань. Саме тому він переконливіший за будь-які мемуари, адже художня правда вища за історичну тому, що впливає на емоційну сферу.

Автор дуже обережний у змалюванні страхіть війни. У романі, приміром, не знайдеш, як у Юрія Горліс-Горського, смакування таких подробиць, як частокіл з ворожих голів навколо повстанського табору. Хоч це й романтичне письмо, автор ніде не відступає від історичної логіки. Так, повстанці тут герої, але й зраді, ніде правди діти, знаходиться місце. Василя Шкляра не можна запідозрити в тому, що він описує зраду як питому українську рису. Зрадництво і будь-яка війна завжди йдуть

пліч-о-пліч. І зрадники завжди знаходять виправдання своїм вчинкам — хтось робить це через велике кохання, а хтось — за майбутні, кажучи «по-модньому», преференції. Є в «Чорному Вороні» епізод, коли побратим отамана, Вовкулака, висповідається командирові про те, як убив рідного брата за зраду. Красень Куземко, боєць партизанського загону Гризла, мав нещастя покохати жидівку Цілю, яка зробилася «бійцем революції» в чорній шкуратянці й червоній косинці, а відтак — ворогом усім повстанцям і жорстокою вбивцею. І коли Вовкулака, вистеживши брата, застає їх у найінтимніший момент, його рука не тремтить, влучаючи коханцям просто в лоб. Оця сцена, а надто слова Вовкулаки «А що, брате, помогли тобі твої жиди?» — дуже нагадують гоголевого «Тараса Бульбу». Знаючи давню любов Шкляра до цього письменника, як і те, що саме Василь переклав перший варіант «Тараса Бульби» українською, де не згадується жоден «русский царь», чим викликав гнів самого Черномирдіна, тодішнього посла Росії в Україні, можна не сумніватися — цей перифраз Гоголя в «Чорному Вороні» зовсім не випадковий. Це очевидна паралель — коли воїнові застує світ кохання, він змушений іти до кінця, повертаючи зброю проти вчорашніх своїх. Але в різних воїнів — різне кохання.

Адже й історія становленння Чорного Ворона як отамана Холодноярської республіки теж пов'язана з коханням. Його-бо українізувала неймовірна дівчина Тіна, яку штабс-капітан Черноусов зустрів у містечку Умані. Але процес українізації колишнього царського офіцера — це не зрада «православия, самодержавия и народности», а повернення до джерел. Куди ще має йти той, хто, згідно з реляціями вивідачів, «начитался Шевченка и стал бандитом»? Та ще й коли «українізатором» виступає таємнича й прекрасна жінка? Звісно, в Холодний Яр!

«Кохання-кохання...»

У чому ще Василь Шкляр романтик, то це якраз у зображенні великої любові. Йому як письменникові завжди був притаманний пієтет перед жінкою, а відтак — дуже трепетне відтворення як її внутрішнього світу, так і любовних сцен між закоханими. Ось і тут він лишається вірним собі — інтим постає на сторінках «Чорного Ворона» як найвищий вияв ніжности й тепла. І навіть «ісход» Тіни з малим синочком отамана Веремія за Збруч, що так і проситься на аналогію втечі Марії з Йосипом та малим Ісусом, змальовано в ключі самоіронічному, без жодного пафосу, лише з болем прийдешньої розлуки. Ця ніжність до коханої жінки

й сина загиблого побратима, щоправда, не заважає героєві жорстоко покарати «дайошів»-ґвалтівників Тіни. Але ж на те він і герой! Однаково здатен і на неймовірну любов, і на страшну ненависть. Адже тут річ у пріоритетах: є «наші», які завжди праві, й «не наші», яких треба ненавидіти й карати на горло.

Жіночі постаті в романі — окремий світ. Вони всі, як і належить романтичній традиції, або ж ідеалізовані (Тіна, знахарка Євдося чи козачка Дося), або ж, коли йдеться про протилежний табір, демонізовані (Ціля, чекістка Лібчик). Не сказати, що ці персонажі відіграють лише роль такого собі тла для чоловічих подвигів. Вони радше виступають як мета чи нагорода, але ніяк не засіб, навіть коли йдеться про представниць ворожого табору. Сліпа знахарка Євдося, яка рятує Чорного Ворона, по довшім розмірковуванні сприймається як іпостась його коханої Тіни. Ну а козачка Дося, безнадійно закохана в отамана, може сприйматись і як завершальна сторона цієї тристоронньої єдності жіночих образів, які живуть чи то в уяві Чорного Ворона, чи то насправді його оточують.

Є в романі ще одна яскрава героїня — Ганнуся, дружина тричі похованого, але не впізнаного й не знайденого в могилах отамана Веремія. Це напрочуд живий персонаж, який водночас не може не змусити пригадати традиційні для української поетики образи — від Квітчиної Марусі до Лесиної Міріам. Читати опис добровільної смерти Ганнусі в ім'я порятунку малого синочка, а згодом — голосіння автора над її загибеллю, без сліз просто неможливо. Хай там як, а коли над сторінками книжки проливаються такі щирі сльози, вона вже варта уваги.

Ще раз про зраду

У романі немає напівтонів чи глибоких психологічних переживань персонажів, які пішли на зраду. Вони зазвичай не переймаються своїми підлими вчинками й не вагаються перед тим, як їх здійснити. Надто ж це стосується «полковника Гамалія» та «сотника Завірюхи», котрі, з намови ГПУ надуривши холодноярських отаманів (за винятком того-таки Чорного Ворона), підступом зібрали їх у Звенигородці, щоб потім доправити до Лук'янівської в'язниці в Києві. Автор вершить над ними своє правосуддя, адже в романтичному творі зло має бути покаране. Відтак, як і в епізоді з Куземком, зрадники дістають своє — Юхим Терещенко, він же «сотник Завірюха», в машкарі отамана Веремія гине в непролазних болотах від руки Чорного Ворона, а Петра Трохименка, «полковника Гамалія», кара наздоганяє в післямові: автор пише, що цього останнього

було розстріляно в 1937 році «за петлюрівське минуле». До речі, «петлюрівське минуле» УНР постає в романі Шкляра дуже непривабливим, що відповідає історичній дійсності. Є тут маленький епізод, коли Фаня (Панас Калюжний), колишній сотник петлюрівського війська, розповідає Чорному Ворону про розстріл полковника Болбочана. Сцена, коли в улюбленця армії не посміла стріляти ціла чота, але його таки забив на смерть лакуза Петлюри, справляє моторошне враження. Виникає риторичне запитання, яке мучить українських достойників упродовж не одного століття — чи є мабутнє в нації, проводирі якої з банальних чорних заздрощів убивають справжніх героїв? Про це думає і Чорний Ворон: *«...хтозна, яку ще печатку апокаліпсису треба зірвати, аби оцей народ знову прокинувся, але навіть малою щоптою мусимо стояти до кінця».* Персонаж на ім'я Фаня Калюжний зробив свій вибір — після розстрілу Болбочана пішов до червоних. Але тут не йдеться про, так би мовити, «абсолютну зраду», бо й на службі в більшовиків Калюжний рятує Воронові життя, а сам вважає, що й на його посаді можна прислужитися Україні.

Як показало життя, така позиція найбільш вразлива, бо призводить до когнітивного дисонансу, від якого недалеко до божевілля. Але це в найкращому випадку. В гіршому, тобто найпоширенішому, петлюрівське минуле з погляду ординців-переможців — то ніяка не доблесть, а справжній злочин, гідний найстрашнішої кари. Уникнув її хіба що «пролетарський поет» Володимир Сосюра. Якою ціною — всім відомо.

Скарби Холодного Яру

«Залишенці» Холодного Яру можуть хіба піддатися на «амнестію». І їх можна зрозуміти. Як розуміє своїх бійців і отаман Чорний Ворон — «страшно сказати, що робить з людьми безнадія». Але є й ті, хто ладен стояти до кінця. У романі Василя Шкляра історична правда, підтверджена розсекреченими документами червоних вивідачів часів Холодноярської республіки, химерно переплітається з народними переказами й міфами. Скажімо, леґенда про скарб, закопаний гайдамаками в Чорному лісі, проростає в тексті епізодом із віднайденням прапора Холодноярської республіки. Один-єдиний «залишенець» Гриць, змучений голодом і холодом, усе-таки не покинув свого почесного посту й діждав-таки побратимів, щоб відкрити їм місце, де повстанці закопали свій чорний прапор з вишитим гаслом — «Воля України або смерть». Оце і був єдиний скарб гайдамаків 1920-х років. Більше в них не було нічого.

Логіка роману така, що в його перипетіях можна вгледіти й майбутні повстання 1930-х проти СОЗів, і великий Голод 1932 — 1933 рр. Як могло бути інакше, коли на придушення «мужицької» війни кинули найлютіші, найкраще вишколені сили московської потуги? І що було робити з цією невгамовною стихією волі, якщо не задушити її Голодом?

Коли мандруєш сторінками «Чорного Ворона», не полишає жаль і одним-однісінька думка: а все ж могло бути інакше. Якби не... Зрештою, якби оті холодноярці залишилися живими, а не впали від ворожих куль, не вимерли з голоду, ми б мали тепер зовсім іншу історію. Але добре вже те, що Василь Шкляр подарував нам саме таку ІСТОРІЮ. Холодноярці для нас, як Залізнякові гайдамаки Шевченка — на відстані простягнутої руки. Шевченко писав свою поему, «як од старих людей чув»; він був онуком гайдамаки, тобто між героями Коліївщини і поетом стояло лише зо два покоління, в яких жила пам'ять про ті події. Шевченкові залишалося тільки їх опоетизувати. Тим часом Шкляр творив свого «Залишенця» вже за писемними джерелами, бо між ним і його героями пролягала прірва непам'яти. Навіть про голод у наших із письменником краях бодай пошепки, але розповідали. Про Холодний Яр 1920-х років ніхто не згадував. Заборона була цілковита. І за це занурення в стихію Холодноярської республіки Шкляреві — окрема подяка. Його персонажі попри фізичну смерть чи зраду все одно залишаються живими. Недарма ж червоною ниткою крізь увесь текст в'ється лінія невмирущого отамана Веремія. Він невловимий навіть у смерті. Ще одна подяка авторові — за відкриту кінцівку. Це дуже правильно — залишити головного героя живим. І хоч alter ego героя, старезний ворон, помирає разом із вибухом у підземеллі Мотриного монастиря, додивившись цікаву п'єсу про людське життя, як йому здається, до кінця, для героїв роману ця війна ще не скінчилася. Так само, як тепер уже й для нас. ≡

Григорій Штонь

Кураж вседозволеності

Кожен художній твір свідчить про безліч компромісів між тим, чим він намагався стати і чим став. При тому став не лише з волі його творця, а й з волі літератури, яку він репрезентує. Або не репрезентує — тоді маємо справу з текстом, чия змістова вартість залежить тільки від слів і суто інформаційної їхньої комбінаторики.

Роман В. Шкляра «Чорний ворон» своє бажання здаватися історичною хронікою об'єктивує недвозначно точною прив'язкою місця наскрізної його дії до тих районів Черкащини, де у 20-х роках минулого століття самоутворилася т. зв. «Холодноярська республіка». Те, чи була ця зона впертого спротиву більшовизму саме республікою, роман, щоправда, не доводить, однак славнозвісний Мотронинський монастир тоді справді повернувся до ролі означника руху, що багато чим нагадував Коліївщину. У Шкляра щодо цього є навіть промовистий арґумент: згадка головного героя про факт освячення в Лебединському лісі повстанської зброї отцем Олексієм. «Досі відчуваю, — свідчить отаман Чорновус, він же Чорний Ворон, — на своїх щоках прохолодні краплі з його замашного кадила. Поклавши перед собою рушниці, кулемети, пістолі, гранати, опустившись на праве коліно, а на лівому тримаючи оголені шаблі, ми присягалися вживати зброю тільки супроти ворога-супостата, й панотець Олексій, благословляючи нас, дужо й натхненно, мов булавою, змахував кропилом, промовляючи: «Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці», — гострі бризки цьвохкали по обличчях, ми зводили очі до неба, до сонця й вірили, що так воно буде (I, 100).

Часи давні (Хмельниччина, повстання під проводом Залізняка й Гонти) і часи новітні у цій мікрочастині загальнороманного художнього цілого недвозначно зблизилися, отримали єдиний емоційний знаменник і єдину систему оцінок, де переважає (чи мала б переважати) певність у моральній непогрішимості чергового ривка української землі до державної самобутности. Більше того — спраглий історичної справедливости читач у подібних складниках високопатріотичного авторського чуття віднаходить своєрідну компенсацію за всі ті приниження, образи й наругу, що їх на позірно незалежних наших теренах і по сьогодні плодить усіляка зловорожа нечисть.

Справді, скільки можна терпіти скрізь знущальну присутність пам'ятників Леніну, комунгоспівських вуличних назв, базікання тих, хто їх захищає, про славне радянське минуле, про великі цивілізаційні дари старшого імперського «брата» у вигляді колгоспів, військово-промислового комплексу, без якого технічного поступу в Україні не було б. «Був би інший», — рветься з грудей, але хто це почує серед базарного лементу всесильних торгашів усіма й усім: демократичними свободами, правом титульної нації на свою мову, культуру, яке (йдеться про право) буцімто заважає розвиткові мови російської. «Маячня!» — вигукує Україна в українцеві, але чужомовні й чужодухі ЗМІ цього не чують. Або чують у контексті понять: «націоналізм», «фашизм». Єдиним бастіоном, де ображена й, може статися, смертельно вражена наша гідність здатна про себе заявити так, щоб у її голос не впліталося зміїне шипіння і гавкіт п'ятої колони, — це територія мистецтва. За однієї, щоправда, умови: коли це мистецтво *самопідконтрольне*. А ще — дистанційоване від духовно-естетичної невибагливости, яка багато чого в умонастроях громадян України-мрії здатна дискредитувати. Скажімо, наситити ту дискредитацію матрично соцартівським героїзмом, який зробив класичними «Чотири шаблі» й «Вершники» Ю. Яновського, де не знаходимо й тіні нажаханости морем крові, випитої з народу революцією. Про братовбичу ідейність наголошених романів вже не кажу — її ми воліємо не бачити, оскільки результат (перемога більшовизму) донедавна виправдовував засоби, вжиті заради цього результату. В тім числі й сталінський геноцид, енкеведистські катівні, ГУЛАГи, омертвіння в народі господарчого інстинкту і воцаріння на його місці інстинкту злодійського. «Зрілий соціалізми», яким смердить від програмних заяв і виступів лівого крила нашої «демократії», непомітно підточує і праве її крило канонічними хворобами дворушництва, гасельної «слави», практикою невиконуваних обіцянок. Мовляв, без цього в політиці не можна. А розтринькувати парламентський час на боротьбу за владу, витискати з влади гроші, а з грошей — силу для того самого, що робив СРСР по відношенню до України: її денаціоналізації та нищення,— можна? Напевне — ні: це непробачний гріх. І якщо цього не розуміє (і ніколи не зрозуміє!) п'ята колона, цим повинні бути щохвилини перейняті ми, ті, хто свою землю любить і хоче бодай частку цієї любові прищепити решті світу. Без цього нас у світі не існуватиме навіть за присутности на кожному земному столі українського борщу, а на кожному стадіоні — українського футболіста, позаяк вищі цінності людського буття маркуються поосібною висотою людського духу.

Уважне прочитання роману «Чорний ворон», на жаль, не оселило в моїй душі певности, що його автор вбачав свою місію саме в цьому — дати особистісний зріз часу, про який пише і героїзацією якого прагне запалити нас, бо ми вже насилу тліємо. Хоч на короткочасну «славу» цей твір, безперéчно, здобудеться. Надто серед патріотів неглибокого вмісту і виміру, для яких що більше відтятих ворожих голів, то краще. Але де саме краще? На серці й під серцем, звідки разом із живою нашою кров'ю у свідомість порскає живий біль за світ? Ми ж нібито нація кордоцентрична. І як же ця нація повинна ставитися до такого, приміром, зізнання Чорного Ворона, що прийшов до сліпої знахарки Євдосі з проханням: «Вийми з мене страх... Тоді жаль», — а вона похитала головою: «Не можна без цього зборонцеві, без страху й жалю швидко себе загубиш», — і я ще не раз пригадаю її слова, коли рубатиму голови, і це вже стане для мене ніяким не бойовиськом, а буденною роботою, від якої хіба болітимуть руки ночами». Подібний душевний стан для зборонця національної ідеї доволі ризикований, і автор це ніби відчуває.

Проте виключно риторично, бо слова знахарки залишаються всього-на-всього принагідною оздобою письма, напріч позбавленого бодай натяку на сяку-таку психорефлексійність.

Мені можуть зперечити: «Час був таким. Летіли голови винних і безневинних, з приводу чого зітхати не авторові, а нам; автор має дбати передовсім про правду». Але ж правда завжди промовиста. І якщо цю властивість художнього вислову іґнорувати, то навіщо братися за перо? Після Барбюса, Ремарка, Селіна, Гемінґвея, того ж таки Яновського, який коли-не-коли та апелював до святинь позаідеологічного штибу, серед яких найбільш естетично виразна туга за єдністю роду й народу. На яких саме соціальних засадах — вже говорено, проте небезталанне авторське заграванння з народно-поетичною традицією багато кого ввело в оману колись і обманює досі: стиль Яновського видається просякнутим думними інтонаціями і думною душевною «космологією». Однак це ілюзія: жодна з героїчних народних дум не зациклювалася на сценах романтизованої шабельної січи. Та й думи ці в кобзарському середовищі йменувалися псальмами, себто вели мову про гріх і покаяння, без якого не існує спасіння що на полі бою, що серед степу чи в морі.

Про спасіння веде, здавалося б, мову і Шкляр, та ще й неабияке: цілої України, однак якесь дивне — чи то виключно географічне, чи виключно отаманське. Іншої ж бо України в його романі катма. На причині вже було наголошено — апсихологізм викладу, який не передбачає конкретно людського занурення в історію. А вона ж навіть на найкривавіших своїх сторінках лишає стигми стражденної святости. У християнському

світі — християнської, у світах інших — іншопричасної, де (чомусь спали на думку вікінги) чуже життя не варте було ні цаля. Зате заслуговувала на увагу й повагу слава, складником якої була гордість за ватага і воїв, чиї походи виявлялися переможними. Ми ж, як відомо, востаннє перемагали хіба під проводом Хмельницького та Виговського; решта перемог були ілюзорними. Зрозуміло, не абсолютно: приміром, полегла під Крутами юнь не відійшла у володіння смерти й досі. Чому — розмова довга і нашою літературою ще практично не почата, бо вона не дуже й знається на трагедійних вимірах буття, коли загинути встократ легше, ніж духовно схибити. Хоч фізичні муки у літературні святці вписуються теж. Проте не мечем, а стилом...

В. Шкляр належить не до аматорів, а до фахівців письменницького пера і, гадаю, зрозуміє головний йому закид: подієвий форсаж там, де наскрізна романна ідея мала б випробовуватися не способом викладу, а всім людським єством. Теж, зрозуміло, залежним від викладу, проте з цілковитою читацькою довірою до останнього, котра однією стильовою вигадливістю чи артистичністю не гарантується. Це легко довести на безлічі прикладів, з яких наведемо один: загибель дружини похованого ще в романному заспіві отамана Веремії Ганнусі. Авторська поведінка у цьому сегменті романного тексту буквально вимагає читацької розчуленості: тут і сповнені нищівного сарказму описи Ганнусиних мучителів-москалів, і розраховане на цілком зрозумілий душевний стогін знущання з приреченої, на руках у якої немовля. Звірина сутність цієї акції посилюється ще й у суто професійний спосіб — некоментованим сусідством садистично брутальних реплік чужинців («...я, сука, паследний раз тебя спрашіваю: где твой бандіт?) і народно-поетичного ладу авторських лементацій після того, як Ганнуся кинулася з немовлям у провалля: «Ганнусю, Ганнусю, душе моя пречиста, хвилинки тобі не вистачило до порятунку, ти кинулась у прірву з дитятком, і як же так, як же так, що розум твій був потьмарений, а ти летіла у провалля з дитиною, так дивно її тримаючи, що коли ти впала на глинисте дно, то навіки затихла, лиш цівочка крови потекла з твого рота, а дитина завмерла також, тільки не навіки. Ганнусю, чуєш, моя дорога, не навіки, — дитина заціпеніла від того падіння, та потім знову заплакала, і плач той звістив, що вона жива, тільки поки що ніхто не чув того плачу, бо пролунав дужий крик: «Атставіть!!!» (II, 62).

Смерть і мало переконлива (з чудесно врятованою дитиною) вигадка, горе і негайна за нього помста, брутальна лайка і високопоетичний плач услід за нею — все це з репертуару мелодрами, а не суворого реалістичного письма, на яке Шкляр вочевидь претендує твором, де справ-

жніми є прізвища отаманів, назви містечок і сіл, вжитковий реманент тих, хто взявся до зброї. Та й сама зброя теж справжня. А ось оповідь — ні: грішить грою у правду скрізь, де автор плутає художній вимисел із псевдохудожніми фантазіями. При тому фантазіями біжутерійними, які претендують на роль коштовної прикраси, об'єктивна ціна якій — шеляг. До того ж, фальшивий, як це бачимо у погано продуманій сцені перемовин чекіста (а донедавна — охоронця самого Леніна!) Птіцина з холодноярськими отаманами Деркачем, Панченком, Чучупакою і Чорним Вороном, де зовні відворотний (інших «характерологічних» критеріїв щодо москалів і жидів Шкляр не визнає) ворог швидко (слабак!) п'яніє і починає бачити якусь «голубу далечінь». *«І тут хтось із хлопців хрипко затяг півголосом:*

Закувала та сива зозуля,

Вранці-рано на зорі…

До нього стиха приєднався другий, третій, а далі всі підхопили цю пісню і повели її разом, бо знали й співали «Зозулю» не вперше. Та зараз вона мовби набирала іншого змісту.

Ой заплакали хлопці-молодці,

Гей-гей, та на чужині в неволі, в тюрмі…

І голоси їхні теж були іншими, сама чорна туга співала тими голосами — не про далеких запорожців, що каралися в тяжкій неволі, а ось про цих нетяг, що сиділи за тесаними столами, прикривши долонями очі, не дивлячись одне на одного, а тільки чуючи свою невідступну журбу (I, 90).

Шкляр, можливо, й не здогадується, що не вельми коректно (є твір П. Ніщинського «Закувала та сива зозуля», а просто «Зозуля» — то нонсенс) потривожена ним «пісня» була музичною вставкою для вистави «Назар Стодоля». Тобто потребувала й потребує виконавського професіоналізму рівня, приміром (якщо брати до уваги 20-ті роки XX ст.), хору Кошиця. А тепер — «Думки», «Трембіти», хору Верьовки чи хорових колективів консерваторій та вузів, де є музичні факультети; за столом та ще й напідпитку відтворити цю сольно-хорову перлину в придуманих автором духовних регістрах ні за першим, ні за сотим разом неможливо. Але романіста це нітрохи не бентежить: у «Чорному Вороні» повстанських коней узимку тримають у величезних підземних стайнях, куди дончаки і норовисті кобили заповзають на колінах; ворогам (Птіцину) пхають до рук гранату із зірваною чекою і ті її мають за щиросердний дівочий дарунок; лісовики напрочуд легко перевтілюються у артистів, наперед звідкись знаючи про виставу «Шельменко-денщик», де можна буде з'явитися з монологом головного героя і змусити залу, повну сановитих москалів, роззброїтися; миршавий китаєць Ходя з'їдає те, чого не подужає ціла чота. Усе це не опо-

відні перехльости, а змістова закономірність там, де пропаґовану твором свободу рідної землі плутають зі свободою художньою. Хоч, погодьмося, обидві потребують цілої низки конвенцій, до яких у мистецтві належить *підлеглість* тому чи тому стильовому канону, культурі в цілому і культурі конкретного вислову, всі змістові нюанси якого взаємодіють із романною фактурою і цю фактуру або збагачують, або руйнують. Зрозуміло, не цілком: звичайна оповідь здатна до фрагментації і мало зважає на контексти ширшого ряду — стиль, наскрізну ідею, літературу як «живий» організм, де існує феномен історичної пам'яти, «диктат» певної духовної норми і певних меж простоти або спрощеності. Для В. Шкляра подібних пересторог не існує: як пишеться, так і пишеться. Надто з огляду на апріорну правоту справи, в якій він почувається заледве не письменником-піонером, хоч мав би зважати бодай на досвід Г. Косинки, чиї герої теж були носіями бунтівної сили народу, проте образи, літературно оброблені, здатні багато чого сказати не лише про себе, а й про Людину в цілому. У «Чорному Вороні» така — загальнолюдська! — планка напріч відсутня, що відкриває простір для арґументації щонайменше довільної.

Один із таких арґументів стосується питання з питань: що саме покликало людей до зброї? Цікаво було б, звісно, дізнатися про це і з уст антиподів провідного героя, однак автор до таких «дрібниць» не опускається: замість ворогів-людей у романі присутні лише вороги-мішені й вороги-вбивці. В принципі це припустимо: навіть свята ненависть до супротивника спричинює духовну короткозорість, коли все пливе й міниться, залишаючи незмінною одну тільки тезу: тебе не шанують, не шануй нікого й ти. Крім, звісно, чогось найдорожчого, увиразненням якого література займається одвіку. В тім числі й наша. Проте голос В. Шкляра в цій справі хтозна чи стане чутним, позаяк те, про що (і, головне, як!) він пише, варте хіба печальної усмішки. Не з того, що лягло на папір (той зараз приймає все), а з того, що рядиться у щось ніби значуще. А насправді — пласке й аґресивно акультурне, бо воно не щадить і великих мужів минулого. «*А знаєш, — запитує отаман Гризло в отамана Чорновуса, — чого Вовкулака пішов до лісу?*

— *Ну як чого… — не зрозумів Чорновус.*

— *Начитався Шевченка. Я часто питаюся у новачків: чого ти до мене прийшов? І чую: в того москалі хату спалили, того пограбували, у того дівчину зґвалтували… У нас завсігди так було — поки заброда не залле сала за шкуру, ми анічичирк. А цей мені каже: прочитав «Кобзаря». Ти таке чув коли-небудь? Щоб чоловік прочитав Шевченка і став «бандитом»? От де сила! Це я до того, аби ти знав, що треба часом почитати козакам уголос. Краще за всяку муштру» (II, 68).*

Коментувати подібний змістовий нахрап — справа непотрібна. Та й поки що безнадійна: Шевченкове «*...Шкода того барвіночка // Й недосвіта шкода*» не буде взятим українською громадою до уваги доти, поки люта печаль поетового серця матиме в очах тої громади джерелом одне лиш бажання нещадної мсти. Але ж Шевченковим словом промовляє не мста, а духовно зряча пересторога. Раз по раз прохоплюються в нього докори світові за те, що правда й неправда в нім взаємосполучні. Але, слава Богу, не взаєморозчинні, чому й людині болить — чи повинно боліти — усе піднебесне життя, дуальні «клеми» якого родять напруги, що на певних етапах історії іскрять сильніш за блискавки.

Письму В. Шкляра таке не те що не властиве — в нім немає чому спалахувати, оскільки прагне воно єдиного: сподобатися. При тому малою ціною — гарним чи й просто більш-менш доладним стилем, брязкальцями шаблонної патріотики, намаганнями погратись у лицарство, котре, мушу нагадати, передбачає лицаря і в письменникові, який пробує відтворити характери колишніх царських офіцерів, а відтворює... Втім, хай про це говорить сам роман сторінками, де Чорний Ворон закохується і любить. І віддається любощам. Не без присутности, зрозуміло, самого В. Шкляра, який про це розповідає на максимумі виражального шарму: «...Тіна застогнала: не мучся, візьми мене, видихнула вона, увійди в мене; можна було пропасти лише від тих слів, що вона йому дарувала, — простора бекеша розіслалася на соломі, яка вже пахла не прілістю, а молочним колоссям, його рука заблукала в її одежі, та Тіна сама подалася йому назустріч усією жіночою статтю, дала так гаряче й щедро, що він насилу стримався, аби відразу не пролитися в неї рікою» (II, 33). Відстань між героєм і дієслівно «автентичним» автором тут — і не лише тут! — настільки розмита, що мимоволі закрадається сумнів у автентиці численних цитацій розмаїтих шифрограм, тексти яких (я в цьому абсолютно переконаний) так само зазнали безпардонного ретушування рукою самого В. Шкляра.

Мало що врятувалося від авторської сваволі й у панорамному баченні зображуваних подій, де вершинним виявом сенсу визвольних змагань стало те, про що думає знову ж таки Шкляр, який для більшої переконливости оперує двома «правдами»: текстуально явленним авторським «всевіданням» і невідь для чого у роман притягнутими «свідченнями» самого Чорного Ворона, які Шкляревій нарації нічим не суперечать. «Я» штабс-капітана Чорновуса і «я» наратора-творця, тому, гадаю, взаємозближені, щоб зайве підкреслити: мистецька вживленість у зображуваний час вивірена до найменшої дрібниці. Що це не так, а подекуди й зовсім не так — повторювати не стану. Тільки висловлю припу-

щення, що письменникові страх як кортіло наголосити: «Я тої ж породи, що й Чорний Ворон, Вовкулака, решта холодноярців». Хай так, — одразу ж родиться на це відповідь, — тої. Однак крім породи не слід забувати й про природу, а з тим і покликання мистецьких візій, де точка зору письменника на зображувану добу, людей, житейські й історичні скрути та катаклізми перебуває (або повинна перебувати) у віданні не гонору, а субстанцій вищих. Автор є автором навіть тоді, коли пише про когось вкрай близького, позаяк у цьому письмі присутній певний мистецький масштаб і певні перед ним обов'язки. Окремо взятий герой може говорити про що завгодно і як завгодно, але акустика художнього цілого не всьому почутому впродовж оповіді дає доступ до сенсових рівнів твору. Саме тому кревна письменницька спорідненість, скажімо, з Чорним Вороном не повинна переростати у повну тотожність останнього з тим, що мовиться іншими персонажами роману. Інакше місце перебування образного змісту, який остаточній вербалізації не підлягає, може змаліти до окремих реплік героїв, позаяк без належної людинознавчої та характеролігічної індивідуації немає чим коригувати той чи інший словесний набір.

Наскільки це небезпечно, свідчить розмова Чорного Ворона з колишнім уенерівцем, а тепер більшовицьким воєнним комісаром Калюжним, чиї спорадичні з'яви в романній структурі є сюжетно замовними: треба Чорному Воронові уникнути арешту в батьківській хаті — командиром загону, що шукає «бандитів», виявляється цей перекидник; треба десь переночувати з Тіною і сином отамана Веремія в Гайсині — автор теж виймає з художнього небуття екс-штабного поручика. Однак наразі йдеться не про слабосиле опертя на сюжетне «раптом», а речі посутніші: Калюжний, виявляється, воював колись (все це лише виповідається за чаркою) у Першій запорізькій дивізії Петра Болбочана, про якого каже: «То був справжній вояка — завжди йшов у першій лаві. Це тобі не Петлюра, який за своє життя не вбив жодного ворога, не стрельнув у його бік».

«— У Головного отамана інші завдання, сказав — я.

— Авжеж. — Калюжний долив собі в чарку і, вже не запрошуючи мене, допив до дна. — У них там в уряді та штабах у всіх були інші завдання. Бо там зібралися польські підпанки, австрійські фендрики, кар'єристи й авантурники... Без фаху й царя в голові. Тільки й дивилися, щоб їх часом хтось не підсидів. А тут з'являється Болбочан, який без їхньої допомоги розчищає від москалів пів-України, Крим і заживає... слави й любови серед вояків. У вісімнадцятому році ніхто не мав такого авторитету, як Болбочан. Та ось у січні дев'ятнадцятого Волох із наказу Петлюри заа-

рештував полковника. Кілька місяців його тримали під вартою і довели до божевілля...» (II, 129).

Далі йдуть мелодраматизовані сцени розстрілу Болбочана, якого судили (це теж оповито флером іронічної неспростовности) судді «з галицьких жовнірів», про що «розпорядився той, хто заздрив і прибирав конкурентів на майбутнє», себто Петлюра. *«І знаєш, що найстрашніше?, — каже наприкінці Калюжний. — Те, що я ні за чим не шкодую. Уже тоді було видно, що з такими поводирями нам перемоги не бачити. Після арешту Болбочана й отаман Григор'єв перейшов до більшовиків. Я ще тоді зрозумів, що цій державі хана. У цій державі...»*

— Ніколи не кажи: в цій державі, — перебив я його. Так завжди казали ті, для кого вона чужа. Кажи: наша.

— Наша? — витріщив на мене очі Калюжний. — А де ж вона, та наша держава? Її немає.

— Є вона, — сказав я.

— Де? Покажи!

— У лісі. Там совєтської (термін, до речі, пізніших часів, — Г. Ш.) *влади нема. Там діють закони УНР(II, 131).*

Стільки грубих пересмикувань у дещиці тексту може дозволити собі лише романіст не з Божої, а виключно з власної волі, який до того ж зазіхає щонайменше на переписування історії. І, паралельно, на єдино непомильне бачення того, який вигляд повинен мати державний організм України: тільки холодноярський. Інакше чому б Україна за Збручем видалася Чорному Воронові чужою? А з тим і Галичина, і галицькі жовніри. Про Петлюру краще помовчати: Шклярева версія історії з Болбочаном потребує документованости, котра існує і Шклярів історичний самопал напріч спростовує. Проте зараз він для п'ятої колони є чи не найкращим подарунком. Свідомим чи балакуче-спонтанним — покаже час: отаманщина просто так у минуле не відходить. У тому числі літературна, серед найголовніших ознак якої є й ота хвацькість вислову, на яку озираються і до якої, бува, горнуться ті, хто знудьгувався за традиційно улюбленою на нашій землі героїкою.

Наразі мало чим із воістину духозбудних цнот підпертою, що, звісно, не виключає певної майстровитости Шкляревого письма, яке в межах вояцької щоденности видається — а почасти і є — таким, що заслуговує довіри. Проте не беззастережної: багато «сценографічних» деталей бойового життя Чорного Ворона і його побратимів, а з тим і чудесні «воскресіння» тих, кого письменник придумав (старець Варфоломій) і ким художньо час від часу бавиться, стверджує в переконанні, що перед нами лише засмачена історією пригодницька версія. Виготовлена з пев-

ністю, що, як іронізував К. Леві-Стросс, «апробований стиль може компенсувати відсутність партитури». Останньої у «Чорному вороні», себто належно прописаних художніх характерів, потужної духовної фабули, не кажучи вже про повагу до звичайного здорового глузду — практично немає. Є лише лінійно видовжена розповідь про 20-ті рр. XX ст, у які повертатися, безперечно, треба. Але не з таким, як про це досі мовилося, письменницьким інструментарієм і не з таким художнім сумлінням. ≡

Ірина Грабовська

Українська «жінка-лицар» між міфом і реальністю

Відомо, що у національно-визвольних змаганнях українського народу початку та середини XX століття досить активну участь брали жінки. Вони очолювали громадські організації націоналістичного спрямування, були представницями українських інтересів на міжнародній арені, діяли в підпіллі, воювали в лавах ОУН-УПА, працювали на українську справу на окупованих німецько-фашистськими військами землях України, як то було, наприклад, із Оленою Телігою, не кажучи вже про посильну допомогу, яка надавалася жінками українських сіл та міст бійцям ОУН-УПА й українського підпілля. Чимало тих, чиї імена і до цього часу залишаються невідомими, загинули в застінках гестапо та НКВД лише за те, що допомагали українській справі. Саме завдяки такому жіноцтву в українській культурі витворився та й далі функціонує образ «Великої жінки», «жінки-лицаря», мужньої особистости «без страху та докору».

Українська інтелектуальна діаспора періоду до Другої світової війни активно готувалася до прийдешніх національно-визвольних змагань за свою втрачену Батьківщину. І тут не лише від чоловіцтва, але й від жінок очікувалась активна життєва позиція. «...В очікуванні катастрофи, битви й героїчного чину відмінности психіки, проблеми й потреби, визначені статтю, особистими уподобаннями тощо, не важливі. Під тягарем великого суспільного обов'язку жінка все ж таки мусить забути про власну сутність і збагнути «суворі й жорсткі вимоги, які той світ ставить до неї і до її родини. ...й у мистецтві Теліга поціновує найперш "відважний дух", у творчості, скажімо, Лесі Українки вона найбільше підносить "фанатизм". ...Саме

неоромантичний стоїцизм, героїчний дух, яким наснажені деякі твори... Лесі Українки, найбільш прийнятні для Олени Теліги (скажімо, вона без тіні сумніву... ставить поруч імена Лесі Українки й Дмитра Донцова як творців "нової душі нації")», — зазначає сучасна українська дослідниця-феміністка Віра Агеєва, аналізуючи під цим кутом зору творчість та переконання Олени Теліги.

Можна з повним правом стверджувати, що в Україні в період визвольної революції початку XX століття та в період Другої світової війни, а також на еміґрації існував розвинений жіночий громадський, культурницький та політичний рух націоналістичного спрямування. Проте з такою само певністю можна стверджувати, що в межах цього руху не існували, точніше, свідомо не виділялися саме жіночі проблеми, тобто проблеми жіночої емансипації. А існувала загальна ідеологічна установка на те, що із звільненням нації прийде звільнення жінки. Наскільки це переконання відповідало дійсности — питання спеціальної розвідки. У даному ж випадку нас цікавить незвичайний феномен, що вимальовується на тлі інтелектуального життя того часу, який полягає, власне, у витворенні в українській націоналістичній традиції специфічного образу ідеальної жінки — «жінки-лицаря».

Від Лесі Українки, яка стала з легкої руки Івана Франка першою «жінкою-лицарем» в українській культурі та «єдиним справжнім мужчиною», ідея жіночого лицарства спорадично виникає в інтелектуальній традиції, перетворюючись зрештою на усталений міфонаратив. Наратив жіночого лицарства усталюється в доробку інтелектуальної української діаспори як данина внескові жіноцтва у національно-визвольні змагання українського народу. В діаспорному доробку ця традиція пов'язана насамперед із ім'ям одного з найрадикальніших українських інтелектуалів-націоналістів Д. Донцова. Цікавий цей наратив уже тим, що жінка в ньому не зводиться до традиційного образу жінки-матері, яка народжує синів для героїчної борні за національну свободу (хоча саме це призначення декларується як головне в жіночій долі), або вірної дружини, яка терпляче й покірно чекає

повернення свого нареченого із визвольного походу проти більшовиків, «совітів» — окупантів України. Поряд із мужчиною-борцем ставиться жінка сильна духом і віддана чоловічій справі.

Аналізуючи життєву філософію Шевченка, Д. Донцов стверджує, що не що інше, а саме шляхетність насамперед шукав Шевченко в своєму ідеалі жінки. «Цей ідеал він бачив не в солодкій малоросійській Марусі, жертві соціальних умов або власного темпераменту, хоч ніхто так не брав її долю до серця як він; — ні в зальотній кокетусі... Його ідеалом жінки була козачка, як от "вдова", що від запорожця "сина привела і у військо віддала, а сама на прощу в Київ у черниці пішла". Або як Мар'яна, дружина Микити Гайдая, яку він любить за те, що вона козачка, що любить свою країну, в Гайдаї любить "славу отчизни, обожає її несмертельних вождів", про яких співають наші кобзарі-трубадури...», — пише Д. Донцов у одній із найцікавіших своїх робіт «Незримі скрижалі кобзаря. Містика лицарства запорозького».

Козачка — втілення гордої жінки. Жінки, яка не потребує жалю. Взагалі ж Д. Донцов стверджує, що у Шевченка є два типи жінок: ті, яких він жаліє, це загублені душі — Катерина, покритки, яких звів проклятий завойовник, і жінки-козачки, які гордо й вірно чекають на своїх лицарів-козаків.

Вочевидь сам Д. Донцов мав приклад «жінки-лицаря» перед очима — не раз згадувану ним у творах Олену Телігу. Характеризуючи її поезію із великою симпатією, він пише: «Не знайти в них "тріпотнопестливих", або "рожевомрійних" барв, часто вживаних нашими ліриками. Не знайти теж сірости брудно-рожевих чи брудно-голубих красок, які роблять такими нудно одноцвітними вірші перечулених естетів. Найбільш не терпить вона сірости! Не знайдете в неї півтонів, ані невиразних переходів від одної до другої барви. Натомість всі барви яскраві, блискучі. Пишноцвітний малюнок з контрастних барв — не холодних, а гарячих».

Водночас Д. Донцов цілком справедливо, на нашу думку, не цілком ототожнює Україну із жінкою. Це швидше реальність понадґендерна як у Шевченка, так і в Донцова, хоч і той, і інший називають

її Матір'ю, тілом нації тощо, проте уподібнення України до людини так і не відбувається. Це швидше субстанція духовна, втілення міцности козацького духу, еманація від козацтва і козаччини як найпрекраснішого і креативного вияву українського народу, нації козаків.

Характеризуючи козака, Д. Донцов повторює характеристику, дану М. Гоголем. Козак з радістю полишає тишу спокійного життя, прагнучи волі, боротьби, звитяг. І ні «чорнобрива подруга з карими очима, з сліпучим блиском зубів, вся віддана любові, ні старенька мати» не можуть його втримати. Лицарська стихія — «Чорне море, незмірний степ, дикий океан квітів, бездонна глибінь неба, клекіт орлів, і війна...». Цьому типові мужчини-козака відповідає тип сильної жінки-козачки.

Специфіку маскулінности та фемінности Д. Донцов описує в площині позастатевости як «дві духові стихії — "мирні слов'яни" і козацтво, люди, закохані в тишу й безпеку домашнього життя з його милими, але вузькими приємностями, і ватага лицарська; перечуленість — і суворість, ліризм — і трагізм, ніжність — і мужність, пристосування до життя, і формування його на свій кшталт, пасивність і героїзм...». Жіночність — пасивність, чулість, ірраціоналізм, сентиментальність, м'якість тощо. Чоловічність — воля, розум, героїзм, мужність, лицарська честь, відвага й подібне. До жіночних натур вслід за Шевченком, як сам вважає, Д. Донцов відносить усіх тих, хто не козацького роду-племени й не має лицарської виправи. А серед жіноцтва українського зустрічаються справжні козачки, рідкісні винятки, перлини з родинно-материнського кола українського жіноцтва, які за силою характеру та відвагою дорівнюють не просто чоловікові, але й лицареві. Тому і двоподіл української людности йде не за статевою ознакою, а за віднесенням людини до лицаря-козака та всіх інших. «Цей духовий двоподіл людности України виразно відчував Шевченко, — стверджує Д. Донцов. — А вся його життєва філософія і сам він, у широкім сенсі, як тип певного душевного і духовного складу, певної верстви людности, яка надавала тон і кольорит Україні, і якої члени були і в "лицарстві Запорозькім",

і в чернецтві, і *серед жіноцтва* (виділ. — І. Г.) тої провідної касти».

У такий героїчний пафосний жіночий типаж, звичайно, не могли вписатися реальні жінки, які присвятили своє життя боротьбі за волю і долю України. Для жінки, яка вступала на шлях соціальної самореалізації, наприклад, у тогочасному галицькому суспільстві виникало чимало приватних проблем, які інколи ставали внутрішньо сімейною трагедією, причиною непорозуміння і неприйняття рідними її діяльності. Так, наприклад, сталося із головною героїнею роману М. Кравців «Дорога», написаному на еміграції, який було надруковано накладом видавництва «Гомін України» у Торонто 1955 року.

Звинувачена сином у домінуванні над батьком та керуванні його долею (що, звісно, дорівнює майже злочинові у традиційному патріархальному середовищі), навіть у смерті батька, якому віддано, на думку сина, не всі сили та увагу через справи громади, героїня страждає, переживаючи глибоку особисту драму. Тут дуже тонко схоплена ситуація, коли національно свідоме чоловіцтво фактично культивує в собі національні традиційні цінності з чітким рольовим чоловічим та жіночим розподілом. Особливо це стосувалося західноукраїнських земель, які лише після франківського періоду зазнали певних змін у ставленні до ролі жінки в суспільному та сімейному житті. Фактично етап національно-визвольної боротьби українців у 20-30-х роках XX століття, як і етап становлення держави вже у 90-х роках того ж таки XX ст., йшов під значним ідейним впливом відроджених традиційних міфів, зокрема козацького, що в свою чергу й не могло зробити популярними на цих землях ідеї власне жіночої емансипації як самостійного напрямку чи рівноправного чинника у цих змаганнях.

У бронзовій постаті лицарки не може бути такого недоліка, як болючі переживання, непорозуміння з рідними та найріднішими, наприклад, із сином, як то сталося з героїнею роману Меланії Кравців «Дорога». А між тим пані Марія Осоцька — це жінка справді героїчного чину, яка гине в бою із червоними, власним життям та героїчною смертю

заслуговує на військові почесті при похованні.

Для багатьох освічених жінок того часу, які присвятили себе громадській роботі чи політиці, досить болючим було питання особистого щастя, материнства та відносин із власними дітьми й чоловіком. Так М. Богачевська-Хом'як слушно зазначає, що «ці жінки прагнули узгодити й гармонізувати материнський інстинкт — що часто обмежував і підривав потреби жіночої емансипації — з професійною та громадською працею. Це намагання неминуче й відчутно боляче врізалося в їхнє життя. Справа була не просто в кар'єрі — її можна було зректися. Покоління Рудницької, виховане з глибоким почуттям відповідальности перед народом, вважало громадську працю своїм обов'язком, органічним продовженням того ж материнства. Чоловіки ж, яких причаровували інтеліґентність і дотеп, підсвідомо припускали, що дитина має задовольнити всі амбіції жінки. Одна з перших статей Рудницької — роздуми про труднощі поєднання материнства і громадської праці. Цей конфлікт роздирає її впродовж цілого життя: почуття провини перед сином переслідує Мілену — вона постійно картає себе за те, що не присвячує своєму «Іванкові належної уваги...». І далі: «У листі до Софії Русової від 20 квітня 1930 р., обговорюючи справи міжнародного представництва України в жіночих організаціях та свою працю в Соймі, М. Рудницька зізнавалася, що не раз задумувалася над одним пасажем із її писань: "...Мимоволі виникало питання, — писала Русова, — чи мала я право захоплюватись політичною діяльністю, коли вона мала неминуче привести до руїни родинного спокою. І життя моє постійно калічилось суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік — всіх я їх кохала; а з другого боку — громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця, і страшенна драма в серці". Ці слова часто зринали в пам'яті Рудницької. Вона відповідала Русовій контрарґументом: "Я не вповні погоджуюся з останнім реченням. Чи не думаєте, що таке роздвоєння, таке завішення поміж двома життєвими сферами, двома протилежними інтересами збагачує нас та робить наше

життя цінним і цікавим? Знаю лиш одно, що я однаково не могла б жити і без громадської праці, й без дитини, без особистого щастя"».

Проте не кожна жінка знаходила такий гармонійний шлях у власному житті. Не знаходить його і героїня М. Кравців, яка вбачає певний вихід із складної сімейної ситуації у героїчній смерті як способі примирення з власним сином, доведення йому своєї життєвої правди. Так і стається в романі «Дорога». Постає питання власне жіночої емансипації та її ціни. Очевидно, відповідь не може бути однозначною. Зрештою, чи достатньо насправді жінці бути лише помічницею чоловіка в його боротьбі? Чи є для неї власний неповторний шлях? І чи зможе суспільство почути саме жіночий голос? Бо чоловікові таки не доводиться вирішувати питання вибору між приватним і суспільним. Суспільна роль чоловіка завжди сприймається органічно і самодостатня завжди. А між тим жіночий досвід самоідентифікації, українізації може бути насправді неповторним та пізнавальним.

Цікавий і той факт, що ситуація з подібним ідейним наповненням, як виявляється, типова для країн, що звільняються від колоніальної залежности. У цьому плані показовою є, як не дивно, аналогія з Індією постколоніальної доби. Аналізуючи ситуацію, авторка повісті «Та, що груди дає» Магасвета Деві підводить читача до думки, що реальність уже не вписується в традицію. Не може залишатися країна, як і жінка, лише вічною молочною годувальницею для своїх та чужих дітей. Діти зрештою полишають її, — як чоловіки, так і жінки. Вони йдуть іншим шляхом. Невістки старої годувальниці й дружини вигодуваних нею чоловіків уже не хочуть повторювати той шлях — шлях традиційної жінки. Змінились умови життя, і сама дійсність вимагає нових ролей як для чоловіків, так і для жінок. Зрештою, за повістю стара годувальниця помирає самотньою від страшної хвороби — раку, що роз'їла її тіло, вкривши його страшними виразками та розкладає ще живу плоть.

Одна із найсерйозніших дослідниць постколоніалізму, власне, його засновниця поряд із Е. Саїдом, Ґ. Ч. Співак зазначає, аналізуючи повість Магасвети Деві, що оповідь

ця символічна і несе в собі присуд старій Індії, Індії, що відходить. Співак пише, що сама стара годувальниця напередодні смерти доходить висновку: великою матір'ю є «не та, що груди дає». Якою ж є сучасна «Велика матір»? Питання для Індії, описаної Магасветою Деві, залишається відкритим. На нього лише частково відповідає Г. Ч. Співак, аналізуючи шлях модерних трансформацій, що відбуваються вже у вільній країні. Вона доходить висновку, що нова реальність вимагає нової ролі Індії та жінки в ній.

Вочевидь такий рецепт підходить і постколоніальній Україні.

На особливу увагу заслуговують дослідження біографій реальних українських жінок, які справді всім своїм життям підпадають під тип жінки-лицаря, Великої жінки, але залишилися недооціненими в історії. До таких, як справедливо зазначають чимало сучасних дослідників, відноситься ім'я Олени Пчілки. «...про Олену Пчілку, цю, без перебільшення, доленосну для України жінку, чия біографія... могла б замінити собою цілий посібник з історії української культури останньої чверти XIX — початку XX ст., у нас досі хіба те й відомо, що вона "мати Лесі Українки", — а те, що вона мати українського націоналізму, так і не зважуються вголос сказати навіть "найпоступовіші" політичні історики», — зазначає О. Забужко в своєму визначному дослідженні про Лесю Українку «Notre Dame d'Ukraine: українка в конфлікті міфологій». — «Першою на цю кричущу лакуну звернула увагу М. Богачевська-Хом'як: "...Українські націоналісти 1930-х років не оцінили Пчілку належно. Статус батька сучасного націоналізму лишився Міхновському, Пчілку згадують лише як матір Лесі Українки". Нітрохи не "просунутішими" показали себе й націоналісти сучасні: на початку 1990-х ОУНівський "Визвольний шлях" видрукував присвячену Олені Пчілці ювілейну статтю Г. Авраамова, яка відкривалася різким і справедливим "покаянним" зізнанням, складеним від імени цілої культури: "Ми не знаємо Олени Пчілки" (з чим важко не погодитися!), — а по такій обнадійливій "здравиці" фатально сходила на ту саму "заупокійну": на "виболену мудрість великої Матері" та її "гоже, просвітне наставни-

цтво". Думається, настав час нарешті сказати прямо: в стосунку до дійсної, а не вигаданої Олени Пчілки — "жінки-університету", жінки-епохи (до речі, й першої української жінки-академіка — члена-кореспондента УАН з 1924 р.), — ця, майже сто літ бездумно тиражована риторика є чистим блюзнірством. Бо великою жінкою Олена Пчілка безперечно була, вшановувати її таки є за що (а сучасники її буквально обожествили!), — але от назвати її "великою Матір'ю" можна хіба з позиції тих, не конче гідних наслідування соціумів, де "велич" будь-якої жінки автоматично вимірюється кількістю народжених нею дітей... Якраз "гожого наставництва" в ній, як і в її братові, не було й близько... — не було, за справді-таки "виболеним і мудрим" присудом її славетної дочки...».

Отже, дослідження жіночого лицарства потребує пильної уваги не лише до героїчного вчинку в житті жінки, а й до вивчення її біографії в цілості. Лише тоді ми матимемо і справжню історію культурного героя з «людським обличчям». Постать на п'єдесталі ніколи не зможе викликати такої зацікавленості, як жива особистість у цілості її проявів, проблем, жадань, надій та в її суспільному значенні. ≡

Юрій Винничук *– прозаїк, публіцист, автор багатьох книг і публікацій у періодиці, упорядник кількох антологій і збірників. Член Асоціації українських письменників. Живе і працює у Львові.*

Лесь Белей *– народився 1987 року в Ужгороді. Навчається в магістратурі української філології Ужгородського Національного університету та англійської філології Вроцлавського університету (Польща). Автор збірки «Son et Lumiere. Листи без відповіді».*

Вільям Карлос Вільямс (William Carlos Williams) (1883–1963) *— поет-імажист, автор багатьох збірок поезії, оповідань, романів, п'єс. Один із найвидатніших поетів США. За фахом лікар.*

Волес Стівенс (Wallace Stevens) (1879–1955) *— американський поет німецько-голландського походження. Його поезія справила вплив на творчість Джона Ешбері, Джеймса Меррілла, Марка Стренда та інших великих американських поетів другої половини XX століття. Ніколи не виїжджав за межі США.*

Лоренс Ферлінгетті (Lawrence Ferlinghetti) (р.н. 1919) *— американський поет, художник, книговидавець, представник біт-покоління.*

Чарльз Буковскі (Henry Charles Bukowski) (1920–1994) *– американський поет, романіст і автор оповідань, що його часто помилково зараховують до бітників. Працював у жанрі гіперреалізму. Все життя прожив у Лос-Анджелесі.*

Джим Моррісон (Jim Morrison) (1943–1971) *— американський музикант, поет і кінорежисер, відомий як вокаліст та лідер гурту «The Doors». Став культовою особистістю для рок-музики.*

Василь Старун *— поет. Живе і працює в селі Данилівці Біловодського району Луганської області.*

Орхан Ферит ПАМУК (Orhan Ferit Pamuk) *— турецький письменник, лавреат Нобелівської премії з літератури 2006 року. Живе і працює в Стамбулі.*

Олесь Ільченко *— поет, прозаїк, журналіст. Член Асоціації українських письменників. Живе і працює у Києві.*

Ігор Котик *— молодший науковий співробітник Львівського відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН. Автор монографії «Екзистенційний вимір людини в поезії Юрія Тарнавського» (2009) та статей, рецензій, поетичних і прозових творів, які публікувалися в українських і польських літературних виданнях. Стипендіат Наукового товариства ім. Тараса Шевченка у США, дипломант конкурсу ім. Валер'яна Підмогильного. Без визначеного місця проживання.*

Костянтин Москалець *— поет, прозаїк, літературознавець. Лавреат премії «Сучасности». Член Асоціації українських письменників. Живе в Бахмачі на Чернігівщині.*

Юрій Барабаш *— літературознавець, доктор філологічних наук, автор багатьох фундаменталь-*

них наукових праць. Лавреат премії «Сучасности». Живе в Москві.

***Дмитро Горбачов** — мистецтвознавець, професор, спеціалізується на історії та теорії образотворчого мистецтва. До широкого кола його зацікавлень належить мистецтво доби бароко XVII – XVIII ст., романтизму та реалізму XIX ст., сецесії та авангарду 1900 – 1930 р.р. Живе і працює в Києві.*

***Олена Соломарська** — професор Київського Національного університету ім. Т. Шевченка, кандидат філологічних наук. Живе і працює в Києві.*

***Інна Долженкова** — літературний критик і журналіст. Член Асоціації українських письменників. Живе і працює в Києві.*

***Григорій Штонь** — прозаїк, поет, сценарист, літературознавець, літературний критик, художник. Доктор філологічних наук. Лавреат Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка. Член Національної спілки письменників України. Живе і працює в Києві.*

***Тарас Чухліб** — історик, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Живе і працює в Києві.*

***Ірина Грабовська** — старший науковий співробітник Центру українознавства Київського Національного університету ім. Т. Шевченка, автор численних публікацій у періодиці та наукових виданнях. Лавреат премії «Сучасности». Живе і працює в Києві.*

«Сучасність» можна придбати:

Київ	Книжковий ринок «Петрівка»: ряд 46 місце 7, ряд 48 місце 7 – ятки «Книгоноша» Книгарня на вул. Пушкінській, 8а Книгарня «Наукова думка», вул. Грушевського, 4 Книгарня «Є», вул. Лисенка, 3 Книгарня «Академкнига № 1», вул. Б. Хмельницького, 42 Книгарня «Знання», вул. Хрещатик, 44 Книгарня «Сяйво», вул. Червоноармійська, 6 Книгарня «Смолоскип», вул. Межигірська, 21 Ятка біля Університету Шевченка, бул. Шевченка, 16
Вінниця	Книжкова гуртівня «Сто тисяч книжок», просп. Юності, 43а
Житомир	Книгарня «Читай», вул. Київська, 77 (ТЦ «Глобал-UA») Книгарня «Читай», вул. М. Бердичівська, 2/7 (ТЦ «Еко-Маркет»)
Івано-Франківськ	Книгарня «Навчальна книга», вул. Новгородська, 55-А Книгарня «Навчальна книга», вул. Галицька, 39 Книгарня «Читай», вул. Вовчинецька, 225-А (ТЦ «Велес»)
Львів	Книжкова гуртівня ПП Ільницький Руслан Романович, вул. Кульпарківська 93а Книгарня «Дослідно-видавничий центр наукового товариства ім. Шевченка», проспект Шевченка, 8
Миколаїв	Книгарня «Читай», вул. Артема, 41 (ТЦ «Європорт»)
Одеса	Книжкова крамниця, вул. Троїцька, 30
Рівне	Книгарня «Читай», вул. Гагаріна 16 (ТРЦ «Чайка»)
Тернопіль	Книгарня «Ярослав Мудрий» — вул. Руська, 19 Книгарня «Підручники та посібники» — вул. Медова, 6
Хмельницький	Книжкова гуртівня «Сто тисяч книжок», вул. Кам'янецька, 122

Адреси наших представників за кордоном

США: SUCHASNIST/Chrystyna Pevny 83-67 116th street Kew Gardens, NY11418 USA (718) 441-8374; **Великобританія:** SUCHASNIST/Mr. S. Wasylko 4 The Hollows, Silverdale Nottingham NG11 7FJ; **Польща:** SUCHASNIST/Andrzej Zelvak ul. Jaracza 3 m. 45 00378 Warszawa Polska (022)625-0968; **Словаччина:** SUCHASNIST/Prokip Kolisnyk Prostejovska-17 Presov 08001 Slovakia

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459. Передплата online: **www.presa.ua.** Також за цією адресою ви можете дізнатись умови передплати «СУЧАСНОСТИ» за межами України.

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог». Нині засновниками і видавцями журналу є Український інститут національної пам'яті та Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив.
Просимо читачів, які живуть поза межами України, звертатись у справі одержання журналу до представників у країнах їхнього проживання.
Поза повноваженнями представництв немає угод про кольпортаж журналу за межами України з жодними юридичними чи фізичними особами.

SUCHASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly. POSTMASTER: Send address changes to Suchasnist, 83-67 116th Street, Kew Gardens, NY, 11418, USA.

Наша поштова адреса: 04071, м. Київ, вул. Оболонська, 21. Тел./факс 239-24-26 E-mail: **suchasnist@meta.ua**

Телефон відділу реалізації: (044) 467-50-24

У наступних числах:

Іван Дзюба
Євген Баран
Василь Махно
Мирослав Попович
Станіслав Кульчицький

ISSN 0585-8364